

EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ

Svazek 10

3. vydání

2023

**EUROPEAN POLITICAL
AND LAW DISCOURSE**

Volume 10

Issue 3

2023

DOI: 10.46340/eppd.2023.10.3

Přístup redakce

Evropský politický a právní diskurz – mezinárodní časopis věnovaný mezinárodnímu právu, vnitřním právním předpisům evropských zemí, politologie, mezinárodním vztahům. Pro publikaci v časopisu přijímají se vysoce kvalitní články, což představují důležité inovativní, teoretické, koncepční, metodické a empirické příspěvky v příslušných oborech vědy.

V časopisu se uplatňuje systém anonymního recenzování pro ověření kvality vědeckých článků.

Evropský politický a právní diskurz má velký zájem zejména o interdisciplinární výzkumy v oblasti politologie a právní vědy, jsou to srovnávací analýzy nebo prozkoumání jednotlivých jevů. Zároveň vítáme jakékoliv výzkumy týkající se politických a právních problémů různých národních a mezinárodních institucí. Evropský politický a právní diskurz přijímá k publikaci jenom původní materiály a nebere v úvahu možnost zveřejňovat dříve tištěné články.

Redakční kolégie:

Olena Grynenko, doktor práva, Inštituce mezinárodních vztahů při Kyjevské Národní univerzitě Tarase Ševčenko (Ukrajina)

Marta Jacyšin, PhD., JUDr., docent, Národní letecká univerzita (Ukrajina)

Darja Kibec', PhD., JUDr., docent, Národní letecká univerzita (Ukrajina)

Borys Kormich, doctor prava, professor, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (Ukrajina)

Volodymyr Kuzmenko, doktor práva, profesor, Národní Akademie Kyjevské Mohyly (Ukraine) – *technický redaktor*

Tamara Latkovska, doktor práva, profesor, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (Ukrajina)

Volodymyr Lysyk, PhD, docent, Lvovská národní Frankova univerzita (Ukrajina)

Lilija Nevara, PhD., JUDr., docent, Národní letecká univerzita (Ukrajina)

Bertrand Matieu, doktor práva, profesor Univerzity Pantheon Sorbonne Paris-I, Prezident Francouzské asociace ústavního práva, člen Vyšší Rady spravedlnosti (Francie)

Olexandr Merezhko, doktor práva, profesor, Krakovská Akademia jm. Andrzeja Frycza Modrzewskiego (Polsko)

Özgür Oguz, PhD v právu, docent Univerzita Anadolu (Turecko)

Anna Pišč, dr hab, profesorkyně, Katedra veřejného obchodního práva, Právnická fakulta, Univerzita v Bialostoku (Polsko)

Petra Joanna Pipková, PhD., JUDr., Centrum právní komparatistiky, Právnická fakulta, Univerzita Karlova (Česká republika)

Andreas Pottakis, Právni zástupce (doktorský titul, Oxfordská univerzita), člen Vědecké rady ECCLE, zástupce ředitele Akademie evropského veřejného práva (Řecko)

Julian Roberts, doktor práva, profesor, Oxfordská univerzita (Velké Británie)

Sergey Sayapin, doktor práva, KIMEP univerzita, Almaty, (Kazachstán)

Ksenija Smirnova, doctor právnických věd, profesorkyně, Kyjivská Nacionální univerzita jm. Tarase Ševčenko (Ukrajina)

Leonid Tymčenko, doktor práva, profesor, Výzkumný ústav fiskální politiky, Univerzita státní fiskální služby Ukrajiny (Ukrajina)

Alina Zamula, PhD., JUDr., docent, Národní letecká univerzita (Ukrajina)

Olena Chaltseva, doktor politických věd, profesor, Doněcká Národní univerzita jm. Vasylija Stusa (Ukrajina)

Pavol Hrivik, PhD v oboru evropských a globálních studií, Trenčinská univerzita Alexandra Dubčeka (Slovensko)

Galina Kuz, doktor politických věd, profesor, Kharkivská Národní pedagogická univerzita G.S. Skovorody (Ukrajina)

Tetiana Krasnopolska, Ph.D, docent, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (Ukrajina) – *technický redaktor*

Daniela La Foresta, profesorkyně, Univerzita jm. Federico II ve m. Napoli (Itálie) – *zástupce šéfredaktora*

Mykola Lazarovych, doktor politických věd, profesor, Ternopilská Národní ekonomická universita (Ukrajina)

Arkadiusz Modrzejewski, dr hab, Profesor UG, vedoucí Institutu politických věd Univerzity v Gdaňsku (Polsko)

Tetiana Nagorniak, doktor politických věd, profesor, Doněcká Národní univerzita jm. Vasylija Stusa (Ukrajina)

Marina Nakchum, PhD v oboru antropologie, Londýnská ekonomická škola (Velké Británie)

Mykola Poliovy, doktor politických věd, profesor, Univerzita Komenského (Slovensko) – *šéfredaktor*

Marek Rewizorski, dr hab, Gdaňská Univerzita (Polsko)

Eugene Tsokur, doktor politických věd, profesor, Zaporožská Národní univerzita (Ukrajina)

Olena Ivanova, PhD. v oboru sociálních komunikací, profesorkyně, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (Ukrajina)

Tatiana Kuzněcova, PhD. v oboru sociálních komunikací, profesorkyně, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (Ukrajina)

Tetiana Kamenská, Doktor kyně společenských věd, profesorkyně, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (Ukrajina)

Natalie Kovalisko, Doktor kyně společenských věd, profesorkyně, Lvivská Národní univerzita jm. Ivana Franko (Ukrajina)

Olena Lisejenko, Doktor kyně společenských věd, profesorkyně, Jižně-ukrajinská Národní pedagogická univerzita jm. K.D. Ušinského (Ukrajina) – *technický redaktor*

Vitalij Oniščuk, Doktor společenských věd, profesor, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (Ukrajina)

Valentyna Podšyvalkina, Doktor kyně společenských věd, profesorkyně, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (Ukrajina)

Administrativní redaktory:

Dilara Gadzhyieva, PhD v politických věd (Ukrajina)

Marina Kalashlinska, PhD v politických věd (Polsko)

Ilona Mišchenko, PhD in civil law and civil process, National University "Odessa Law Academy" (Ukraine)

Alina Polukhina, PhD v politických věd (Ukrajina)

Editorial Policy

The *European Political and Law Discourse* – international Journal of International Law, domestic Law of European countries, Political Science, Social Communications, International Relations, Sociology is a peer reviewed journal with blind referee system, which aims at publishing high quality articles that may bring innovative and significant theoretical, conceptual, methodological and empirical contributions to the fields.

The *European Political and Law Discourse* has a particular interest in interdisciplinary approaches to law, political science, social communications and sociology, whether through comparative or single case-study analysis, but by no means restricts its interests to these spaces, welcoming any relevant contribution from and about different parts of the World.

The *European Political and Law Discourse* accepts original articles which are not under consideration elsewhere at the time of submission.

Editorial Committee:

Olena Grynenko, Doctor of Laws, Institute of International Relations, Kyiv National Taras Shevchenko University (*Ukraine*)

Daria Kibets, PhD in Law, associate professor, National Aviation University (*Ukraine*)

Borys Kormych, Doctor of Laws, Professor, National University "Odessa Law Academy" (*Ukraine*)

Volodimir Kuzmenko, Doctor of Laws, Professor, National University of Kyiv Mohyla Academy (*Ukraine*) – *technical editor*

Tamara Latkovska, Doctor of Laws, Professor, National University "Odessa Law Academy" (*Ukraine*)

Volodymyr Lysyk, PhD in Law, associate professor, Ivan Franko National University of Lviv (*Ukraine*)

Bertrand Mathieu, Doctor of Laws, Professor at the Université Panthéon, Sorbonne, Paris I, President of the French Association of Constitutional Law, member of the High Council for the Judiciary of France (*France*)

Oleksandr Merezhko, Doctor of Laws, Professor, Andrzej Frycz Modrzewski Cracow Academy (*Poland*)

Lilia Nevara, PhD in Law, associate professor, National Aviation University (*Ukraine*)

Özgür Oguz, PhD in Law, Ass.Prof, Anadolu University (*Turkey*)
Anna Piszcz, dr hab, Professor UwB, Faculty of Law, University of Białystok (*Poland*)

Petra Joanna Pipková, PhD, JUDr, Charles University Prague (*Czech Republic*)

Andreas Pottakis, Attorney at Law (D.Phil, Oxon), Member of Scientific Council at ECCL, Deputy Director at Academy of European Public Law (*Greece*)

Julian Roberts, Doctor of Laws, Professor of Criminology, University of Oxford, a member of the Sentencing Council of England and Wales (*Great Britain*)

Sergey Sayapin, Doctor of Laws, Assistant Professor, School of Law, KIMEP University Almaty (*Kazakhstan*)

Kseniia Smirnova, Doctor of Laws, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (*Ukraine*)

Leonid Tymchenko, Major Research Fellow, Research Institute of Fiscal Policy, University of State Fiscal Service of Ukraine (*Ukraine*)

Marta Yatsyshyn, PhD in Law, associate professor, National Aviation University (*Ukraine*)

Alina Zamula, PhD in Law, associate professor, National Aviation University (*Ukraine*)

Olena Chaltseva, D.Sc. in Political Science, Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University (*Ukraine*)

Pavol Hrivik, PhD in European and Global Studies, Alexander Dubcek Trencin University (*Slovakia*)

Galina Kuts, D.Sc. in Political Science, Professor, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (*Ukraine*)

Tetyana Krasnopolska, PhD in Political Science, National University "Odessa Law Academy" (*Ukraine*) – *technical editor*

Daniela La Foresta, Professor, Naples Federico II University (*Italy*) – *vice-editor-in-chief*

Mykola Lazarovych, D.Sc. in Political Science, Professor, Ternopil National Economic University (*Ukraine*)

Arkadiusz Modrzejewski, dr hab, Professor UG, Head of the Institute of Political Science, University of Gdansk (*Poland*)

Tetyana Nagornyak, D.Sc. in Political Science, Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University (*Ukraine*)

Marina Nahum, PhD in Anthropology, London School of Economics (*Great Britain*)

Mykola Polovyi, D.Sc. in Political Science, Professor, Comenius University (*Slovakia*) – *editor-in-chief*

Marek Rewizorski, dr hab, University of Gdansk (*Poland*)

Evgen Tsokur, D.Sc. in Political Science, Professor, Zaporozhye National University (*Ukraine*)

Olena Ivanova, Doctor of Social communications, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University (*Ukraine*)

Tetiana Kuznietsova, Doctor of Social communications, Professor, National University "Odessa Law Academy" (*Ukraine*)

Tetiana Kamenska, ScD in Sociology, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University (*Ukraine*)

Nataliia Kovalisko, ScD in Sociology, Professor, Ivan Franko National University of Lviv (*Ukraine*)

Olena Liseienko, ScD in Sociology, Professor, South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D.Ushynskyi (*Ukraine*) – *technical editor*

Vitalii Onyschuk, ScD in Sociology, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University (*Ukraine*)

Valentyna Podshyvalkina, ScD in Sociology, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University (*Ukraine*)

Administrative Editors:

Dilara Gadzhyieva, PhD in political science (*Ukraine*)

Marina Kalashlinska, PhD in political science (*Poland*)

Ilona Mishchenko, PhD in law, National University "Odessa Law Academy" (*Ukraine*)

Alina Polukhina, PhD in political science (*Ukraine*)

The Journal is indexing by Index Copernicus:

<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=42760>

EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ

Evidenční číslo: MK ČR E 22311

Vydavatel: BEROSTAV DRUŽSTVO

Adresa: Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

Table of contents**PROBLEMS OF NATIONAL PUBLIC AND PRIVATE LAW**

Dmytro Yagunov, Yurii Kuryliuk, Andrii Chernousov, Rita Haverkamp, HUMAN TRAFFICKING IN UKRAINE AND SATELLITE CRIMES: TRANSFORMATION OF CRIMINOLOGICAL INDICATORS (JANUARY 2006 – APRIL 2023)	5
Maryna Cherkashyna, THE CONCEPT OF “UNIQUE WATER BODIES” IN THE ENVIRONMENTAL LAW OF UKRAINE	39
Anastasiia Podolska, TAX LAW OF THE EUROPEAN UNION: TAX POLICY PRIORITIES	56

POLITICAL INSTITUTIONS AND PUBLIC ADMINISTRATION

Dmytro Yagunov, THE CONCEPT OF TOTAL INSTITUTIONS IN MODERN STANDARDS OF PRISON MANAGEMENT	63
Nataliia Kovalko, CIVIL SOCIETY AND THE STATE: FEATURES OF INTERACTION AND CONFLICT MANAGEMENT	100

INTERNATIONAL LAW AND INTERNATIONAL RELATIONS

Yana Yaroshenko, UNOFFICIAL DIPLOMACY AS A TECHNOLOGY FOR THE RESOLUTION OF INTERNATIONAL CONFLICTS: THE ROLE AND REQUIREMENTS FOR THE ACTIVITIES OF A THIRD PARTY	109
REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in Czech)	119
REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in English)	124

PROBLEMS OF NATIONAL PUBLIC AND PRIVATE LAW

DOI: 10.46340/eppd.2023.10.3.1

Dmytro Yagunov, D.Sc. in Political Science, Ph.D. in Public Administration, MSSc in Criminal Justice, Merited Lawyer of Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2822-2268>

Eberhard Karls University of Tübingen, Tübingen, Germany

Yurii Kuryliuk, D.Sc. in Law, Merited Lawyer of Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4035-4431>

National Academy of Management, Kyiv, Ukraine

Andrii Chernousov, Lawyer, PhD in Sociology, Member of the Board at Voices of Children Charity

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1930-5950>

Kharkiv Institute for Social Research, Ukraine

Rita Haverkamp, D.Sc. in Law, Endowed Professorship for Crime Prevention and Risk Management

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7620-0151>

Eberhard Karls University of Tübingen, Tübingen, Germany

HUMAN TRAFFICKING IN UKRAINE AND SATELLITE CRIMES: TRANSFORMATION OF CRIMINOLOGICAL INDICATORS (JANUARY 2006 – APRIL 2023)

Дмитро Ягунов, д. політ. н., к. н. держ. упр., MSSc in Criminal Justice, Заслужений юрист України

Тюбінгенський університет імені Еберхарда і Карла, м. Тюбінген, Німеччина

Юрій Курилюк, д. ю. н., Заслужений юрист України

Національна академія управління, м. Київ, Україна

Андрій Черноусов, юрист, к. соц. наук, член правління Благодійного фонду «Голоси дітей»

Харківський інститут соціальних досліджень, Україна

Ріта Хаверкамп, д. ю. н.

Тюбінгенський університет імені Еберхарда і Карла, м. Тюбінген, Німеччина

ТОРГІВЛЯ ЛЮДЬМИ В УКРАЇНІ ТА САТЕЛІТНІ ЗЛОЧИНИ: ТРАНСФОРМАЦІЯ КРИМІНОЛОГІЧНИХ ПОКАЗНИКІВ (СІЧЕНЬ 2006 – КВІТЕНЬ 2023)

This paper aims at research of crime trends in Ukraine in the period from 2013 to 2023 where the focus is made on the impact of the 2022 Russian military aggression against Ukraine (*the War*) on human trafficking and ‘satellite’ crimes, as well as on prevention of human trafficking and ‘satellite’ crimes.

In addition to the previously developed and published authors’ research, the paper is focused on the issues of the personal characteristics of offenders and victims of trafficking of human beings (*THB*) crimes and ‘satellite’ crimes.

The authors’ conclusions reflect a decrease in registered crimes due to reduce of statistical indicators. It is obvious that the police and the court statistics were impacted by the Russian invasion of Ukraine in 2014 when they “lost” data from occupied territories.

In this paper, we also show that Ukrainian criminology and crime statistics are mostly based on stories in the media about “an ideal victim” of human trafficking.

In this paper, we describe the current crime trends in Ukraine based on two main indicators of the Ukrainian criminal justice system: 1) the *general* number of criminal proceedings (criminal cases) opened and registered by the Ukrainian law enforcement agencies; 2) the number of criminal proceedings (criminal cases) where *concrete suspects* were given the notifications (notes) of suspicion. In corresponding tables and diagrams, we use the term '*notifications*', which reflects numbers of criminal proceedings *with suspects* (numbers of notifications of suspicion).

We would also like to make a stress on '*satellite*' crimes, which in our terminological context mean crimes which could be seen as a hidden form of human trafficking or a basis for further THB crimes. For the period of twelve months of 2022, the Ukrainian law enforcement agencies registered 362636 crimes with corresponding criminal proceedings, where the above-mentioned numbers reflect both criminal proceedings *with suspects* and so-called '*factual*' criminal proceedings (without suspects). The number of registered crimes even for the period of ten months of 2022 almost reached the level of 2021 (a whole year). Consequently, the number of crimes committed in Ukraine for the whole period of 2022 exceeded the number of crimes committed in 2021 (321443 crimes) and in 2020 (360662 crimes). The above-mentioned numbers seem to be of big importance due to the general presumption that numerous negative social and economic consequences of the War would lead to increasing crime trends in Ukraine.

It is difficult to define precisely how human trafficking was affected by the War. On the one hand, the number of registered THB crimes decreased to *zero point* immediately after the Russian military forces crossed the Ukrainian border. On the other one, serious concerns arise because THB cases continue to be registered in the light of supposedly totally closed borders, police checks, curfews and hundreds of military and police roadblocks. At the same time, 133 registered THB crimes in 2022 are more than insufficient in light of millions Ukrainian refugees, which could lead to the conclusion that something is wrong with the police intelligence in the sphere of THB prevention as well as with supervision of the Ukrainian border service.

Crime trends in Ukraine for the last ten years are a good example to prove the *common social nature* of THB crimes, '*satellite*' crimes and smuggling (especially since 2017); trends of all the mentioned crimes have been changing almost the same way.

The absence of public-funded compensations schemes stimulates secondary victimization of victims of human trafficking.

A broad use of Article 69 of the Criminal Code of Ukraine (Imposition of a lesser penalty than provided by law) by Ukrainian courts harms the crime prevention policy relating to THB crimes.

An increase in crimes of pimping or engaging a person in prostitution is additional evidence to which extent this type of criminality is under the direct control of the police. In the paper, we show that the mentioned above is *not* a presumption; it is a part of everyday police routine in Ukraine.

In contrast to the assumed nature of human trafficking, for the period of the last 15 years, there were *no* THB crimes committed by *criminal organisations*. As the court statistics show, all THB crimes were committed by individuals, criminal groups or organised criminal groups.

If we summarise the crimes committed by *criminal groups* and *organised criminal groups* in one general indicator (67%), 33% of THB crimes are committed by *individuals*. In our opinion, such conclusion contradicts the nature of THB crimes, which demand at least both *suppliers* and *recipients* (not even talking about '*middlepersons*' or '*brokers*').

Considering transnational difficulties crossing the state borders and the necessity to organise the logistics and to corrupt officials of *at least* two national States, the police and court statistics can only reveal a small section of the phenomenon but cannot reflect the reality of human trafficking.

The court statistics are further away from the police statistics which are the nearest to the offence and also far away from reality due to the assumed huge dark figure. Therefore, police statistics incorporate the highest numbers of offences, which lessens during the whole criminal proceedings. Both police and court statistics show the workload of the institutions, and their data serve as an indicator to get at least some officially registered information.

Keywords: crime, crime prevention, crime trends, police statistics, court statistics, criminology, the 2022 Russian aggression against Ukraine, War against Ukraine, aggression against Ukraine, the police, policing, law enforcement agencies, THB crimes, THB, human trafficking, victims of human trafficking, illegal migration, prostitution, organised crime, Ukraine, State border, Russian aggression against Ukraine, smuggling, smuggling of drugs, smuggling of timber.

Introduction

This paper aims at research of crime trends in Ukraine in the period of 2013 – 2023 where the focus is made on the impact of the 2022 Russian military aggression against Ukraine (*the War*) on human trafficking and ‘satellite’ crimes, as well as on prevention of human trafficking and ‘satellite’ crimes.

In addition to the previously developed and published authors’ research, the paper is focused on the issues of the personal characteristics of offenders and victims of THB crimes, on crime trends in Ukraine in different periods of 2022 – 2023, as well as on prevention of THB crimes, ‘satellite’ crimes, irregular migration, and smuggling¹.

We also show that Ukrainian criminology and crime statistics are mostly based on stories in the media about ‘*an ideal victim*’ of human trafficking². Therefore, we support the thesis that every trafficking situation is *unique* and self-identification as a trafficking victim or survivor happens *along a continuum*. Fear, isolation, guilt, shame, misplaced loyalty and expert manipulation are among the many factors that may keep a person from seeking help or identifying as a victim even if they are, in fact, being actively trafficked³.

The authors consider the occupation of the Ukrainian territories in the East of Ukraine, as well as the occupation of the Autonomous Republic of Crimea in 2014.

We also refer to statistics of refugee waves from Ukraine after February 2022; we base our conclusions on the UNHCR records of more than 8 million refugees from Ukraine and more than 5 million refugees who have registered for temporary protection in Europe⁴.

Therefore, our conclusions reflect a decrease in registered crimes due to the reduction of statistical indicators. It is obvious that the court statistics are impacted by the Russian invasion of Ukraine in 2014 when crime and court statistics “*lost*” data from the occupied territories.

We took data from two main sources, which are *the police statistics* accumulated by the Office of the General Prosecutor (hereafter – the police statistics) and *the court statistics* accumulated by the Supreme Court (hereafter – the court statistics)⁵.

¹ Kuryliuk, Y., Khalymon, S. (2020). Criminal profile of migrants’ smuggler across the State Border of Ukraine. *Amazonia Investiga*, 9, 27, 195-208; Yagunov, D. (2022). Crime prevention policy in Ukraine in the light of crime statistics for the period of eight months of 2022. *Bulletin of the Vasyl’ Stus Donetsk National University. Series Political sciences*, 4, 28-45; Yagunov, D. (2022). Criminal justice system of Ukraine in the wartime: impacts and challenges. *European Political and Law Discourse*, 9(4), 33-51; Yagunov, D. (2022). Impact of the 2022 Russian military aggression on crime trends in Ukraine (analysis of crime prevention policy in the light of crime statistics for ten months of 2022). *European Political and Law Discourse*, 9(6), 35-80.

² The stereotypical ‘*ideal victim*’ is *innocent, helpless, not complicit in the offence and has no personal direct or indirect connections to the crime or its perpetrators*. As developed by Christie, the stereotype has the following six attributes: the victim is (1) weak (female, sick, old or young); (2) reputable; (3) blameless; (4) controlled by an evil perpetrator; (5) not acquainted with nor related to perpetrator; and (6) self-identified as a victim. In sum, ideal victim needs to be innocent and as vulnerable as possible (Christie, N. (1986). *The Ideal Victim*. In: Fattah, E.A. (eds.) *From Crime Policy to Victim Policy: Reorienting the Justice System*. New York: St Martin’s Press, 17-30; Walklate, S. (2007). *Imagining the Victim of Crime*. Maidenhead: Open University Press, 28; Smolej, M. (2010). Constructing Ideal Victims? Violence Narratives in Finnish Crime-Appeal Programming. *Crime. Media. Culture*, 6, 69-70; quoted in Haverkamp, R. (2019). Victims of Human Trafficking: Consideration from a Crime Prevention Perspective. In: Haverkamp, R., Herlin-Karnell, E., Lernerstedt, C. (eds.). *What is Wrong with Human Trafficking? Critical Perspectives on the Law*. London: Hart, 55.

³ Haverkamp, R. (2019). Victims of Human Trafficking: Consideration from a Crime Prevention Perspective. In: Haverkamp, R., Herlin-Karnell, E., Lernerstedt, C. (eds.). *What is Wrong with Human Trafficking? Critical Perspectives on the Law*. London: Hart, 53-55.

⁴ UNHCR (2023). *Ukraine Emergency* <<https://www.unhcr.org/emergencies/ukraine-emergency>> (2023, April, 14); CReAM (2023). *Current migration flows from Ukraine* <<https://cream-migration.org/ukraine-detail.htm?article=3573>> (2023, April, 14).

⁵ Офіс Генерального прокурора (2023). *Статистика* <www.new.gp.gov.ua/ua/posts/statistika> (2023, April, 14); Верховний Суд (2023). *Судова статистика* <www.supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/sud_statistika> (2023, April, 14).

The court statistics are further away from police statistics, which are the nearest to the offence and also do not reflect reality due to the dark figure. Therefore, the police statistics incorporate the highest number of offences, which lessens during the whole criminal proceedings. Due to the assumed huge dark figure the data does not reflect the reality of human trafficking. Both statistics show the workload and serve as an indicator which is not able to reflect the reality of human trafficking.

Terminology

According to Article 276 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine, notification of suspicion shall be necessarily issued in the following cases: 1) apprehension of an individual at the scene of a criminal offence or immediately after the commission of a criminal offence; 2) enforcement of a measure of restraint against an individual as prescribed by this Code; 3) availability of sufficient evidence to suspect a person of having committed a criminal offence.

Therefore, we describe the current crime trends in Ukraine based on two main indicators of the Ukrainian criminal justice system: 1) the general number of criminal proceedings opened and registered by the Ukrainian law enforcement agencies; 2) the number of criminal proceedings where concrete suspects were given the notifications (notes) of suspicion.

In corresponding tables and diagrams, we use the term ‘*notifications*’, which reflects *the number of criminal proceedings with suspects* (the number of notifications of suspicion).

Human trafficking is sketched in the Ukrainian Criminal Code.

Part one of Article 149 of the Criminal Code establishes criminal liability for trafficking in human beings that means recruitment, transportation, harbouring, transfer or receipt of a human being committed for the purpose of exploitation, with the use of coercion, abduction, fraud, blackmail, material or other dependence of the victim, his/her vulnerable condition or bribery of a third party controlling victim, to obtain consent for his/her exploitation.

Pursuant to Article 1 of the Law of Ukraine “On combating human trafficking”, human trafficking is defined as *an illegal transaction* involving a human being, as well as recruitment, transportation, harbouring, transfer or receipt of a human being committed for the purpose of exploitation, including sexual exploitation, with the use of deception, fraud, blackmail, or a vulnerable state of a person, or with the use or threat of violence, abuse of office or material or other dependence on another person, which are recognised as a crime under the Criminal Code of Ukraine.

We also include ‘*satellite crimes*’; in our terminological context satellite crimes could be seen as a *hidden form* of human trafficking or the basis for further THB crimes.

Crime rates

According to the police statistics, in 2022, the Ukrainian law enforcement agencies (*hereafter – LEA*) registered 362636 crimes with corresponding criminal proceedings where the above-mentioned numbers reflect both criminal proceedings *with suspects* and so-called ‘*factual*’ criminal proceedings (*without suspects*) (*Figure 1*).

The number of crimes committed in Ukraine for the whole period of 2022 exceeded the number of crimes committed in 2021 (321443 crimes) and in 2020 (360662 crimes) (*Figure 1*).

According to the police statistics, the number of criminal proceedings *with suspects* dropped 1,3 times as compared with 2021, which serves as an indicator of the decreasing effectiveness of the national criminal justice system.

As far as the period of January-April 2023 is concerned, a total of 172267 crimes was already registered with suspects in a total of 59514 related criminal proceedings (*Figure 2*). Provided the numbers continue to rise at this rate, they will exceed 2022.

The above-mentioned numbers seem to be of big importance due to the general presumption that numerous negative social and economic consequences of the War would lead to *increasing* crime trends in Ukraine.

The first four months of 2023 have demonstrated one of the highest ratios between crimes (registered criminal proceedings) and notifications (*Figure 3*).

In 2022, the ratio between the general numbers of registered criminal proceedings (crimes) and the numbers of criminal proceedings with concrete suspects reached the point of 2,74.

Moreover, in the period of January-April 2023, the ratio increased more and reached the point of 2,89 (*Figure 3*), which reached the second-highest ratio after 2016. This development could also be seen as evidence of the reducing of effectiveness of the criminal justice system during the War.

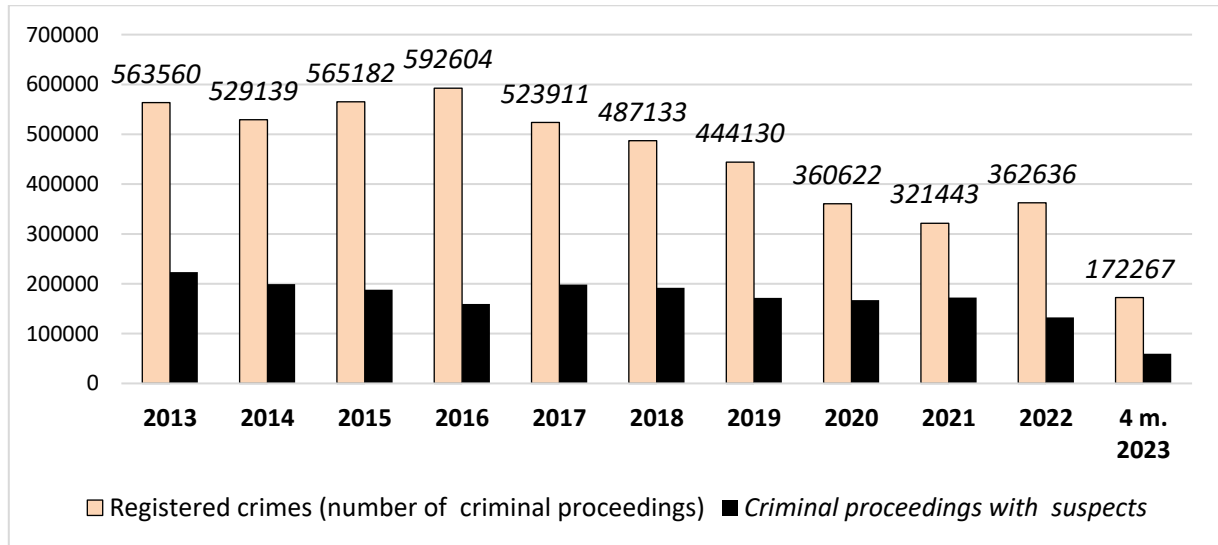

Figure 1. Registered crimes (2013 – 4 months 2023)

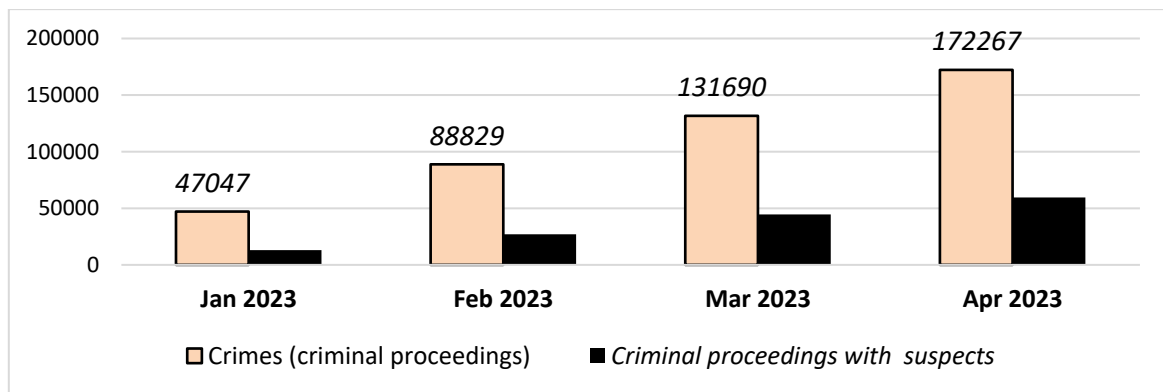

Figure 2. Registered crimes (January – April 2023)

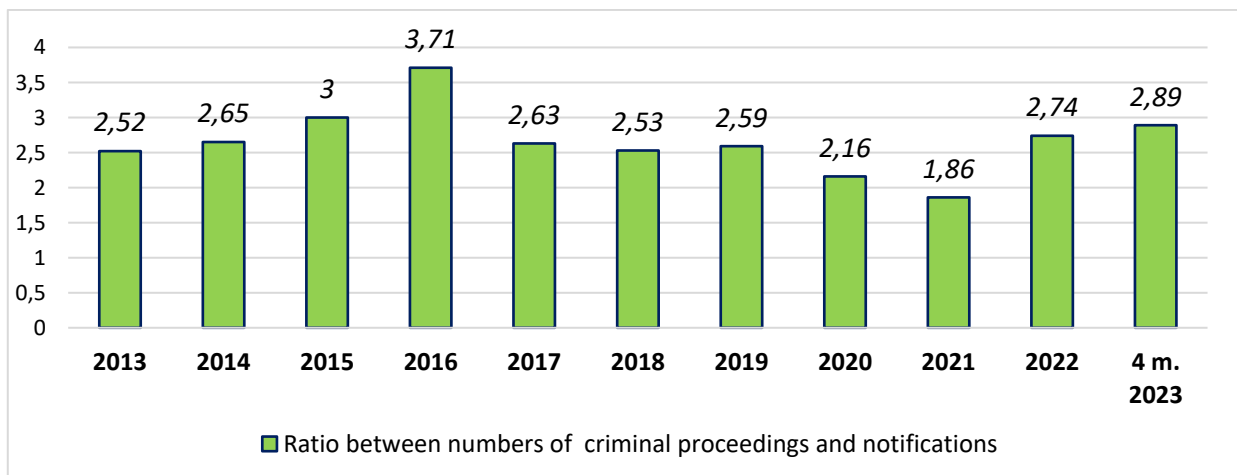

Figure 3. Ratio between criminal proceedings and notifications (2013 – 4 months 2023)

International View on Human Trafficking

Trafficking in human beings as a global phenomenon has increased significantly in recent years¹.

In Europe, its growth has been facilitated in part by the collapse of former Communist blocs². The conclusion of the Palermo Protocol in 2000 and the Anti-Trafficking Convention in 2005 demonstrate the increasing recognition at international level of the prevalence of trafficking and the need for measures to combat it³.

According to the United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC), in 2020, a 27% reduction in the number of convictions for THB crimes was recorded globally compared to 2019; the number of convictions has been decreasing since 2017⁴.

In 2020, the number of victims detected decreased by 11% compared to 2019, largely driven by low- and medium-income countries⁵. UNODC also declared 24% reduction compared to 2019 in the detection of trafficking victims for sexual exploitation.

Considering regional developments, UNDOC pointed out a continued increase in the detection of trafficking victims in *Central and South-Eastern Europe*.

Eastern Europe and Central Asia demonstrated 41% increase in male victims detected and 24% decrease in female victims detected, there seems to be a limited impact of the pandemic on the detection of trafficking victims and a severe slowdown of the criminal justice response to trafficking recorded in 2020.

In 2020, *Western and Southern Europe* indicated 22% increase in male victims detected compared to 2019, detection of domestic trafficking increased but prosecutions and convictions decreased⁶.

According to UNODC, a direct relationship exists between Ukrainian asylum application and detection of Ukrainian trafficking victims in Western and Central Europe: “*The 2014 conflict in Ukraine quadrupled the number of Ukrainian victims detected in Western Europe in 2016*”⁷.

Consequently, many other international actors predicted a serious increase in human trafficking following the Russian military invasion of Ukraine in February 2022 when around 5 million Ukrainians registered under the EU’s Temporary Protection scheme or similar schemes in different European countries.

Prior to the “*escalation of conflict*” in 2022⁸, Ukraine was already a significant *origin* of human trafficking. Between 2017 and 2021 victims trafficked outside Ukraine were detected in 40 countries in Central Europe, Southern Europe, and Eastern Europe. Victims were also trafficked to the Middle East and to a minor extent, to the Americas and East Asia⁹.

Human Trafficking in Ukraine: ‘New Old Markets’

Ukraine has traditionally been used as a *transit country* for the aims of human trafficking. In «*V.C.L. and A.N. v. the United Kingdom*», the European Court of Human Rights pointed at the similarities in the route to the United Kingdom taken by the victims of human trafficking where Ukraine was defined as a *transit country* to Poland, the Czech Republic, Germany and France¹⁰.

Moreover, Ukraine is also known as a *country of origin* of human trafficking¹¹.

According to the 2018 GRETA Report, Ukraine remains primarily a country of *origin* of THB victims exploited both abroad and within the country. In the period 2014 – 2017, a total of 418 victims of trafficking were identified by the Ministry of Social Policy (27 in 2014, 83 in 2015, 110 in 2016 and 198 in 2017), including 209 men, 169 women and 40 children (25 girls and 15 boys)¹².

¹ UNODC (2022). *Global Report on Trafficking in Persons 2022*. New York: United Nations publication.

² *Rantsev v. Cyprus and Russia*, № 25965/04, judgment 07.01.2010, final 10.05.2010.

³ Ibid.

⁴ UNODC (2022). *Global Report on Trafficking in Persons 2022*. New York: United Nations publication.

⁵ Trends in the number of detected victims, comparison from 2019 to 2020.

⁶ UNODC (2022). *Global Report on Trafficking in Persons 2022*. New York: United Nations publication.

⁷ In this paper, the authors consider events of 2014 as a new stage of a full scaled planned Russian military invasion to Ukraine (undeclared war of Russia against Ukraine).

⁸ In this paper, the authors consider events of 2014 as a new stage of a full scaled planned Russian military invasion to Ukraine (undeclared war of Russia against Ukraine).

⁹ UNODC (2022). *Global Report on Trafficking in Persons 2022*. New York: United Nations publication, 56.

¹⁰ *V.C.L. and A.N. v. the United Kingdom*, applications №№ 77587/12, 74603, judgment 16.02.2021.

¹¹ UNODC (2022). *Global Report on Trafficking in Persons 2022*. New York: United Nations publication, 56.

¹² GRETA (2018). *Report concerning the implementation of the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings by Ukraine. Second evaluation round*. Adopted 13 July 2018. Published 22 November 2018.

Most of the victims were trafficked for the purpose of labour exploitation (256), followed by sexual exploitation (87) and exploitation of begging (42). Further, 17 victims of THB for the purpose of forced criminality were identified in 2017, as well as six victims of trafficking for the purpose of the removal of organs (one in 2015 and five in 2016)¹.

All of the identified victims were Ukrainian nationals. The main countries of destination of Ukrainian trafficking victims were the Russian Federation, Poland, Turkey, Ukraine, Germany, Israel, Greece, and the United Arab Emirates. No foreign THB victims were identified from 2014 to 2017².

Over the last ten years, various analytical estimates have continually placed the number of illegal migrants present on the territory of Ukraine at 800 thousand to 1,6 million illegal migrants, patiently waiting for their chance to enter an EU country³.

Therefore, Ukraine, having a good geographical location and lacking effective mechanisms for combating illegal migration and trafficking in human beings, has significant opportunities for human trafficking⁴.

A huge number of Ukrainian people were displaced in 2022 – more than 5 million in temporary protection across Europe, compared to the peak of 16,000 recorded in 2015. The statistical model inferred on the base of the numbers recorded between 2007 and 2020 would suggest such a number of displaced populations would theoretically result in more than 100000 victims from Ukraine to Europe only⁵.

The U.S. Department of State stated in its TIP report that Russia's full-scale invasion of Ukraine forced more than 4 million people to flee Ukraine in *the first five weeks* of the War and displaced almost 6,5 million more within its borders, a total of almost one quarter of Ukraine's population⁶. Experts estimate as many as 90% of refugees abroad are women and children, and that more than half of Ukraine's children – 4,3 million out of 7 million – have been displaced. These refugee and displaced populations are *especially vulnerable* to human trafficking⁷.

The authors' personal sources prove that some purely humanistic initiatives of several NGOs and individuals on bringing Ukrainian refugees to new homes or at least safe places in the EU states were halted because new 'opportunities' of sheltering were proposed by persons who can be arguably suspected in human trafficking.

However, shaped in mass-media imagination about '*an ideal victim*' of human trafficking is more than arguable⁸. The War has moved the concept of '*an ideal victim*' of human trafficking more far from reality due to closed borders and other wartime restrictions when 'classic' human trafficking became more dangerous for perpetrators and when they started looking for alternative methods to 'deliver' people abroad⁹.

It is generally accepted that human trafficking is a *well-organized criminal activity* which demands different forms of *deep 'cooperation'* among perpetrators, 'brokers' and other actors *in different border states*¹⁰. With the beginning of the War, trying to control the wave of refugees, the Ukrainian Government severely restricted border crossing for *males* while *males* were mostly involved in this criminal activity as perpetrators.

¹ GRETA (2018). *Report concerning the implementation of the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings by Ukraine. Second evaluation round*. Adopted 13 July 2018. Published 22 November 2018.

² Ibid.

³ Luptakova, M. (2008). Legal and Illegal Migration from Ukraine: An analysis of social and security issues. *International Journal of Criminal Justice Sciences (IJCJS)*, 4(2), 144-159.

⁴ Kuryliuk, Y., Khalymon, S. (2020). Criminal profile of migrants' smuggler across the State Border of Ukraine. *Amazonia Investiga*, 9(27), 196.

⁵ UNODC (2022). *Global Report on Trafficking in Persons 2022*. New York: United Nations publication, 56.

⁶ U.S. Department of State (2022). *2022 Trafficking in Persons Report: Ukraine* <www.state.gov/reports/2022-trafficking-in-persons-report/ukraine> (2023, April, 14).

⁷ Ibid.

⁸ Haverkamp, R. (2019). Victims of Human Trafficking: Consideration from a Crime Prevention Perspective. In: Haverkamp, R., Herlin-Karnell, E., Lernstedt, C. (eds.). *What is Wrong with Human Trafficking? Critical Perspectives on the Law*. London: Hart.

⁹ The ideal victim is a person or group who, when they experience crime, most readily are given the complete and legitimate status of being a victim. Correspondingly, to receive victim 'services' the subject must first be accepted as a worthy and legitimate victim (see Christie, N. (1986). *The Ideal Victim*. In: Fattah, E.A. (ed.) *From Crime Policy to Victim Policy*. Palgrave Macmillan, London).

¹⁰ Global Initiative Against Transnational Organized Crime (2023). *New Front Lines. Organized Criminal Economies in Ukraine in 2022* <<https://globalinitiative.net/analysis/organized-criminal-economies-ukraine-2022/>> (2023, April, 14).

Human Trafficking in the light of Police Statistics

Police statistics demonstrate that the period from 2013 to 2016 was stable regarding numbers of registered THB crimes as well as numbers of suspects in related criminal proceedings.

In 2017, there was a rapid increase in human trafficking crimes and also the peak of the observed period. Thereafter, the numbers moved between 206 and 320 cases in 2019 until 2021. The War year 2022 records a low level.

Nevertheless, the number of THB crimes was similar to 2013 – 2016 (*Figure 4*).

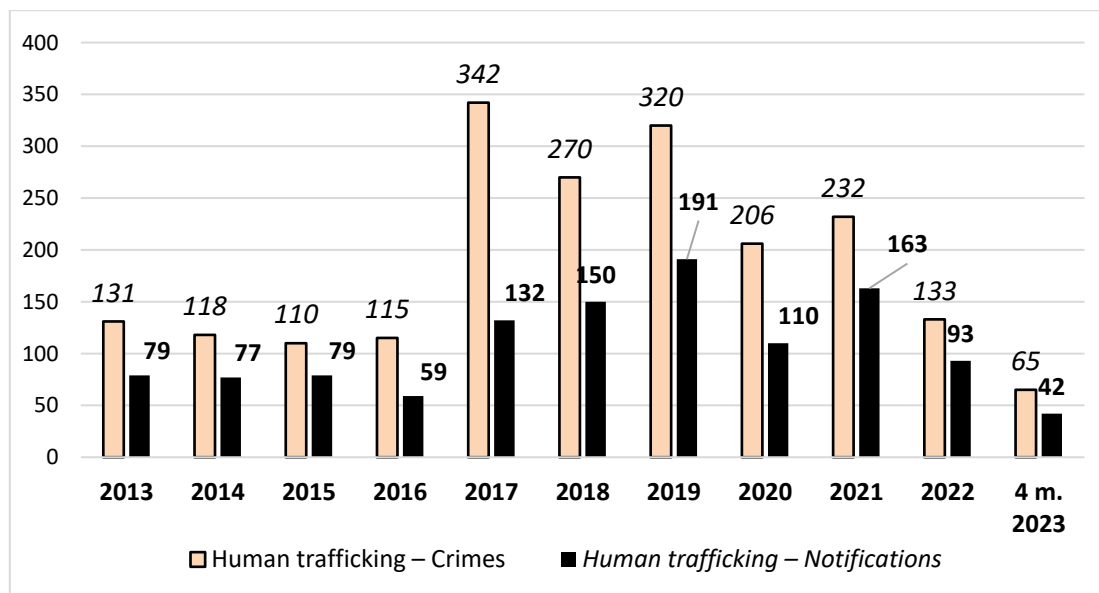

Figure 4. Human trafficking: crimes and notifications (2013 – April 2023)

In the light of the War and the increasing ratio between crimes (criminal proceedings) and notifications¹, we can predict that the Ukrainian criminal justice system will *not* be effective enough to prevent THB and ‘satellite’ crimes.

Consequently, we can predict that the number of THB crimes could reach the pre-war indicators and even overwhelm these indicators, if the numbers continue to develop in line with the first third of 2023 (*Figure 5*).

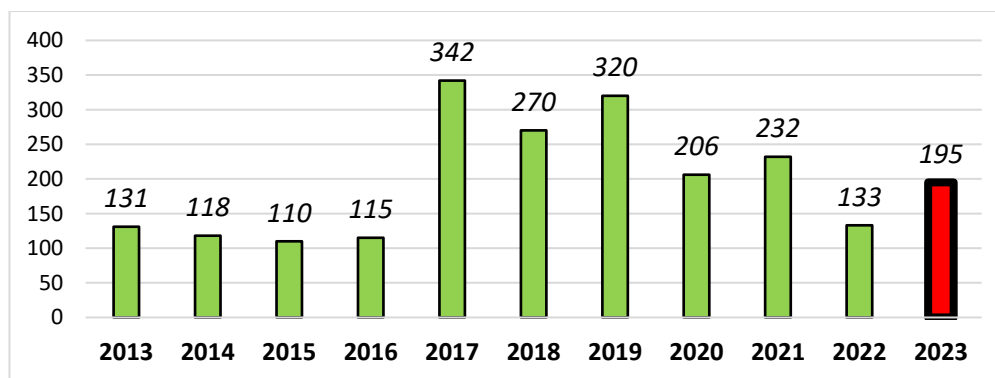

Figure 5. Human trafficking: crimes and notifications (prognosed)

We can assume a *factual* increase in THB cases, considering that more than 8 million Ukrainians left the country and ‘created’ new ‘opportunities’ for human traffickers abroad².

¹ Criminal proceedings (total) and criminal proceedings with suspects.

² UNHCR (2023). *Ukraine Emergency* <<https://www.unhcr.org/emergencies/ukraine-emergency>> (2023, April, 14); CReAM (2023). *Current migration flows from Ukraine* <<https://cream-migration.org/ukraine-detail.htm?article=3573>> (2023, April, 14).

Currently, it is difficult to define precisely to which extent human trafficking was affected by the War. On the one hand, the number of registered THB crimes decreased to *zero point* immediately after the Russian invaders crossed the Ukrainian border (*Figure 6*). On the other hand, serious concerns arise that THB cases continue to be registered in the light of *seemingly* totally closed state borders, police checks, curfews and hundreds of military and police roadblocks.

It is obvious that the War caused many problems for human traffickers. At the same time, the War created *new opportunities* for them, which cannot be detected in the police statistics.

133 THB crimes in 2022 seem to be more than insufficient with regard to 8 million Ukrainian refugees. This leads to the assumption that something is *obviously wrong* within police intelligence THB prevention as well as within supervision of the border service at the state borders.

Therefore, THB crimes might be *more latent* ones than the LEA officials declare. Moreover, many THB crimes with Ukrainian victims cannot be registered because they happen *outside* Ukraine.

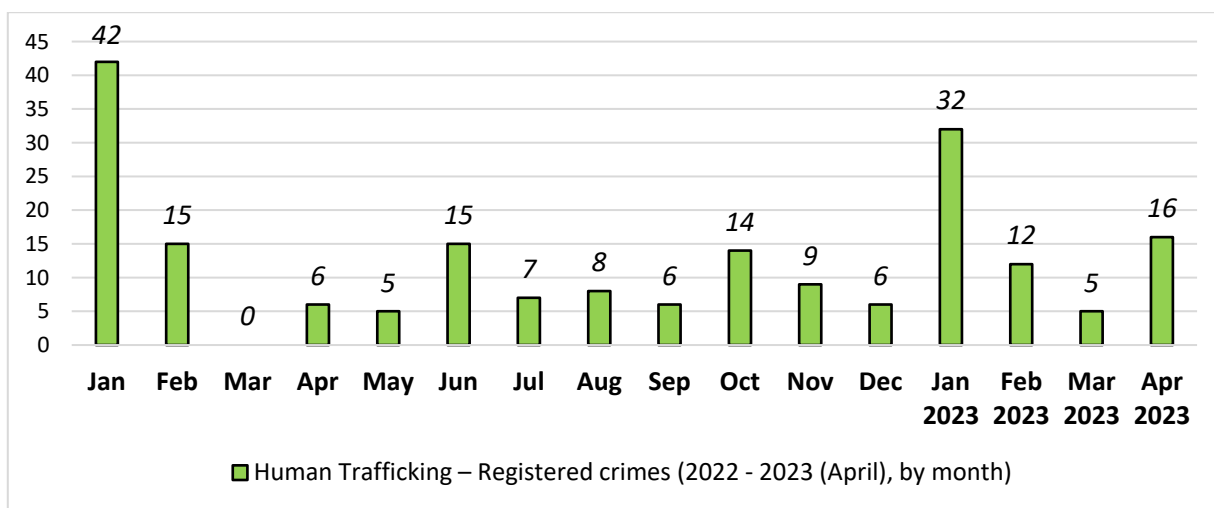

Figure 6. Human trafficking: registered crimes (2022 – 2023, by month)

Analysing the police statistics from January to April during the period of 2018 – 2023, we find hints concerning the impact of the War on THB crimes. Generally, the number of THB crimes committed in January – April 2018, 2019, 2020, 2021 was two times bigger in 2018 and 2019 and even a lot in 2020 and 2021 as compared with the number of THB crimes committed in January – April 2022 and 2023 (*Figure 7*).

Even more interesting is that the number of THB crimes committed in January – April 2022 is nearly the same as in the same period in 2023. The total closing of the Ukrainian borders in February 2022 seems to be resulted neither in detecting more THB crimes nor in minimizing the number of criminal attempts of perpetrators.

However, considering the significant reduce of THB crimes as compared to 2020 and 2021 (more than 40%), it could be stated that closing the borders in February 2022 had a partial positive impact on prevention of THB crimes.

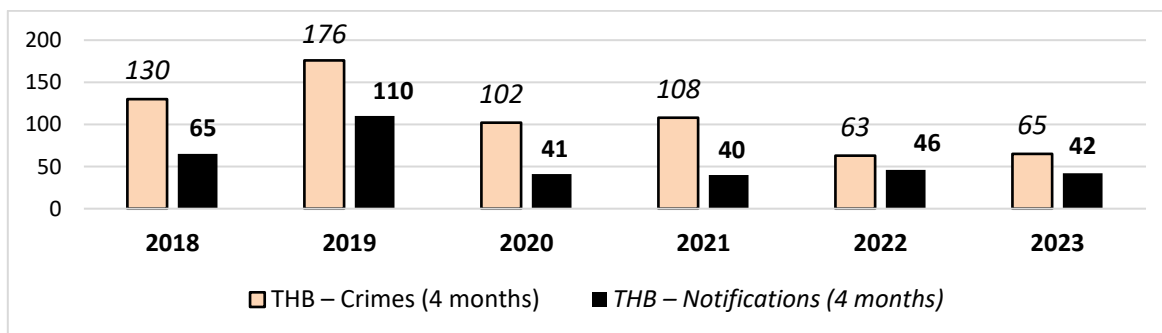

Figure 7. Human trafficking: crimes and notifications (January – April)

Victims of Human Trafficking

A total of 1608 persons were declared as *THB victims* by the Ukrainian courts in corresponding court proceedings in 2008 – 2013 (Figure 8). Since then, we have observed a remarkable decline in THB victims: only 545 persons were ascribed the status of victims in THB cases tried at national courts in 2014 – 2022.

Moreover, in 2022, only 23 persons were recognised as *victims* by national courts in THB criminal cases.

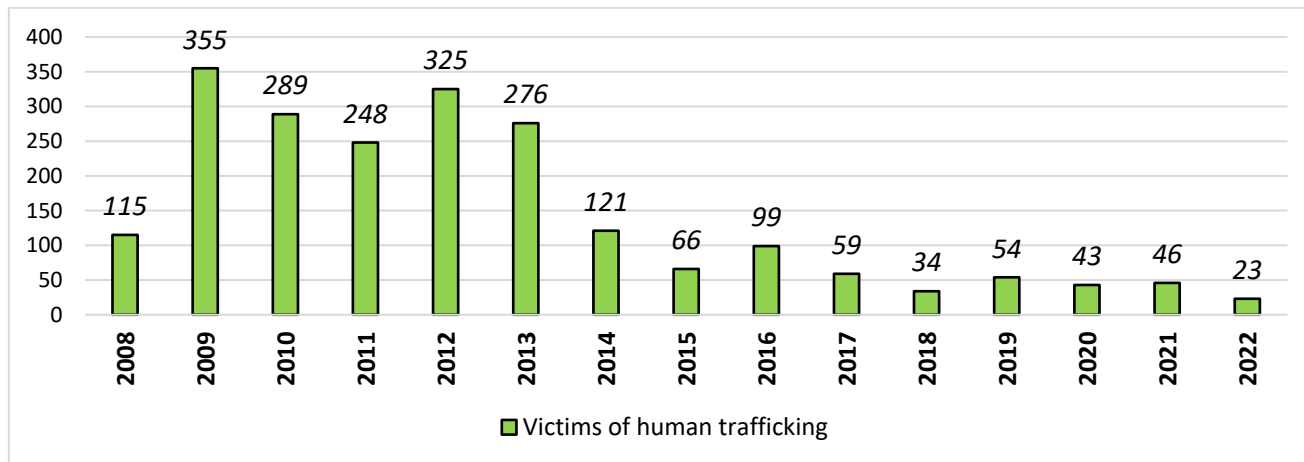

Figure 8. Victims of human trafficking

From a victimological perspective, human trafficking in Ukraine remains to be a *female-oriented* crime (Figures 9, 10).

In general, in 2008 – 2022, 520 men and 1765 women had the status of THB victims in criminal cases tried by the courts in Ukraine.

In some years, proportions between *male victims* and *female victims* were 1:2.

In 2020, the number of *female victims* was even almost the same as the number of *males* (21 men and 22 women).

Victims of THB crimes (2008 – 2022, %)

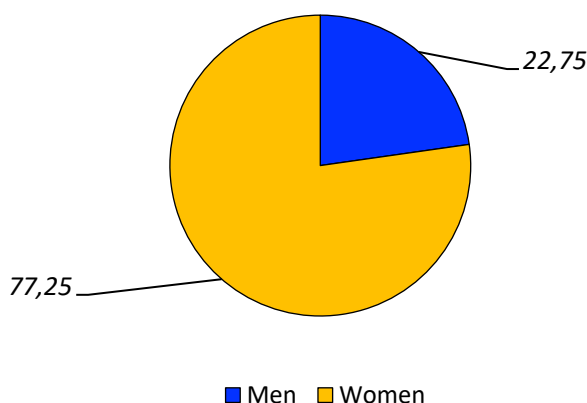

Figure 9. Gender of victims of human trafficking, %

Proportions between men and women in the general structure of victims of human trafficking varied from 1,78 to 12 in different periods where women made up the majority (Figure 11).

In relation to the numbers of victims of human trafficking, it strikes that the ratio in 2022 reached the point of 22 (Figure 11).

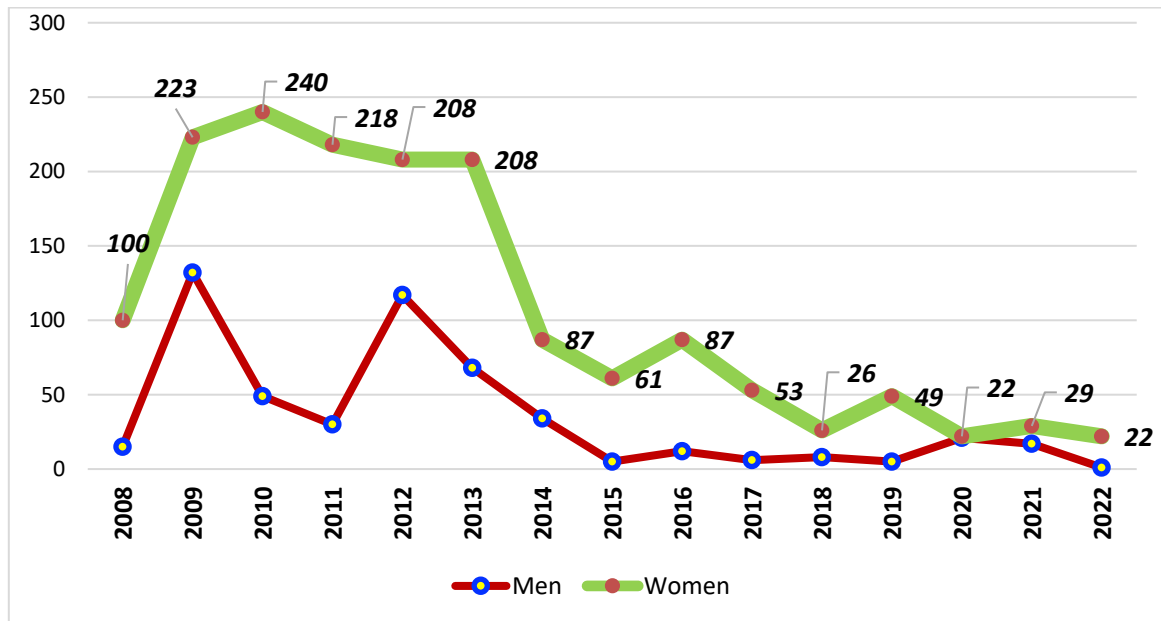

Figure 10. Gender of victims of human trafficking

It is also necessary to stress that *gender norms and masculine stereotypes hinder identification of male trafficking victims*. Men tend to perceive themselves, and to be perceived by others, as victims of *unfortunate circumstances* rather than trafficking¹. The assumed breadwinner role and socially ascribed masculine qualities of strength and control contradict the victim status².

Those victims who have characteristics incongruent with victimhood may struggle to access justice, as they may never be identified as victims. While men are often targeted precisely because they are perceived to possess certain physical qualities that are often associated with masculinity³.

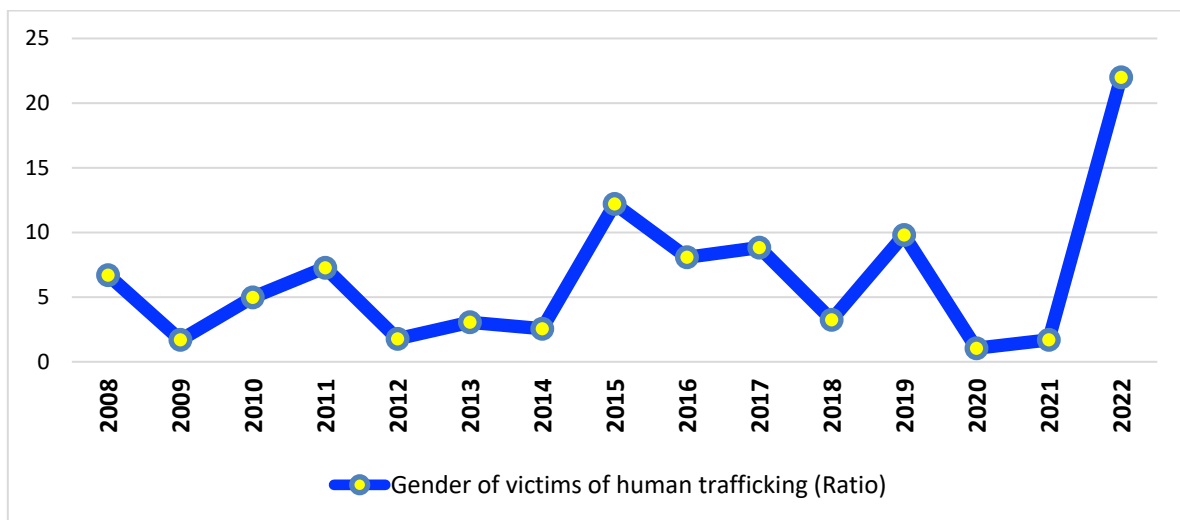

Figure 11. Gender of victims of human trafficking (ratio)

According to the UNODC, the majority of victims exploited for *forced labour* around the world are *men*⁴. Women and girls make up one third of victims trafficked for forced labour. As far as the Ukrainian context is concerned, the female dominating situation can be partly explained by many *male* jobseekers,

¹ UNODC (2022). *Global Report on Trafficking in Persons 2022*. New York: United Nations publication, 27.

² Ibid.

³ Ibid, 28.

⁴ Ibid.

who were previously in the THB risk group, joined the Military Forces of Ukraine or other Governmental military regiments¹.

From a potential perpetrator's perspective, to traffic a *male victim* to a foreign country in the light of closed state borders and wartime restrictions, would pose a serious risk of being detected and detained.

As far as *children* are concerned, they have *formally* disappeared from the general number of victims of THB crimes since 2015. This could be considered as additional evidence of the generally latent character of THB crimes committed in Ukraine (Figure 12).

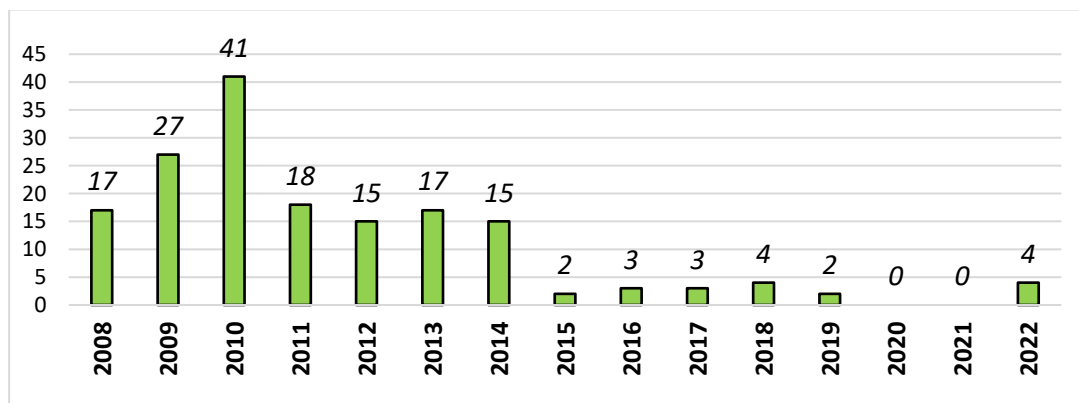

Figure 12. Children – victims of human trafficking

Besides, Ukraine has never provided an insufficient monetary compensation scheme for victims of human trafficking. On the one hand, Ukraine has not implemented any state-managed schemes focused on financial aid for THB victims. On the other one, as court statistics demonstrate, courts refuse to take financial compensation from perpetrators, providing victims with more than modest sums of satisfied civil claims (Figure 13).

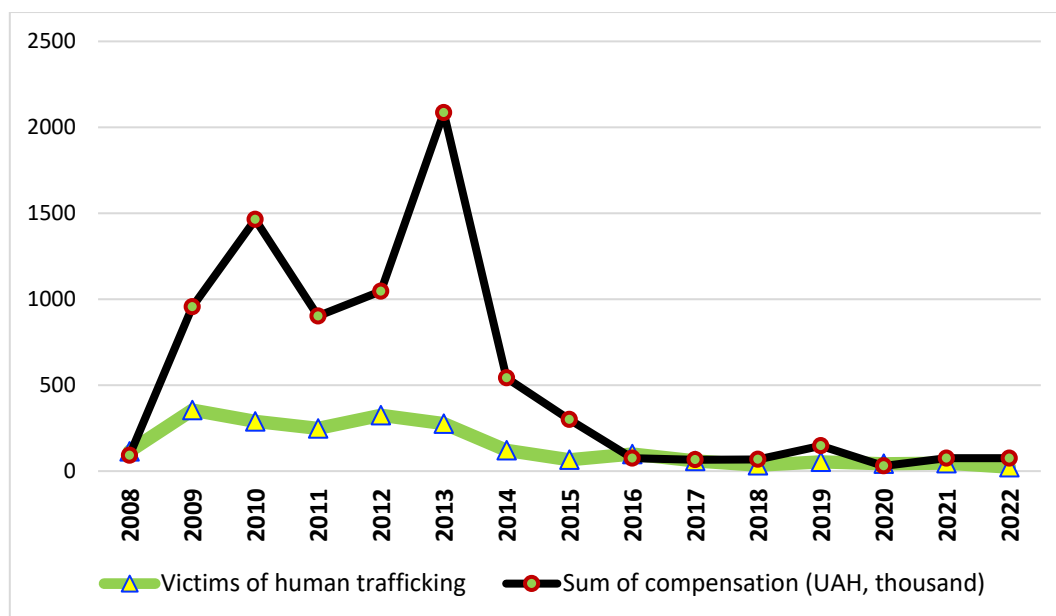

Figure 13. Compensation for victims of human trafficking

In general, in the period of 2008 – 2022, an average sum of financial compensation taken from a statistically average perpetrator to a statistically average victim of human trafficking was 2693 UAH (40 – 100 Euro, depending on the currency course) (Figure 14).

¹ Our conclusions are based on the court statistics, which reflect criminal cases, which were opened *before* the War started. Nevertheless, we can presume that *some* of the cases, which were tried and solved by national courts in 2022, had been opened also in 2022.

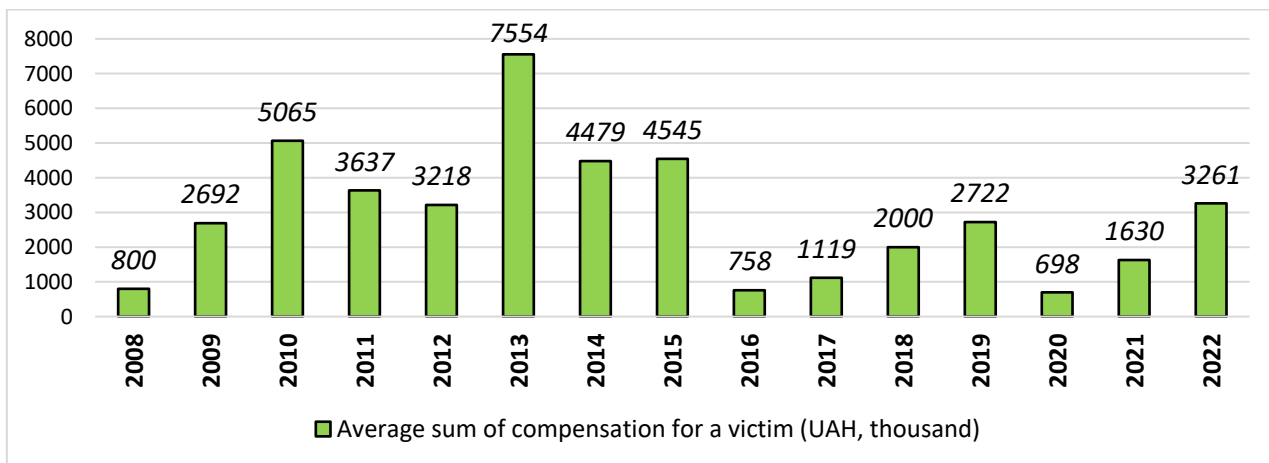

Figure 14. Average sum of compensation for a victim, UAH (2008 – 2022)

Therefore, it is not surprising that in 2018 GRETA strongly recommended to increase both the amount of the one-time financial grant paid to formally identified victims of human trafficking and the number of THB victims to receive such a grant¹.

Numbers of Criminal Proceedings in National Courts

As far as general numbers of THB cases tried by national courts are concerned, the peak was reached in 2011 followed by decrease. Since 2017 the numbers have increased (Figure 15).

The remarkable decrease in 2022 can be explained with an impact of the War. Nevertheless, general trends reflect an increase of numbers of THB cases in national courts.

Another obvious conclusion is concerned again with the Russian invasion to Ukraine in 2014 when crime and court statistics “lost” data from occupied territories.

At the same time, the court statistics show a decrease in numbers of criminal proceedings in THB crimes with passed sentences from 2011 to 2015.

Since then, the numbers remain on a low level.

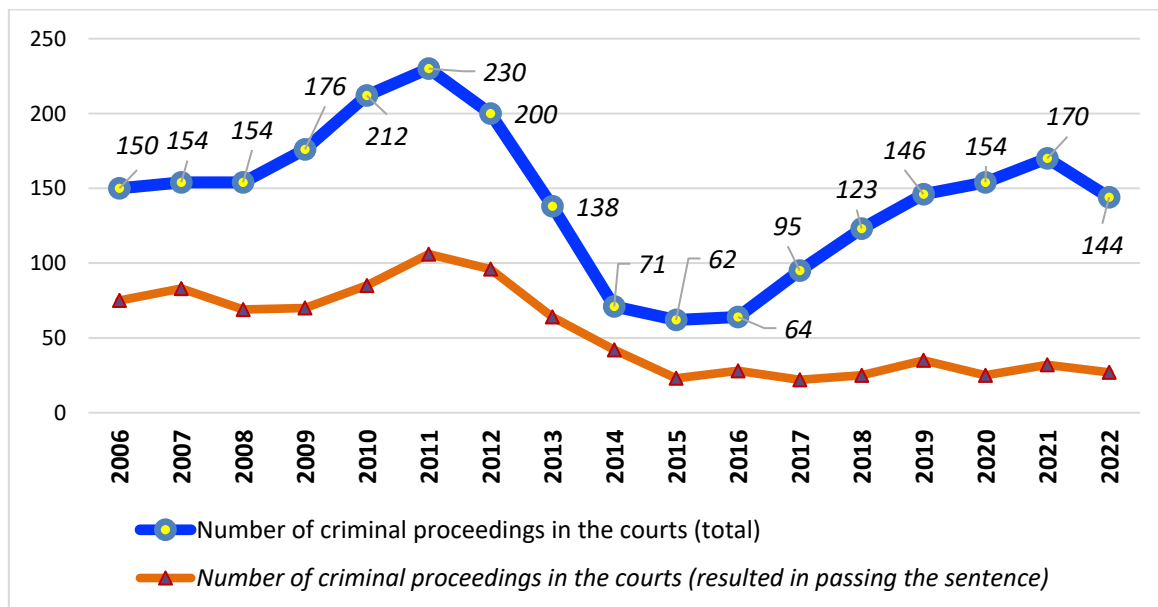

Figure 15. Number of criminal proceedings in the courts

¹ GRETA (2018). Report concerning the implementation of the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings by Ukraine. Second evaluation round. Adopted 13 July 2018. Published 22 November 2018, 53.

Figure 15 demonstrates an enormous increase in the general numbers of tried cases as compared to the numbers of cases with passed sentences, which reached its peak in 2021. Even considering a partial decrease in 2022, we have one of the biggest gaps in the history of the Ukrainian judiciary that reflects decreased effectiveness of investigation and prosecution in THB cases.

Moreover, court statistics indicate an increasing gap between the number of tried cases in THB crimes and the number of victims in these cases (Figure 16).

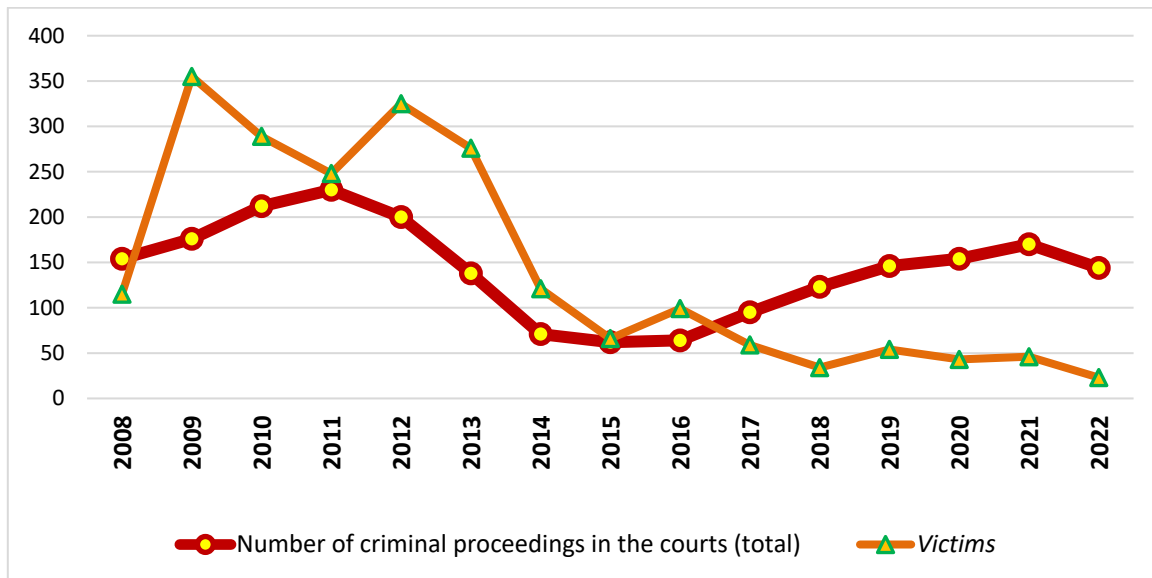

Figure 16. Number of criminal proceedings in the courts

We can presume that such a gap can additionally point at the decrease in the effectiveness of investigation and prosecution of THB crimes in Ukraine.

Sentencing Policy for Human Trafficking

After the 2013 Russian military invasion of Ukraine and the occupation of several regions of Ukraine, a permanent low trend could be observed relating to the number of persons sentenced for THB crimes.

In the period of 2006 – 2013, a total of 677 persons were convicted for THB crimes (on average 85 persons per year). In the period of 2014 – 2022, only 243 persons were convicted for THB crimes (on average 27 perpetrators per year) (Figures 17, 18).

Even considering 40 persons convicted for THB crimes in 2019 and the impact of the War, these numbers and conditions do not challenge a general trend to reducing of number of offenders convicted for human trafficking in Ukraine.

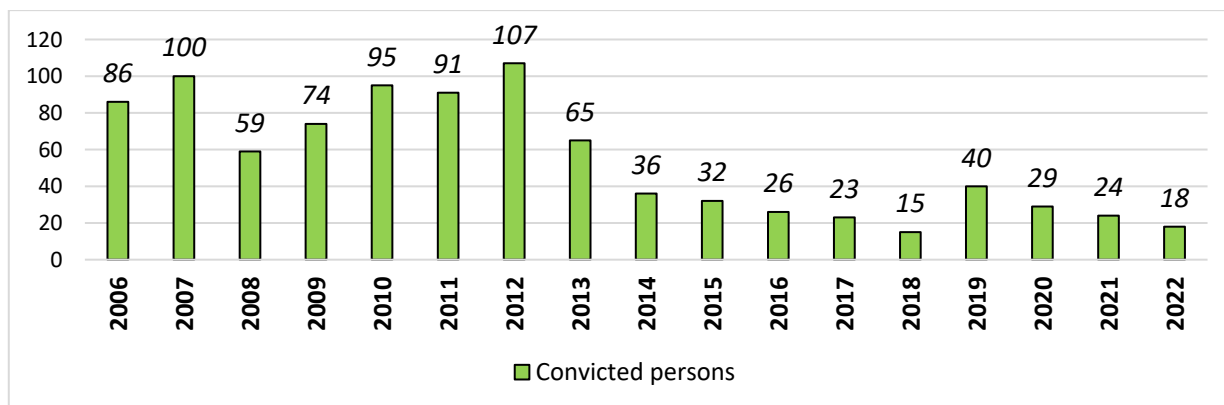

Figure 17. Number of persons convicted for THB crimes (court statistics)

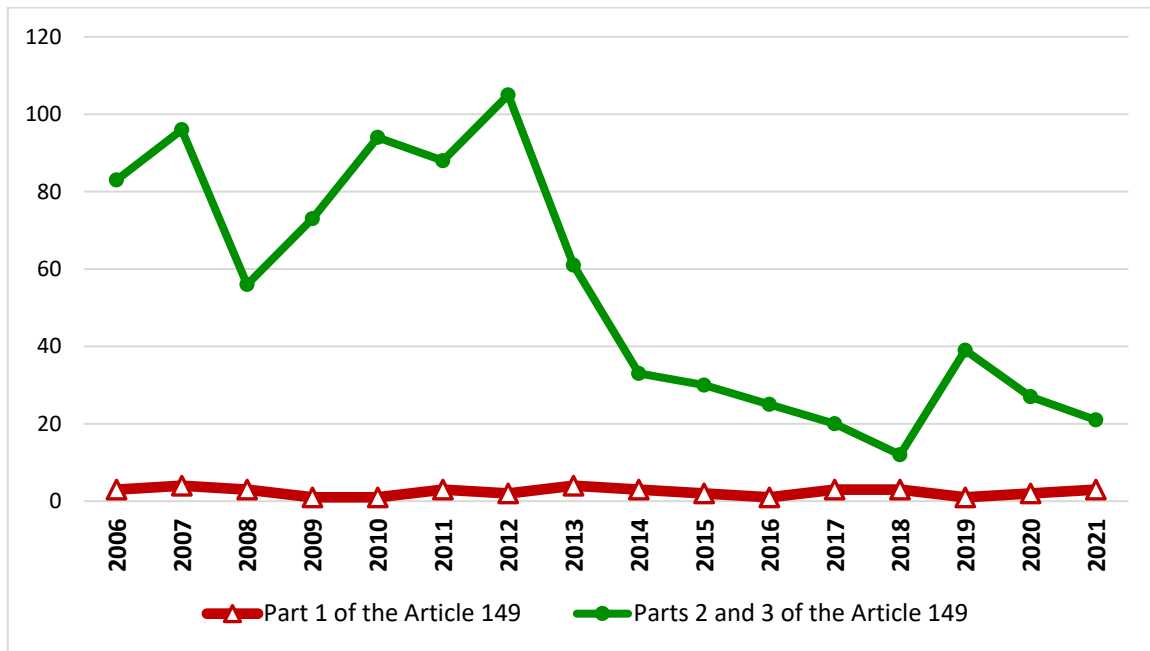

Figure 18. Number of persons convicted for human trafficking

In the majority of the cases, convicted traffickers have Ukrainian citizenship (*Figure 19*).

This is additional evidence for the weakness of the criminal justice system and the system of prevention of human trafficking (including mechanisms of international cooperation with the EU and LEA of national states). As Ukraine is acknowledged as a country both of origin and of transit, THB crimes are supposed to be of *international and organised character*.

Hence, the *absence of foreigners* in the overall number of traffickers who have been convicted points to the constrained resources and limited activities of the Ukrainian LEA in the domain of preventing and prosecuting THB crimes (*Figure 19*).

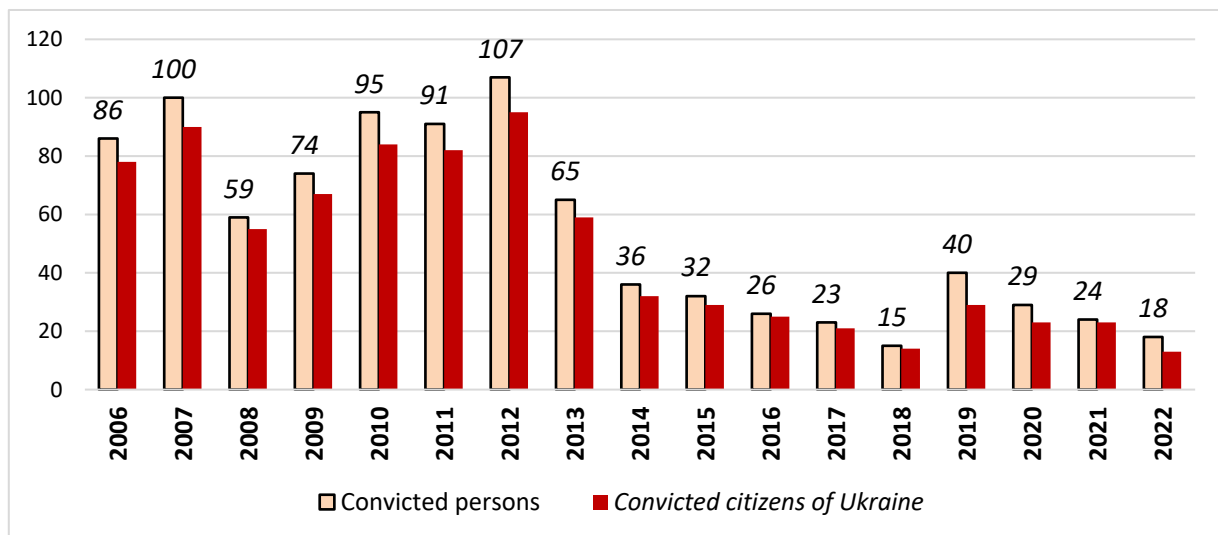

Figure 19. Number of persons convicted for human trafficking

From 2008 up to 2023, the number of criminal cases had been almost the same as the number of convicted perpetrators (*Figure 20*). Moreover, during the last years, the court statistics indicate that the numbers of criminal cases were even *higher* than the numbers of convicted traffickers.

For example, in 2021, there were 24 convicted persons and 32 criminal cases. In 2022, there were 18 convicted persons and 27 criminal cases.

Figure 20 gives additional evidence that the criminal justice system is dealing mostly with *low-ranked perpetrators*, who seem to ‘work’ on their own. However, medium ranked offenders or bosses of the involved *organised criminal structures* seems to remain untouched.

As human trafficking in Ukraine often has a connection to neighbour countries, we presume that THB crimes demand well-developed structures and connections between *perpetrators, organizers, recipients, ‘brokers’* as well as *corrupted law-enforcement officials and border guards*.

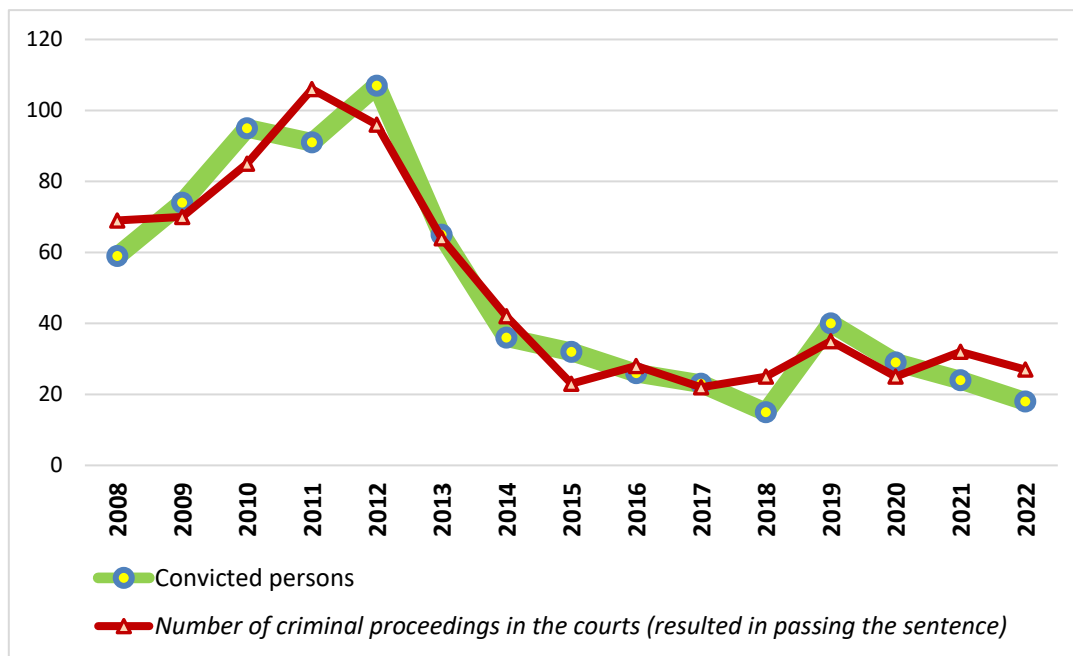

Figure 20. Number of persons convicted for human trafficking

Figure 20 and Figure 21 illustrate the general numbers and percentage of *women* in the general structure of persons convicted by the courts for human trafficking.

As well as general numbers and percentage are concerned, the court statistics demonstrate a high share of female perpetrators especially in the earlier years of the observation period: even more than 50% of convicted THB perpetrators were women (Figures 20, 21).

The average percentage of female perpetrators of THB crimes in Ukraine for the period of 2006 – 2022 is 47%.

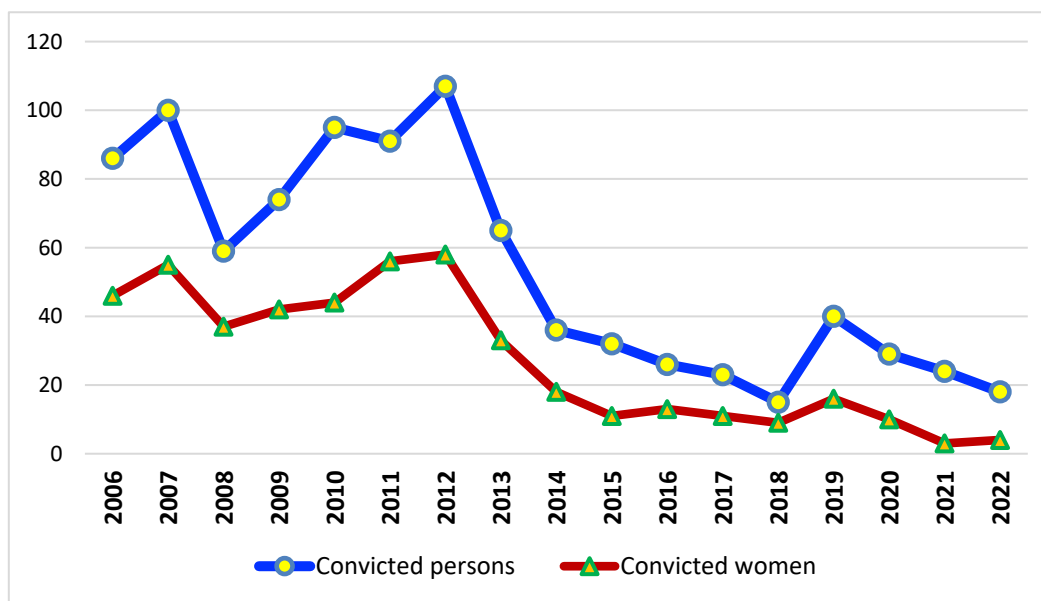

Figure 21. Number of women convicted for human trafficking

The percentage of women convicted for THB crimes (*Figure 21*) is important not only from the point of gender proportions. It serves as additional evidence of hidden trends and incorrect representation of the phenomenon in the court statistics.

This high share of convicted female offenders is unusual.

According to *the police* statistics, 321334 crimes were committed in 2021 in Ukraine; 25603 crimes were committed by suspected women (8%).

In 2022, 362636 crimes were committed where 17111 crimes were committed by suspected women. That means that crimes committed by suspected women in 2022 had even a share of less than 5%.

Finally, 172267 crimes were committed in Ukraine in the period from January to April 2023, where only 6593 crimes were committed by suspected women; the female share was 4%.

The decrease in crimes committed by female suspects in 2022 and 2023 can be explained by the impact of the War, when a huge number of potential female perpetrators fled the country.

At the same time, we suspect that the high percentage of *convicted* female offenders of THB might hint to the *organised character* of human trafficking. We assume that a remarkable share of these women could be exploited as '*figureheads*' in criminal proceedings; they take the punishment for THB crimes instead of the male '*string pullers*'.

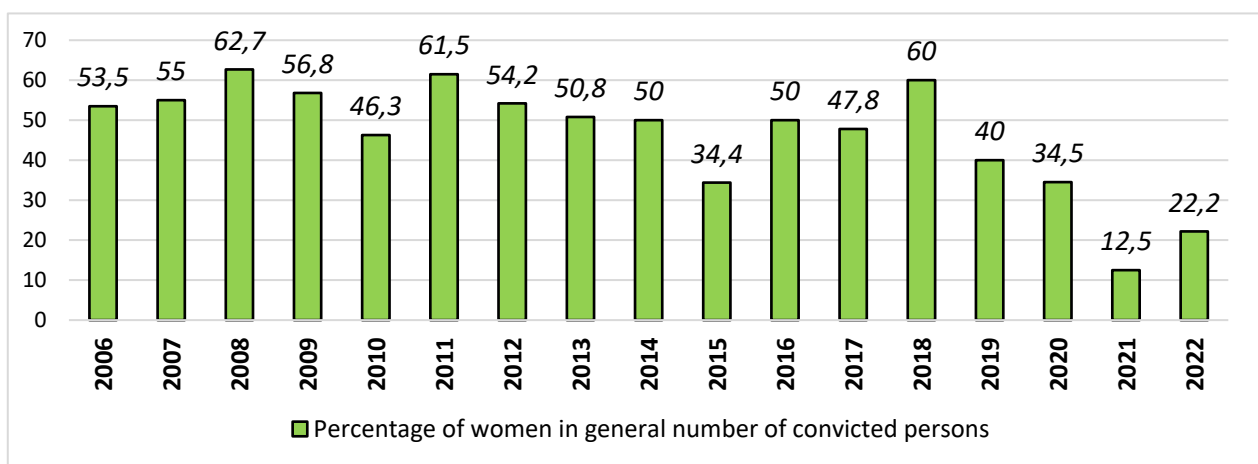

Figure 22. Percentage of women convicted for human trafficking

Human Trafficking as Organised Crime

From a common view human trafficking brings high profits to criminals and carries with it enormous human, social and economic costs¹. Trafficking in human beings is *often linked* with other forms of organised crime such as migrant smuggling, drug trafficking, extortion, money laundering, document fraud, payment card fraud, property crimes, cybercrime and other².

In 2023, the Global Initiative Against Transnational Organized Crime (GI-TOC) published its assessment of organised crime in Ukraine as part of the Global Organized Crime Index, which additionally proves the existence of the established illicit market in human trafficking and the influence of corrupt officials³. Moreover, GI-TOC argues that drugs, human trafficking and weapons trafficking emerged in Ukraine as *core illicit markets with domestic and transnational dimensions*⁴.

In Ukrainian legal literature, many scientists ask whether human trafficking is controlled by *transnational criminal organizations*⁵.

¹ European Commission (2023). *Together Against Trafficking in Human Beings*

<https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/internal-security/organised-crime-and-human-trafficking/together-against-trafficking-human-beings_en> (2023, April, 14).

² Ibid.

³ Global Initiative Against Transnational Organized Crime (2023). *New Front Lines. Organized Criminal Economies in Ukraine in 2022* <<https://globalinitiative.net/analysis/organized-criminal-economies-ukraine-2022/>> (2023, April, 14).

⁴ Ibid.

⁵ Kuryliuk, Y., Khalymon, S. (2020). Criminal profile of migrants' smuggler across the State Border of Ukraine. *Amazonia Investiga*, 9(27), 195.

The answer appears *negative* according to a study grounded on judgments of the national courts against convicted *human smugglers*¹. The authors conclude that “*the results of the research testified to that smuggling of migrants in Ukraine is controlled by organized criminal groups or organizations at level of 8%, which is also confirmed by research of foreign scientists*”. According to the study, convicted human smugglers usually act in groups, which are *not* associated to organised crime². Due to the study design, limited to judgments, the authors were not able to obtain knowledge about the hidden structures of human smuggling in Ukraine.

Due to the notoriously high number of unreported cases, court statistics only provide a small sample that does *not* reveal the organised nature of THB (*Figures 23, 24*).

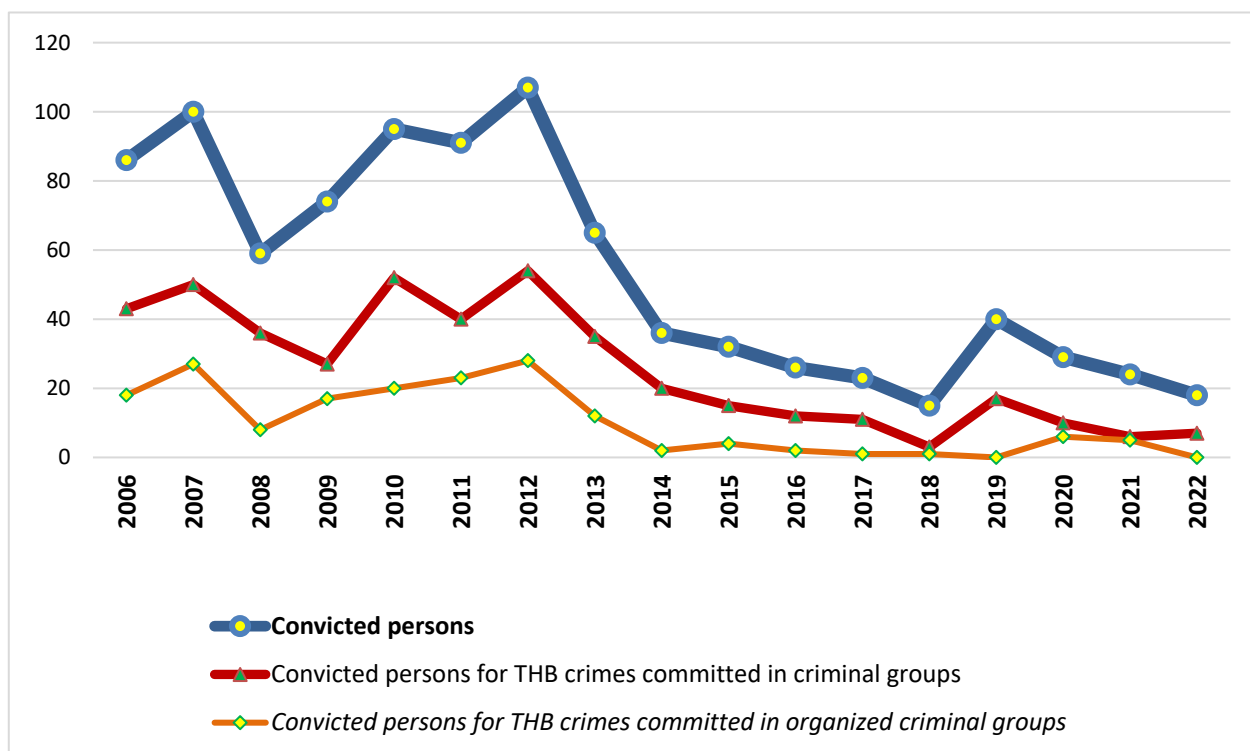

Figure 23. Organised forms of THB crimes

From 2006 up to 2022, 920 persons were convicted in Ukraine for human trafficking. Only 438 perpetrators (48%) were defined as members of *criminal groups*, and 174 perpetrators (19%) were defined as members of *organised criminal groups* (*Figure 24*).

Individual perpetrators have a considerable amount with 33%.

The following observations could be drawn from the court statistics.

For the period of the last 15 years, there were *no* THB crimes committed by *criminal organisations*.

In our opinion, the high percentage of individuals contradicts the *nature* of transnational. Human trafficking, which demand *at least* both *suppliers* and *recipients* (not even talking about ‘*middlepersons*’ or ‘*brokers*’).

In «*Rantsev v. Cyprus and Russia*», the ECtHR stressed that trafficking in human beings, by its very nature and aim of exploitation, is based on the exercise of powers attaching to the right of ownership. It treats human beings as commodities to be bought and sold and put to forced labour, often for little or no payment, usually in the sex industry but also elsewhere. It implies close surveillance of the activities of victims, whose movements are often circumscribed. It involves the use of violence and threats against victims, who live and work under poor conditions³. Therefore, in the majority of cases, all these criminal activities seem to be *impossible* without an organised group of criminals.

¹ Kuryliuk, Y., Khalymon, S. (2020). Criminal profile of migrants’ smuggler across the State Border of Ukraine. *Amazonia Investiga*, 9(27), 195.

² Ibid.

³ *Rantsev v. Cyprus and Russia*, application № 25965/04, judgment 07.01.2010, final 10.05.2010, Para 281.

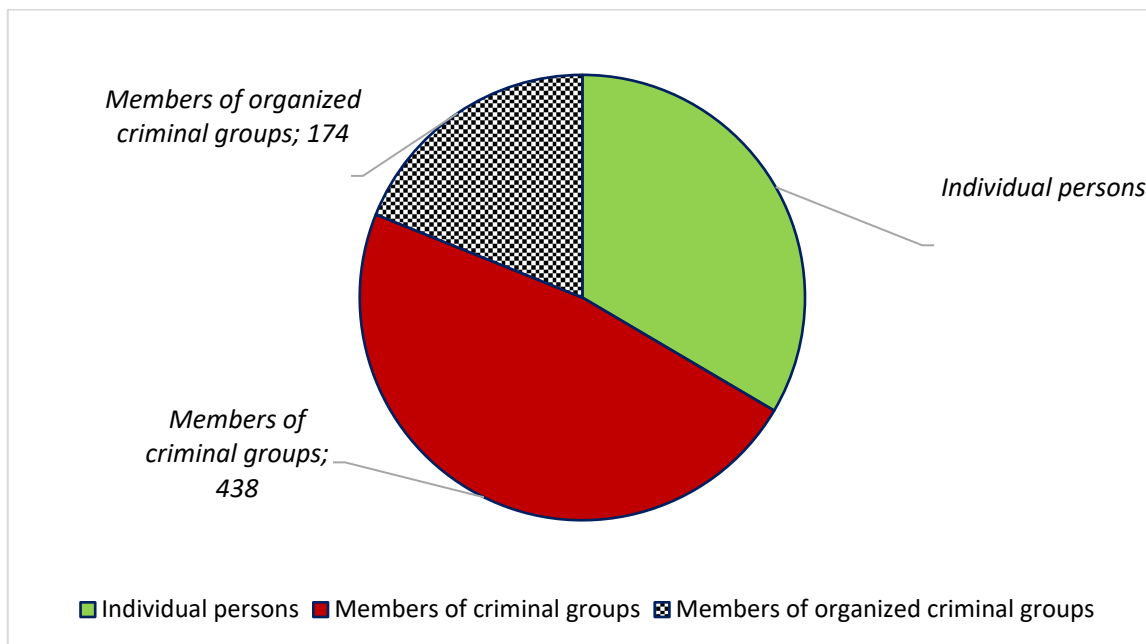

Figure 24. Convicted perpetrators of human trafficking (individuals)

Considering the difficulties concerned with crossing the State borders and the necessity to organise the logistics and to corrupt officials of *at least* two national states, the hidden nature of human trafficking makes it complicated to identify and detect these crimes. Therefore, most of them remain unnoticed also due to corruption of civil servants and border guards.

Sentencing Policy

The general criminological landscape of human trafficking in Ukraine would not be complete without the *analysis of punishments* imposed on THB perpetrators.

The structure of “*Trafficking in Human Beings*” pursuant to the Article 149 of the Ukrainian Criminal Code is as follows:

Part one of the Article 149 provides a criminal punishment for a ‘*classic*’ human trafficking, which is punished by imprisonment for a term of 3 to 8 years.

Actions envisaged by Part one of Article 149, committed against a minor or against several persons, or repeatedly, or by prior conspiracy by a group of persons, or by an official using his/her official position, or combined with violence that is *not* dangerous to life or health of the victim or his/her relatives, or with a threat of such violence are punishable by imprisonment for a term of 5 to 12 years (with or without confiscation of property).

Finally, actions envisaged by Part one or Part two of Article 149, committed against a minor by his/her parents, adoptive parents, guardians or custodians, or committed against a minor by an organized group, or combined with violence *dangerous* to life or health of the victim or his/her relatives, or with the threat of such violence, or if they caused grave consequences are punishable by imprisonment for a term of 8 to 15 years (with or without confiscation of property).

As human trafficking is considered as a serious crime with a severe penalty, the sentencing level seems rather low (*Figure 25*). Since 2014, more persons have been sentenced to probation than to imprisonment¹.

¹ According to Article 75 of the Criminal Code (*Discharge from punishment on probation*), if the court (*some exceptions are provided by law*), when sentencing to correctional labour, restriction of service for servicemen, restriction of liberty, as well as imprisonment for a term not exceeding *five years*, having regard to the gravity of the criminal offence, the character of the offender and other circumstances of the case, concludes that it is possible to reform the convict without serving the sentence, it may decide to discharge him/her on probation.

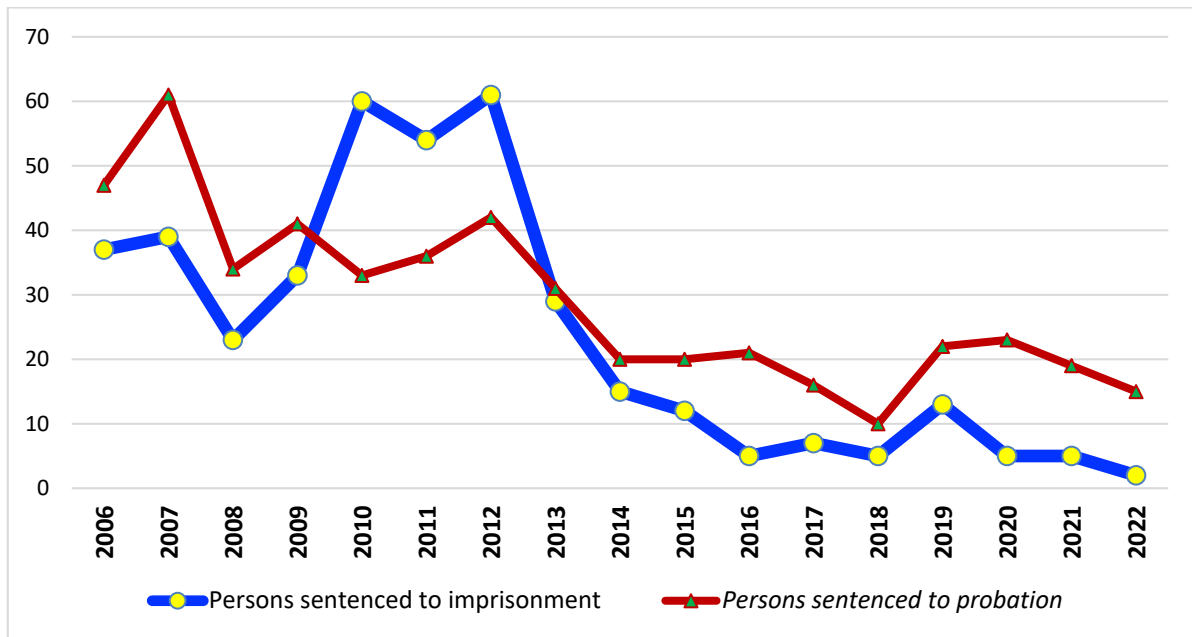

Figure 25. Number of persons convicted for THB crimes

According to the court statistics, 405 traffickers were sentenced to imprisonment in 2006 – 2022, while 491 traffickers were sentenced to probation (conditional imprisonment)¹. Their shares are 44% imprisonment and 53% probation (Figure 26). Other punishments only have a minor role.

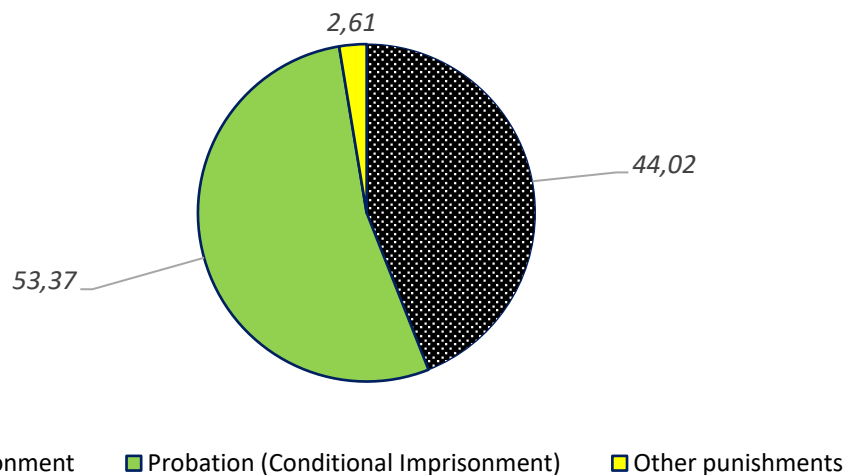

Figure 26. Shares of punishments for human trafficking

We also consider *aggravated* human trafficking pursuant to Part two and Part three of Article 149 of the Criminal Code of Ukraine.

Aggravated human trafficking is punishable by imprisonment for a term of 5 to 12 years (Part two) or 8 to 15 years (Part three) with or without confiscation of property (Figure 27). While aggravated human trafficking dominated up to 2015, the numbers in recent times continue to converge except of 2019.

¹ The Ukrainian courts used other alternative punishments, although their share in the general picture of punishments is close to a zero point.

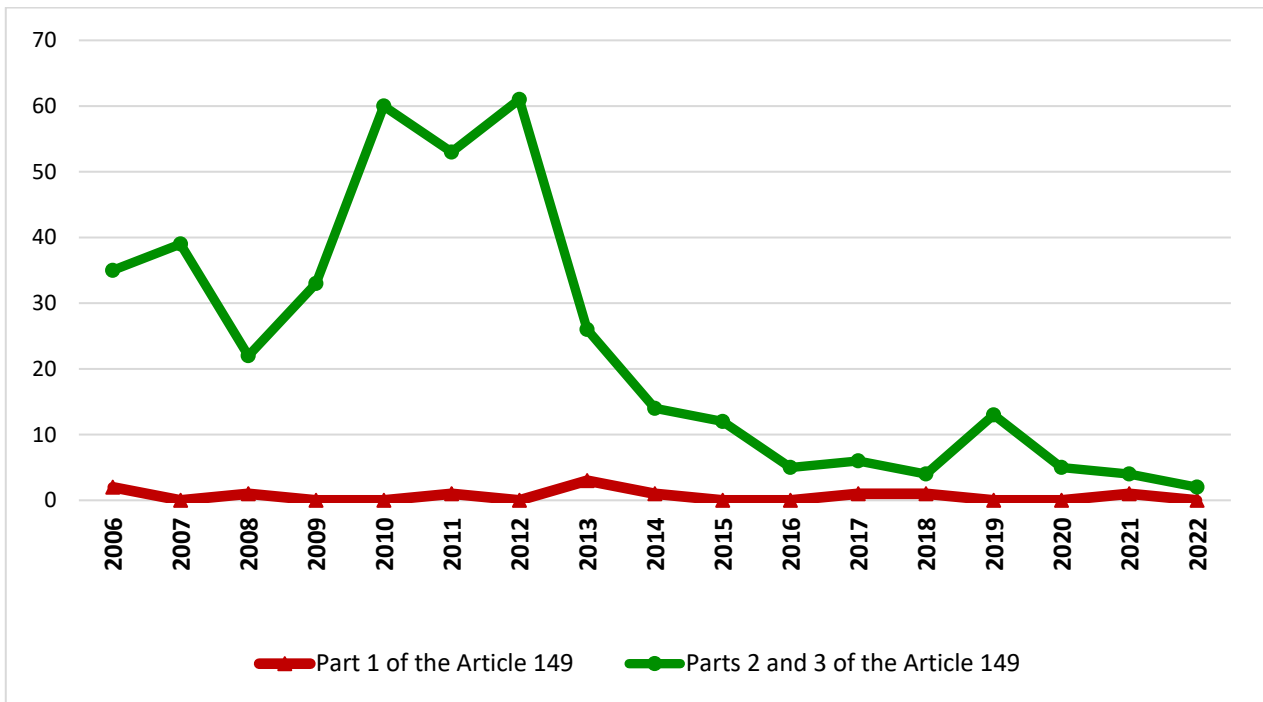

Figure 27. Number of perpetrators convicted to imprisonment

Since *profit* from human trafficking is a driving force, the question is how often confiscation of property as an additional punishment occurs (Figures 28, 29).

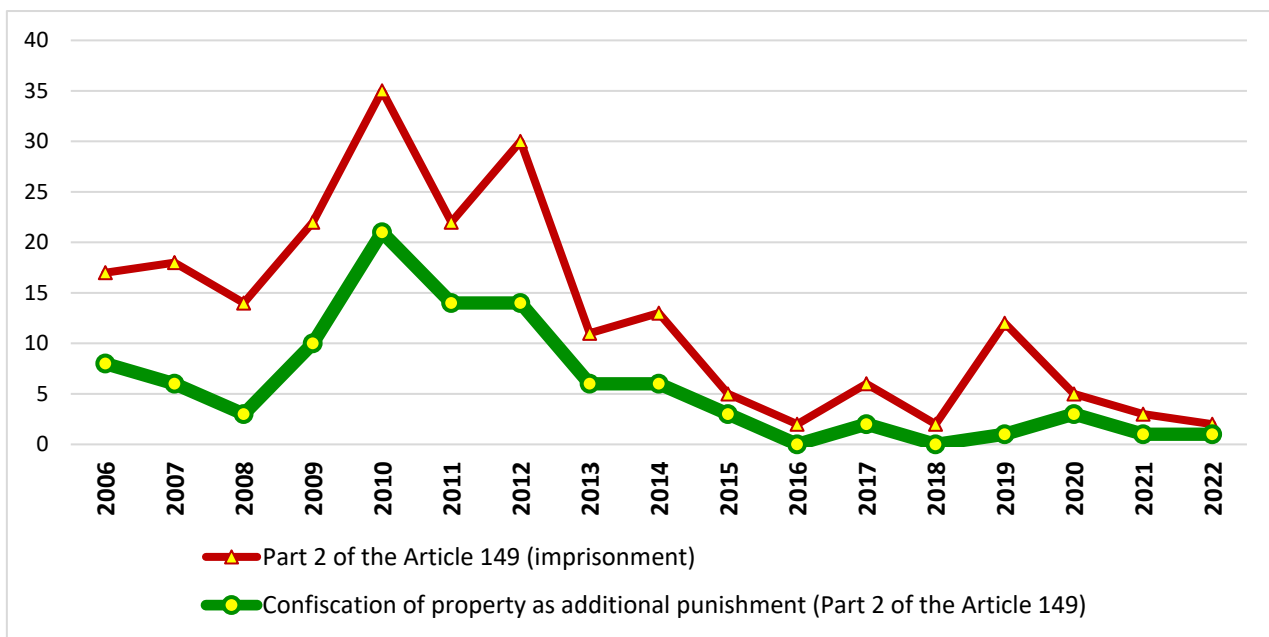

Figure 28. Use of confiscation of property (Part 2 of Article 149)

The courts did *not* use confiscation of property widely as an additional punishment before 2014. In contrast, after 2014, confiscation of property became a much more used punishment though the numbers of convictions to imprisonment are considerably smaller than before.

However, 2019 shows to which extent confiscation of property was *not* used by the judges: 12 perpetrators were punished with imprisonment pursuant to the Part two of Article 149, but only one person received confiscation of property as an additional punishment (Figure 28).

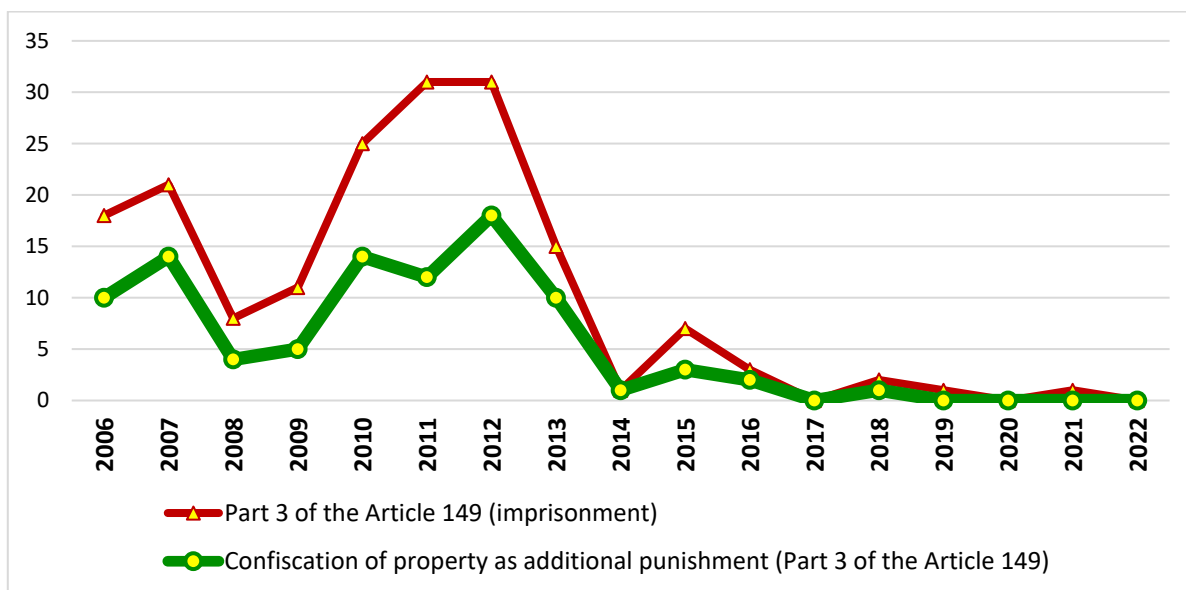

Figure 29. Use of confiscation of property (Part 3 of Article 149)

The relative low sentencing level underlines the problem of *imposing lesser punishments* for perpetrators of human trafficking (Figure 30).

This applies in particular to the period from 2006 to 2013: 677 persons were convicted for THB crimes; among them 262 persons received a lesser penalty than provided by law (38,7%).

In contrast, in the period of 2013 – 2022, 243 persons were convicted for THB crimes, among them 38 persons received a lesser penalty than provided by law (15,6%) (Figure 30). This practice might be partly explained by the high share of individuals whose guilt might not be weighted as serious by the judges.

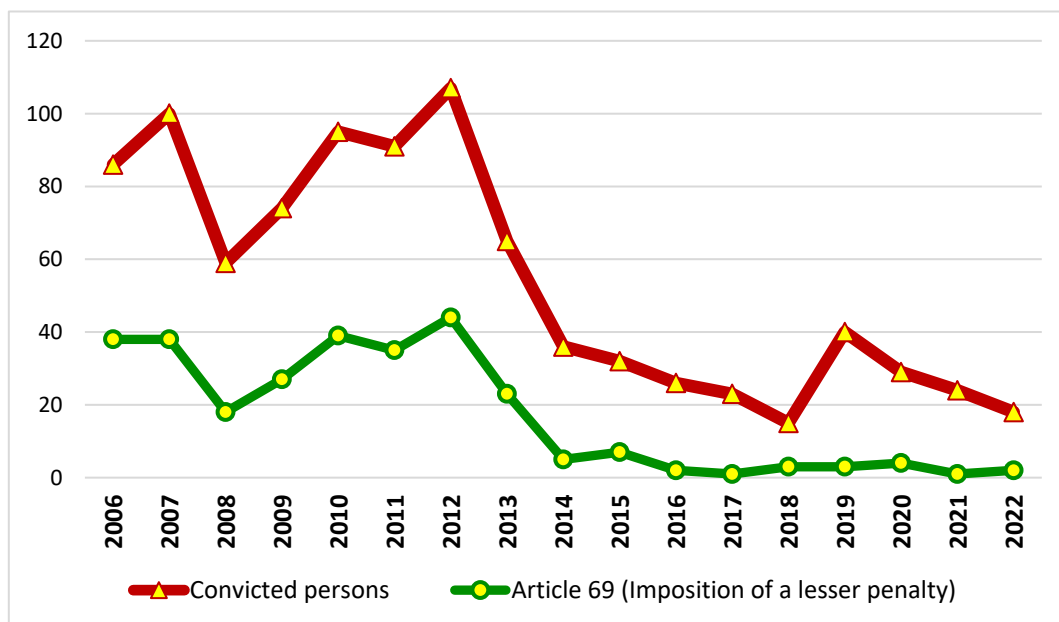

Figure 30. Imposition of a lesser penalty than provided by law

In *Rantsev v. Cyprus and Russia*, the ECtHR states that Article 4 of the Convention requires traffickers to be punished accordingly¹. The court seems to reflect a *lenient approach* to punishing perpetrators.

In 2006 – 2013, given that human trafficking is basically an area of *transnational and organised* criminal activity, more than every third trafficker received a sentence *much lower* than the one provided

¹ *Rantsev v. Cyprus and Russia*, application № 25965/04, judgment 07.01.2010, final 10.05.2010.

for by law. However, the police and court statistics cannot confirm this assumption also due to the considerable share of individual perpetrators.

Satellite Crimes

In Ukrainian legal science, the dominant idea is of human trafficking as oriented exclusively on *external* illegal markets. Supporting the thesis that human trafficking in Ukraine is often a transit stage in a broader criminal activity, *not* all victims are intended to be transported to foreign states. Sometimes, the crime of human trafficking requires *no* movement of victims whatsoever. Victims can be recruited and trafficked in their own hometowns, even their own homes¹.

Due to the wartime restrictions, we assume that closing the state borders resulted in *reshaping* of the illegal market – from victims’ supply to foreign countries to *transforming of human trafficking into ‘satellite’ crimes*.

In the period of 12 months in 2022, 61 crimes of *creating or running brothels and procuring* were registered. At the same time, 52 crimes of the same type were registered in the period of 4 months in 2023 (*Figure 31*).

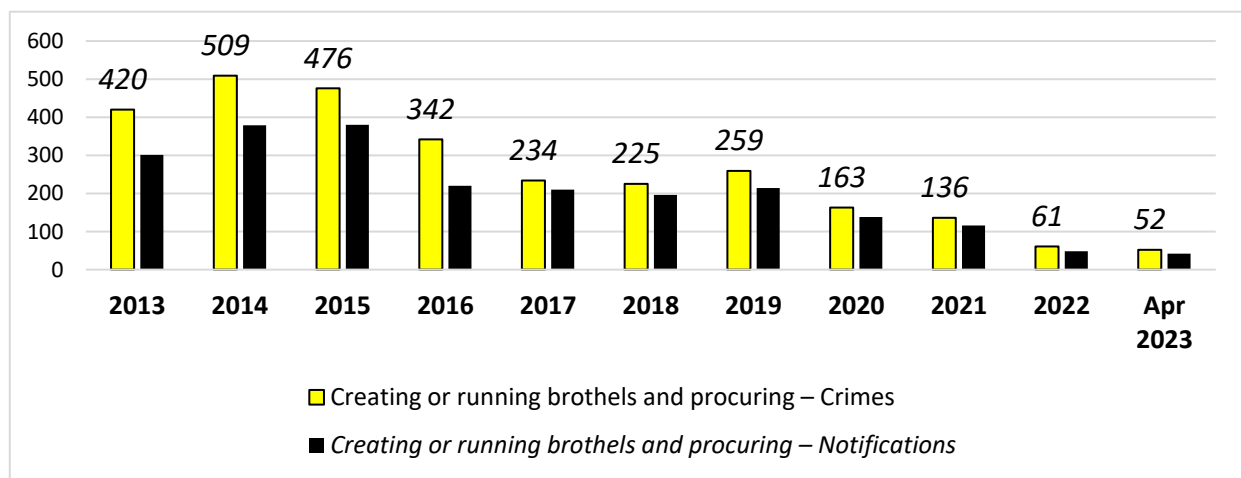

Figure 31. Creating or running brothels and procuring

Moreover, in the period of 4 months in 2022, 37 crimes of *creating or running brothels and procuring* were registered in Ukraine, the same period of 2023 exhibits an increase in 40% (52 crimes) (*Figure 32*).

As far as criminal proceedings *with suspects* between January and April 2023 are concerned, an 35% increase happened as compared with the same period in 2022 (*Figure 32*).

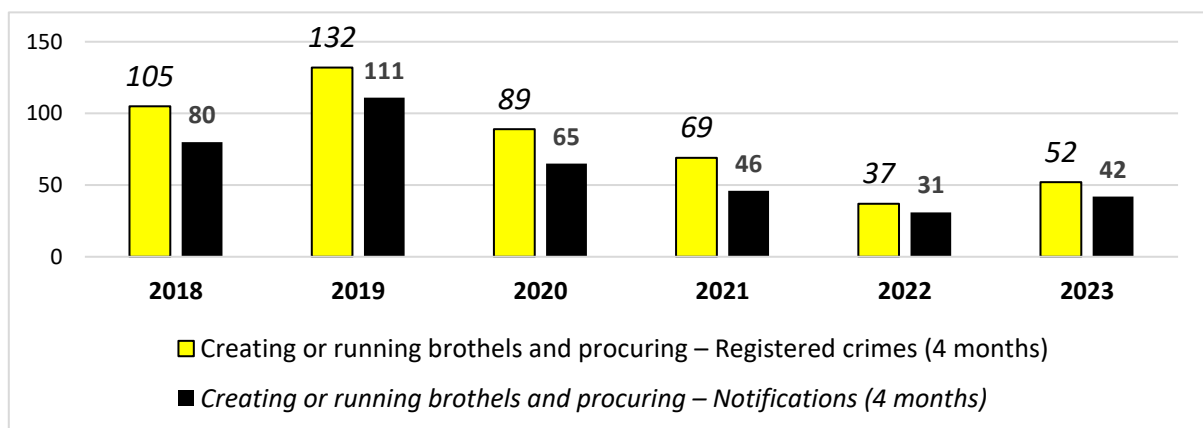

Figure 32. Creating or running brothels and procuring (January – April)

¹ Polaris (2023). *Human Trafficking Facts* <www.polarisproject.org/myths-facts-and-statistics/> (2023, April, 14).

Our thesis concerning the transformation human trafficking into ‘*satellite*’ crimes cannot be proved. But there is a remarkable increase concerning pimping or engaging a person in prostitution in the police statistics during the first four months of 2023 compared to the whole year of 2022 (Figure 33).

In the period of January – April 2023, 158 crimes of this type were registered, although 195 crimes were registered for the period of 12 months of 2022 (Figure 33).

Therefore, in 2023, the number of crimes of pimping or engaging a person in prostitution could reach *the highest point* in the whole history of independent Ukraine. At first glance, such a trend could sound strange in the light of wartime restrictions. Nevertheless, such a trend – if ongoing – is additional evidence of *the reshaping of human trafficking to internal markets*.

This assumption is confirmed by the Global Initiative Against Transnational Organized Crime (GI-TOC). In its research of organised crime in Ukraine, the GI-TOC concluded that sexual exploitation as a form of human trafficking has continued with little interruption after the War started¹

The GI-TOC also presumed that sexual exploitation as a form of human trafficking may have even expanded, although the curfew may have forced brothels and other sites of exploitation to alter their hours of operation².

According to the GI-TOC research, online listings of sexual service providers in Ukrainian cities have begun appearing in English as well as in Russian and Ukrainian, indicating an expanding client base drawn from the diverse international actors now in-country³. As the War continues, it is likely that human trafficking within Ukraine will expand as poverty and hardship increase⁴.

Therefore, there are indicators that crimes of pimping or engaging a person in prostitution will significantly increase in 2023 parallel to the increase of ‘classic’ human trafficking.

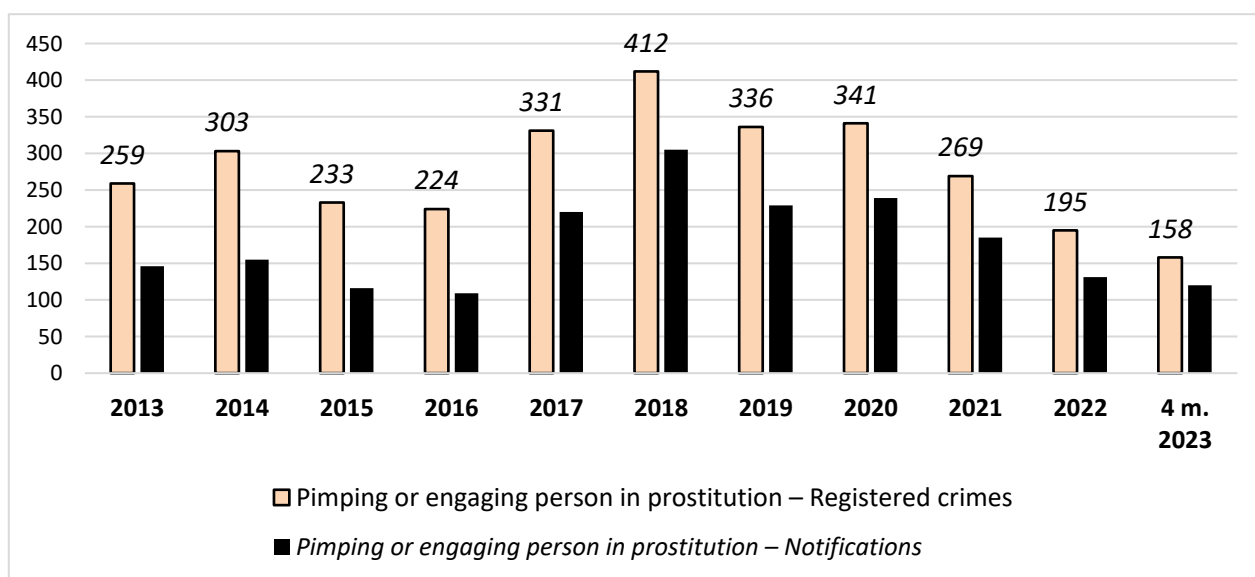

Figure 33. Pimping or engaging person in prostitution (2013 – 4 months 2023)

¹ Global Initiative Against Transnational Organized Crime (2023). *New Front Lines. Organized Criminal Economies in Ukraine in 2022* <<https://globalinitiative.net/analysis/organized-criminal-economies-ukraine-2022/>> (2023, April, 14); see also Yagunov, D. (2022). Crime prevention policy in Ukraine in the light of crime statistics for the period of eight months of 2022. *Bulletin of the Vasyl' Stus Donetsk National University. Series Political sciences*, 4, 28-45; Yagunov, D. (2022). Criminal justice system of Ukraine in the wartime: impacts and challenges. *European Political and Law Discourse*, 9(4), 33-51; Yagunov, D. (2022). Impact of the 2022 Russian military aggression on crime trends in Ukraine (analysis of crime prevention policy in the light of crime statistics for ten months of 2022). *European Political and Law Discourse*, 9(6), 35-80.

² Global Initiative Against Transnational Organized Crime (2023). *New Front Lines. Organized Criminal Economies in Ukraine in 2022* <<https://globalinitiative.net/analysis/organized-criminal-economies-ukraine-2022/>> (2023, April, 14).

³ Ibid.

⁴ Ibid.

Further, the number of crimes of pimping or engaging a person in prostitution in the period of January – April 2023 increased three times as compared with the same period in 2022 (158 versus 55) (Figure 34, 35).

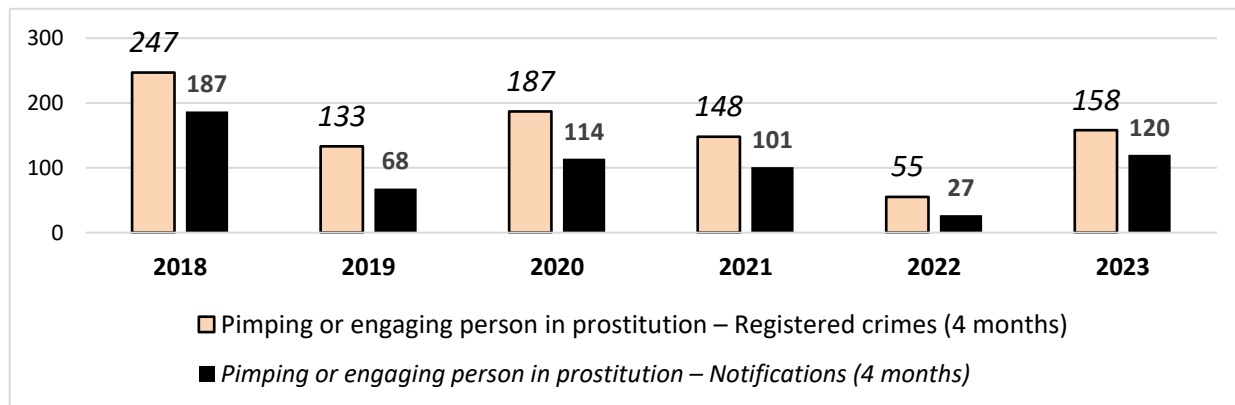

Figure 34. Pimping or engaging person in prostitution (January – April)

The monthly police statistics show an extraordinary rise of pimping or engaging person in prostitution in January 2023 which cannot be explained. In general, 16 crimes of pimping or engaging person in prostitution were registered every month in 2022. As far as 2023 is concerned, the same indicators reached the level of 28 crimes without the outlier in January 2023 (Figure 35). One has to await further development.

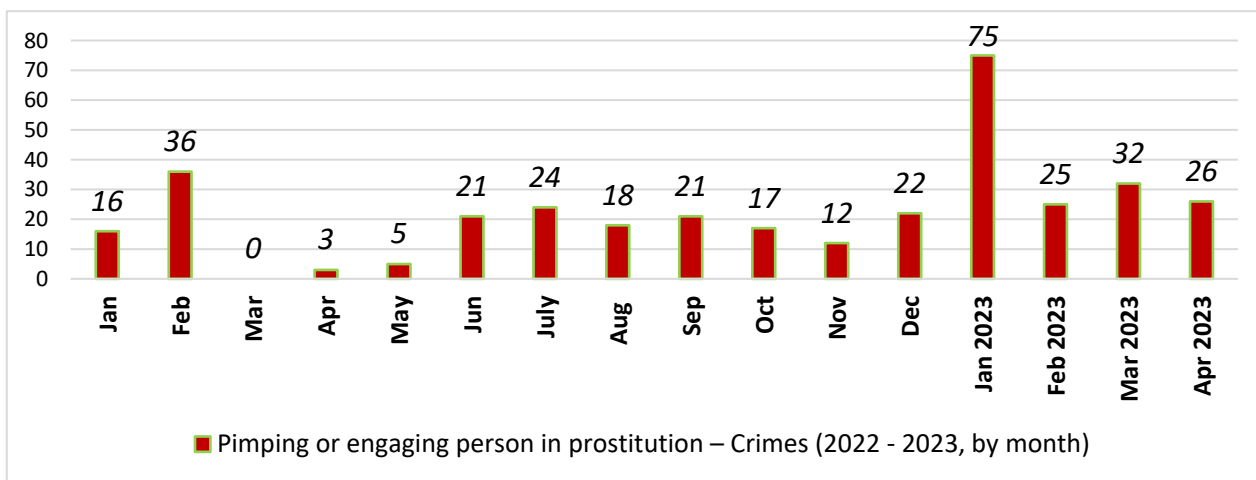

Figure 35. Pimping or engaging a person in prostitution (2023 – 2023, by month)

The crime statistics demonstrate that after Russian military aggression against Ukraine in February 2022, the number of these crimes reduced to a *zero point* with further increase.

Pimping or engaging a person in prostitution is a typical *control crime* by the police. As the victims usually do *not* report the crime to the police, the numbers are dependent on the control activities by the police (e.g., police raid) and belongs to the everyday police routine in Ukraine. The beginning of the War probably influenced the control activity by the police in this crime area negatively.

But sometimes the police are involved in such offences such as the following example illustrates.

On March 04, 2023, the Pechersk District Court of Kyiv arrested the Deputy Head of the Migration Police Department of the National Police of Ukraine, who "covered up" the activities of a criminal group of pimps. The Deputy Head of the Migration Police was given a notice of suspicion under three articles of the Criminal Code of Ukraine: Article 255 (creation, management of a criminal community or criminal organization); Article 302 (creating or running brothels and procuring); Article 303 (pimping or engaging

a person in prostitution) for recruiting women to provide sex services for money, including for ‘escorts’¹. The criminal organization consisted of 15 people, who provided brothels in Kyiv and were engaged in pimping in Ukraine and abroad². This case shows well the overlap with human trafficking.

Part of the ‘satellite’ crimes is also *engaging minors in criminal activity* (Figure 36).

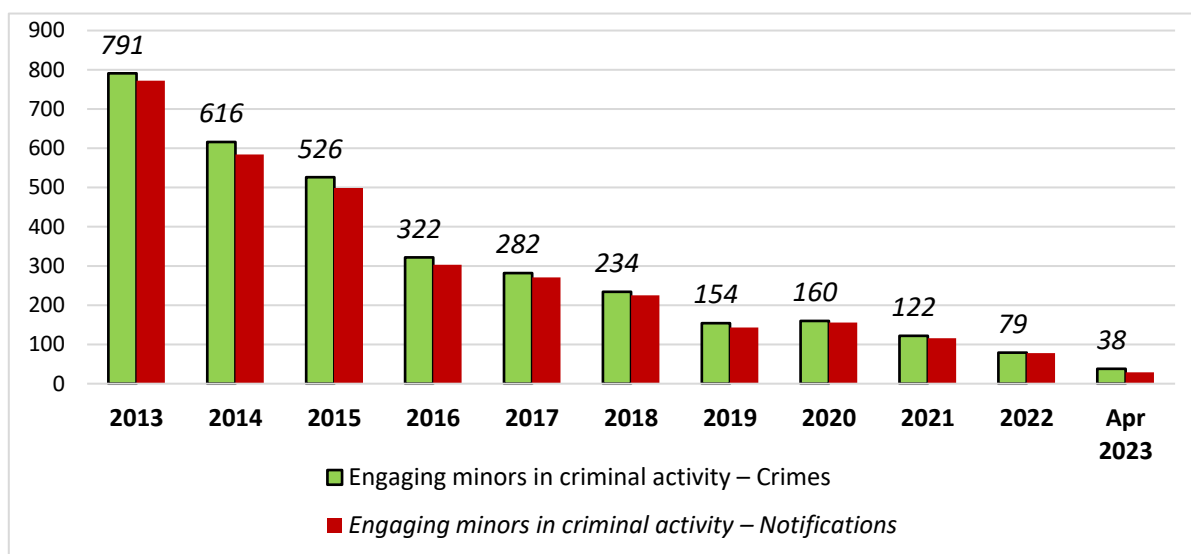

Figure 36. Engaging minors in criminal activity (Art. 304, 2022 – 4 months 2023)

The police statistics for 4 months of 2023 show a dualistic trend during the War years:

- in the period of 2022 (a whole year), there was a 50% reduce in crimes of engaging minors in criminal activity as compared with 2021;
- in the period of January – April 2023, there was a 58% increase in crimes of engaging minors in criminal activity as compared with the same period in 2022 (Figures 37, 38).

The continuous decline over the observation period is striking. The question, therefore, arises as to the reasons for this. Nevertheless, these statistics should be considered for further research of ‘satellite’ crimes in Ukraine.

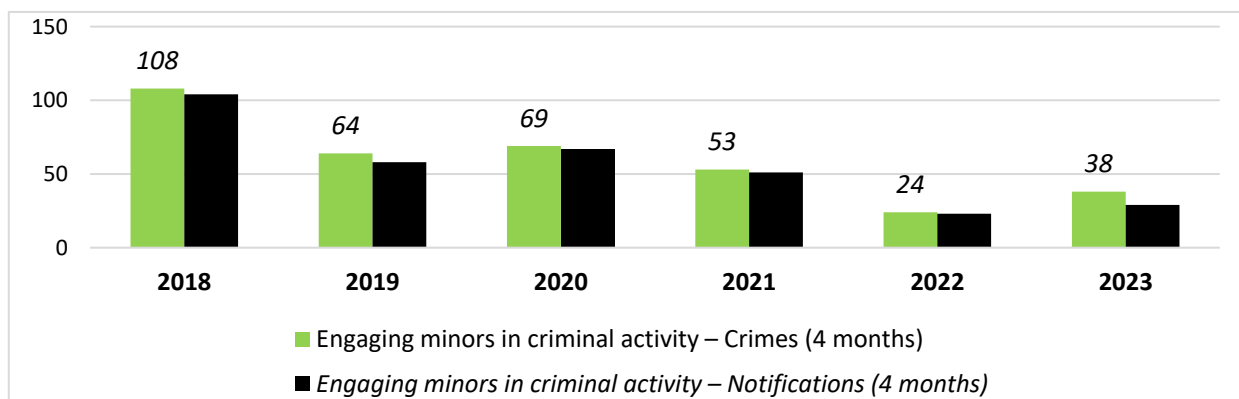

Figure 37. Engaging minors in criminal activity (Art. 304, 2019 – 2023, January – April)

¹ Петренко, Р. (2023). «Кришування» борделів у Києві: арештували одного з керівників Департаменту міграційної поліції. *Українська правда* <www.pravda.com.ua/news/2023/02/4/7387927/> (2023, April, 14).

² Романенко В. (2023). Департамент міграційної поліції "кришував" борделі в Києві. *Українська правда* <www.pravda.com.ua/news/2023/02/1/7387513/> (2023, April, 14).

As in the previous example, the numbers are smaller when it comes to the *use of a minor for begging*. However, these statistics should also be considered for further research of ‘satellite’ crimes (Figures 38, 39).

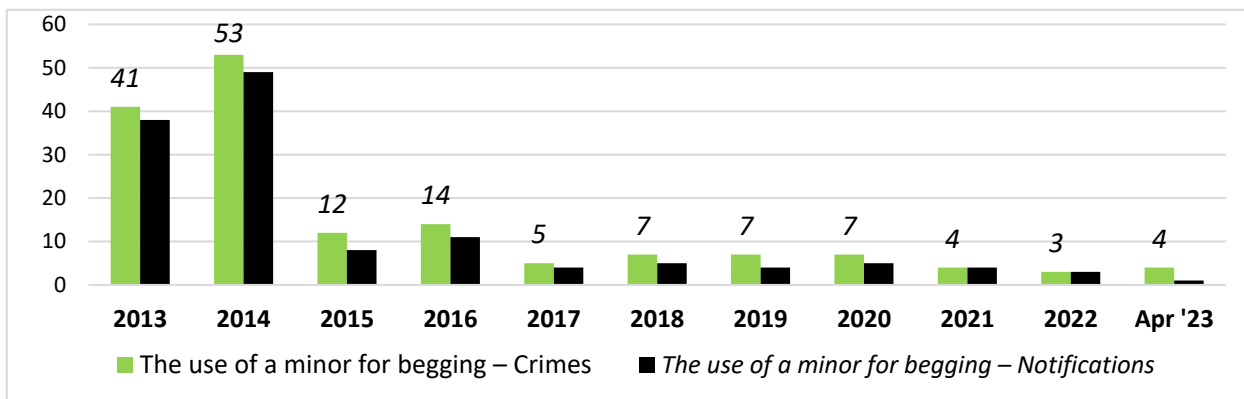

Figure 38. The use of a minor for begging (Art. 150-1, 2013 – 4 months 2023)

Similar as before, the numbers for the exploitation of children are *extraordinarily low* in the police statistics (Figures 39).

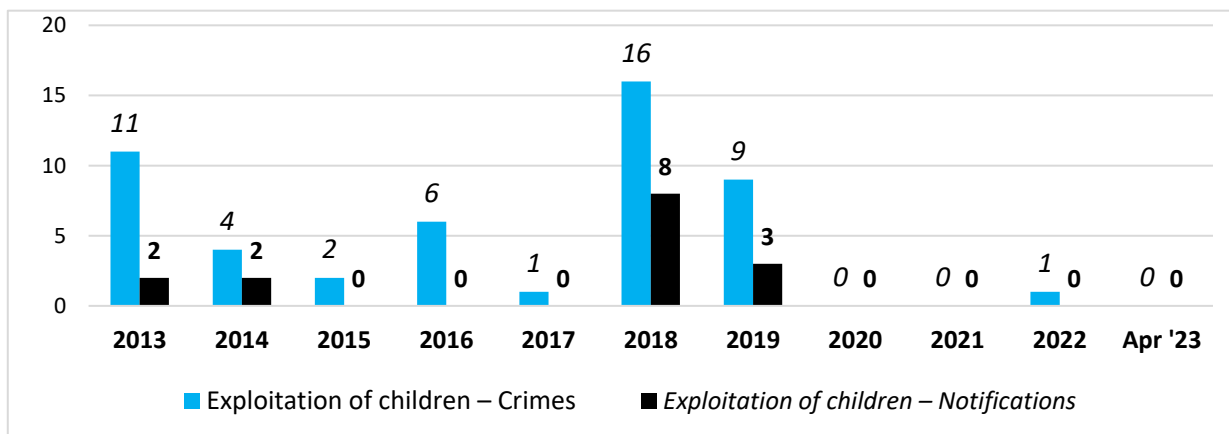

Figure 39. Exploitation of children (Art. 150, 2023 – 4 months 2023)

Even considering *zero* numbers of crimes of exploitation of children, we should observe them. It sounds strange that in a big country like Ukraine zero crimes of exploitation of children occur, especially during the biggest war in Europe since 1945.

Common Social Nature of Human Trafficking and ‘Satellite’ Crimes

The UNODS stresses that the forms of trafficking that refugees from Ukraine are at risk of include sexual exploitation, forced labour, illegal adoption and surrogacy, forced begging, and forced criminality¹.

Developing such a thesis, we can go further and state that ‘*satellite*’ criminal activities can take place also in Ukraine, having the form of *hidden* human trafficking.

Therefore, drawing some preliminary conclusions from the police and the court statistics, we would like to say that crime trends in Ukraine for the last ten years are a good example to prove the *common social nature* of THB crimes and ‘satellite’ crimes (transportation, logistics, passing the borders of the State or at least borders of regions within the State, giving bribes to the police and to other law-enforcement bodies officers etc.).

¹ UNODC (2022). *Conflict in Ukraine: Key Evidence on Risks of Trafficking in Persons and Smuggling of Migrants*. Report. 9.

The common feature of all the mentioned crime trends is changing. After 2018, we can observe a decrease in these crimes (*Figure 40*).

In contrast to many expectations, the War indicates an increase of such crimes during the first four months of 2023. Moreover, we might expect even an increase of such crimes in the future.

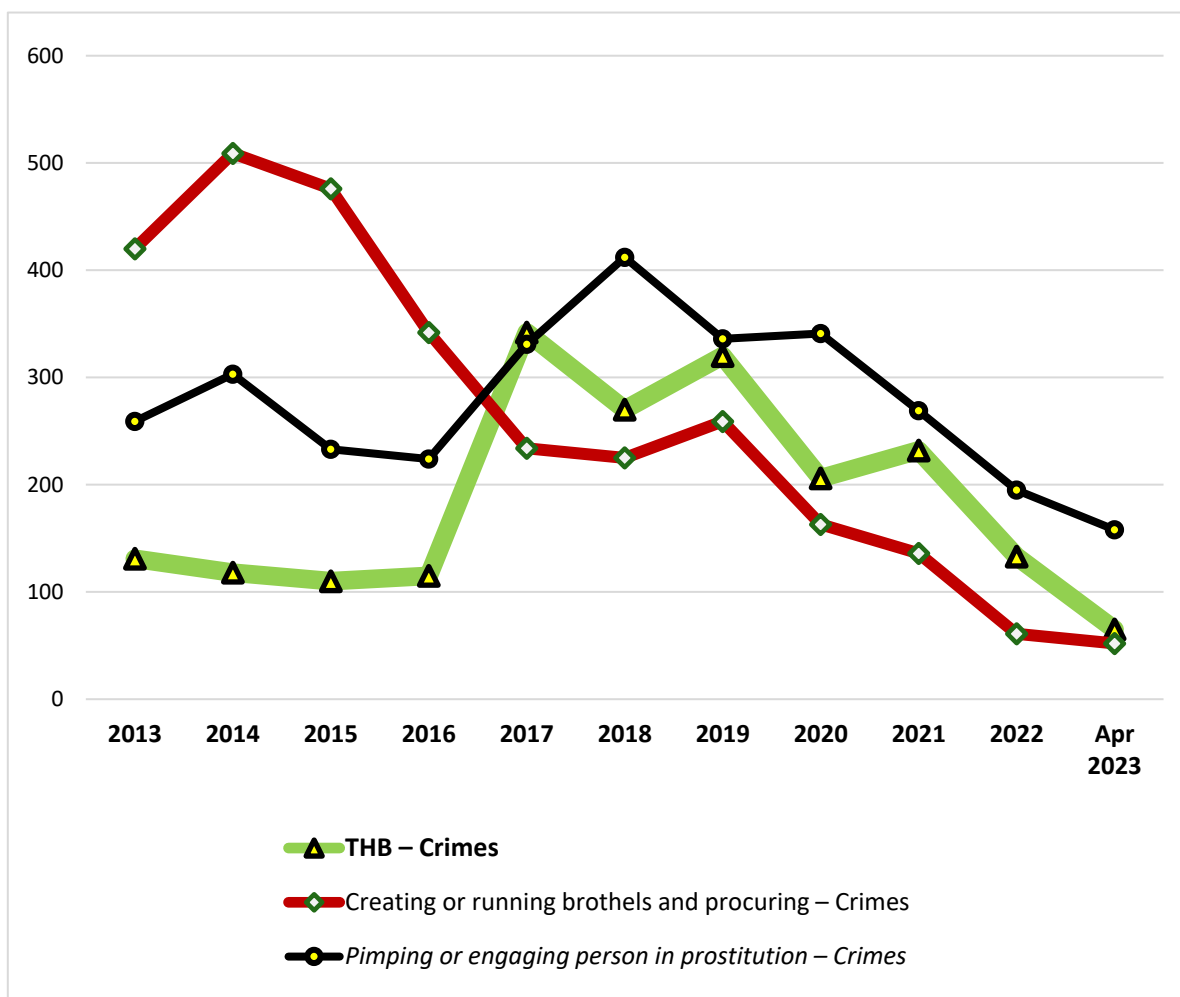

Figure 40. THB crimes and 'satellite' crimes

The same could be said relating to the numbers of criminal proceedings (registered criminal cases) with suspects (*Figure 41*).

Securing the Borders: Some Parallels to Human Trafficking

Smuggling from Ukraine to the rest of Europe has been an obvious problem for the stability of public order in the EU for a long time¹.

Therefore, crimes of *smuggling* are interesting cases for researching the impact of the War as they reflect the state of *protection of the borders* of Ukraine, which, in its turn, reflects the general potential of *the State* to keep its territory safe².

¹ GLOBSEC (2022). *Under the Shadows of War in Ukraine: Illicit Trade*. Report, 9; EUROPOL (2022). *Europol Statement on the Cooperation with Ukraine. Press Release* <<https://www.europol.europa.eu/media-press/newsroom/news/europol-statement-cooperation-ukraine>> (2023, April, 14).

² Here, it should be noted that in 2018, the Criminal Code of Ukraine was supplemented with Article 201-1 according to the Law "On the introduction of amendments to some legislative acts of Ukraine regarding the preservation of Ukrainian forests and the prevention of the illegal export of unprocessed timber" which has stated a criminal liability for *smuggling of timber*. Therefore, in this paper, data for 2020 – 2022 also reflect the numbers of both crimes of smuggling – the 'classic' one and the smuggling of *timber*.

As *victimless* crimes, smuggling of human beings and goods is also a classical *control activity* by the police. The number of registered smuggling cases is the result of the extent of police and border guard controls.

According to police statistics, in the period of 2016 – 2021, there has been an increase in detected crimes of smuggling, with its highest point of 151 crimes in 2021 (*Figure 42*).

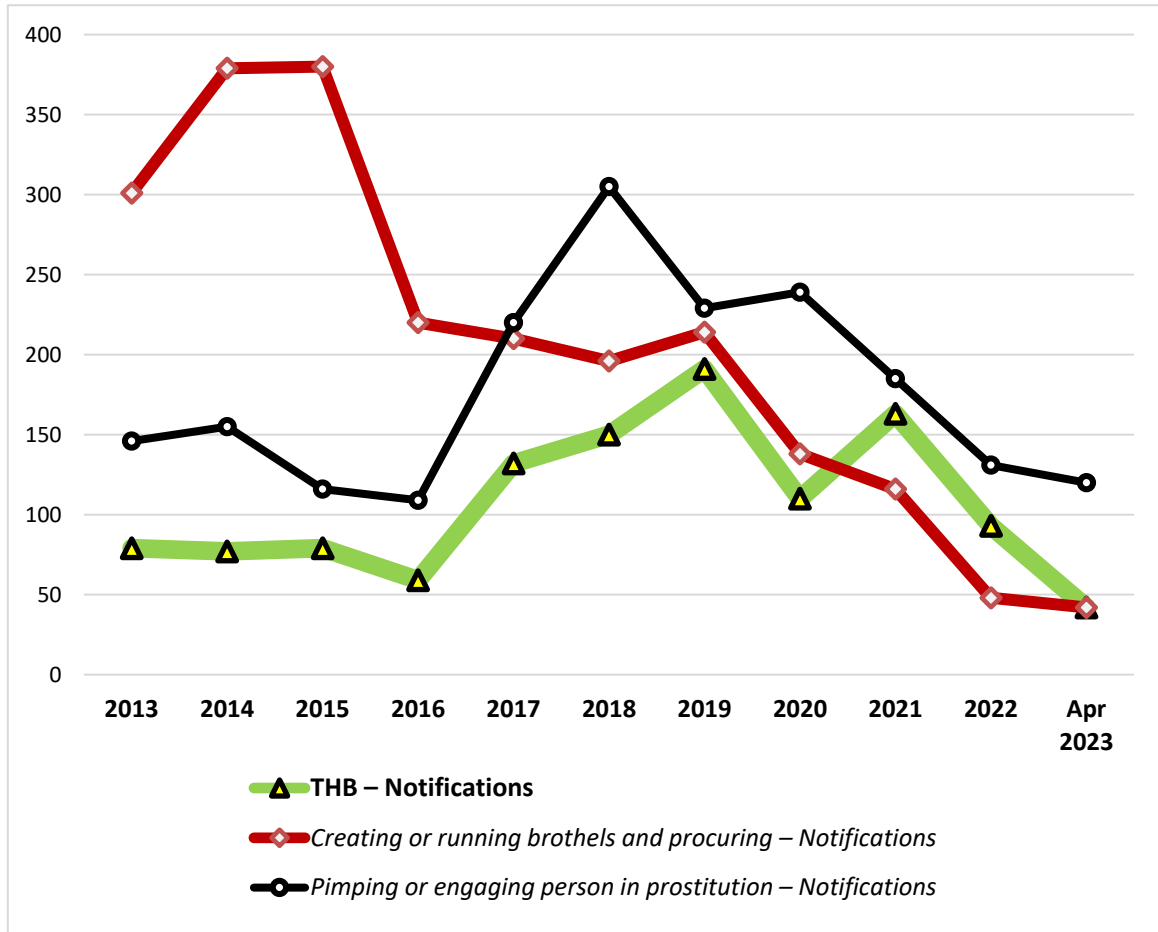

Figure 41. Suspects in THB crimes and ‘satellite’ crimes

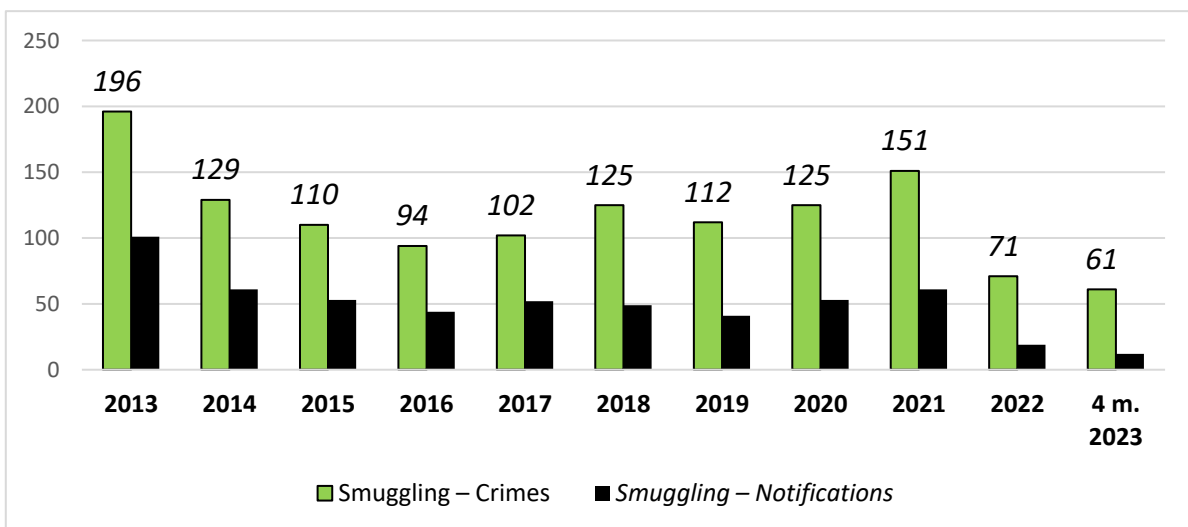

Figure 42. Smuggling: registered crimes and notifications

This uprising trend might have been interrupted in 2022 by the War.

In 2022, the number of crimes of smuggling dropped significantly in February-March 2022 with further increase to the pre-war indicators during the first four months in 2023.

Comparative analysis of the crimes of smuggling for twelve months of 2022 (71 registered criminal proceedings) shows that the number of detected crimes decreased 2,5 times as compared with the same period in 2021.

Correspondingly, the number of suspects in smuggling for the same period decreased more than 3,8 times (16 criminal proceedings *with suspects* in 2021).

On the other hand, the sharp shock caused by the War – the drop of detected smuggling crimes – seems to disappear soon, considering the rapid increase in detected crime of smuggling in the middle of 2022 and the high number in the first four months 2023 (*Figure 43*).

Moreover, the number of crimes of smuggling in July 2022 overwhelmed the same indicator for January 2022. Later (August – December 2022), as we can see, the number of detected crimes decreased again.

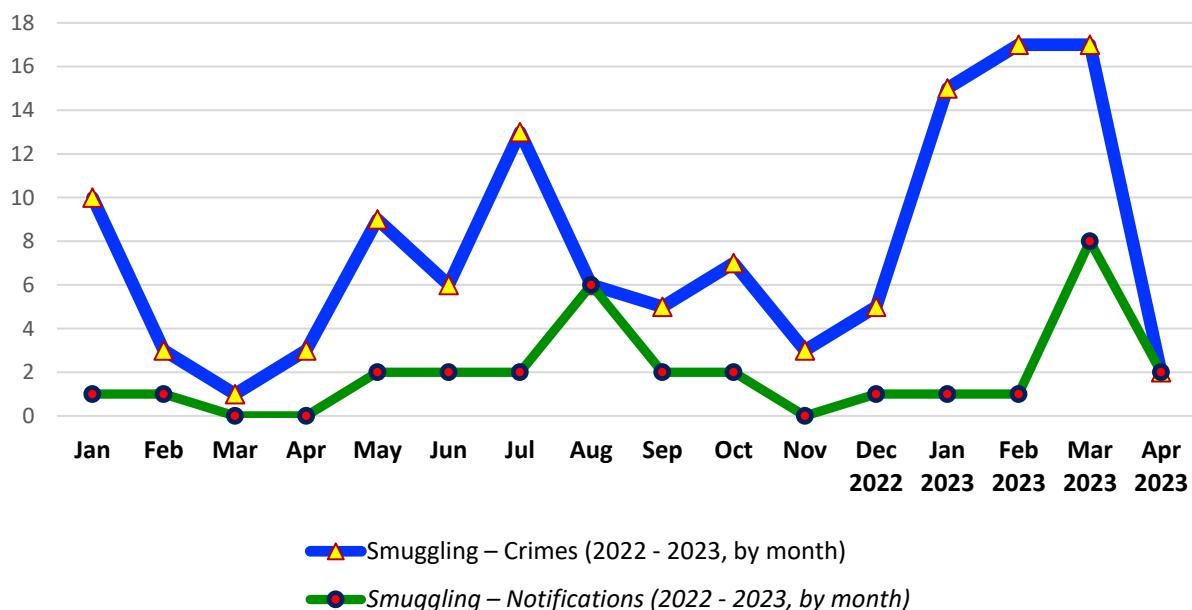

Figure 43. Smuggling: registered crimes and notifications (by month)

Additionally, it seems to be important to look at the ratio between all detected crimes of smuggling (including factual cases) and criminal proceedings with suspects in a broader context of Ukrainian criminality.

For the period of 2013 – 2021, the average ratio was 2,25.

In 2022, the same indicator increased to 3,74 (that is 1,7 times higher).

Crimes of smuggling are often concerned with *concrete persons* who are crossing the border with smuggled goods, reasonable questions concerning the effectiveness of the LEA come up.

Moreover, during wartime when all Ukrainian LEA operates in a state of heightened alertness, this gap between detected crimes and criminal proceedings with suspects seems to be of *an artificial nature* (*Figure 44*).

We also analyse crimes of *smuggling of drugs*, where both crimes – smuggling and smuggling of drugs – are discussed *together* in a *broader context* of immovability of the state's borders of Ukraine during the War.

According to the police statistics, the number of detected crimes of smuggling of drugs decrease considerably (183 criminal cases in 2021, 115 criminal cases in 2022) though there has been a decreasing trend since 2020 (*Figure 45*).

A comparative analysis of crimes of *smuggling of drugs* in 2021 and 2022 shows a decrease 1,6 times. Correspondingly, the number of criminal proceedings *with suspects* for the same period decreased 2 times.

The rapid drop in registered crimes of smuggling of drugs in March 2022 changed with the increase of drug crimes¹.

¹ At the same time, the police statistics show a big demand in drugs by internal users. Therefore, it might be assumed that the internal market has a high demand in Ukraine, especially among soldiers.

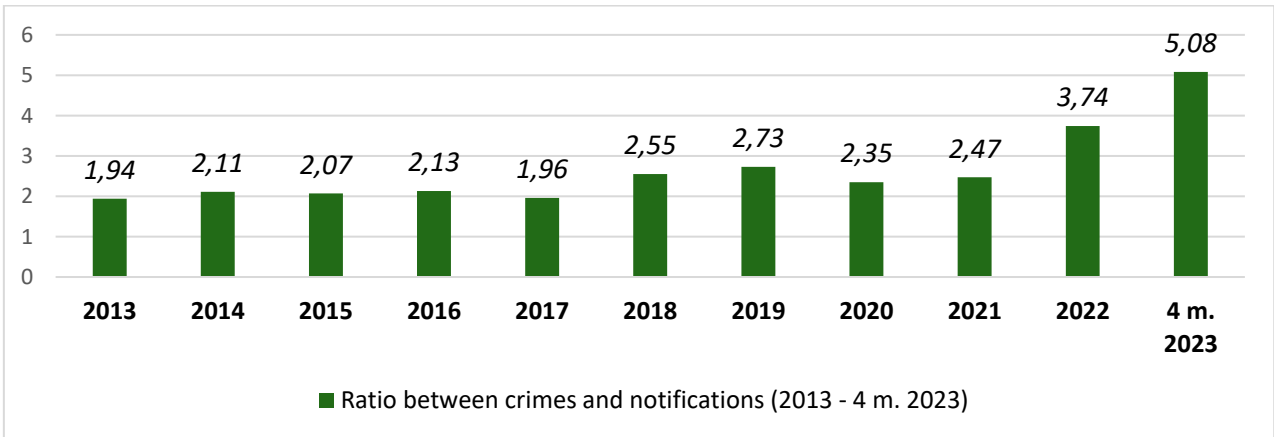

Figure 44. Smuggling: ratio between crimes and notifications

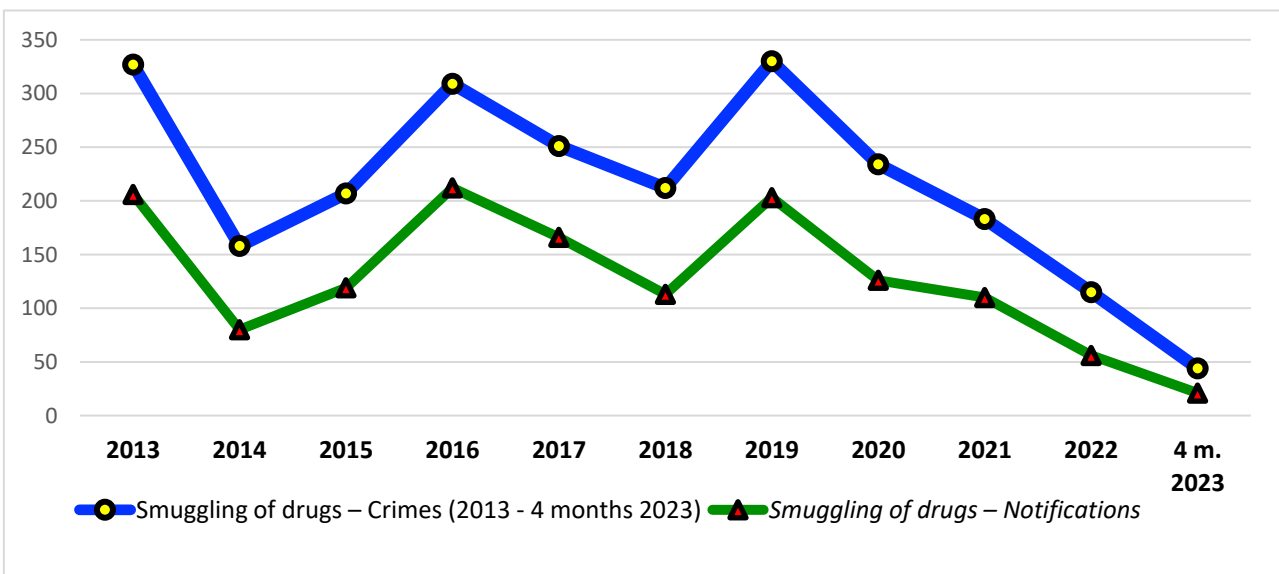

Figure 45. Smuggling of drugs: crimes and notifications (2013 – 4 months 2023)

Similar smuggling, the average ratio between detected crimes (so called ‘factual’) and criminal proceedings with concrete suspects was 1,55 in the period of 2013 – 2021 (Figure 46).

In 2022, the same indicator increased to 2,05 (Figure 46).

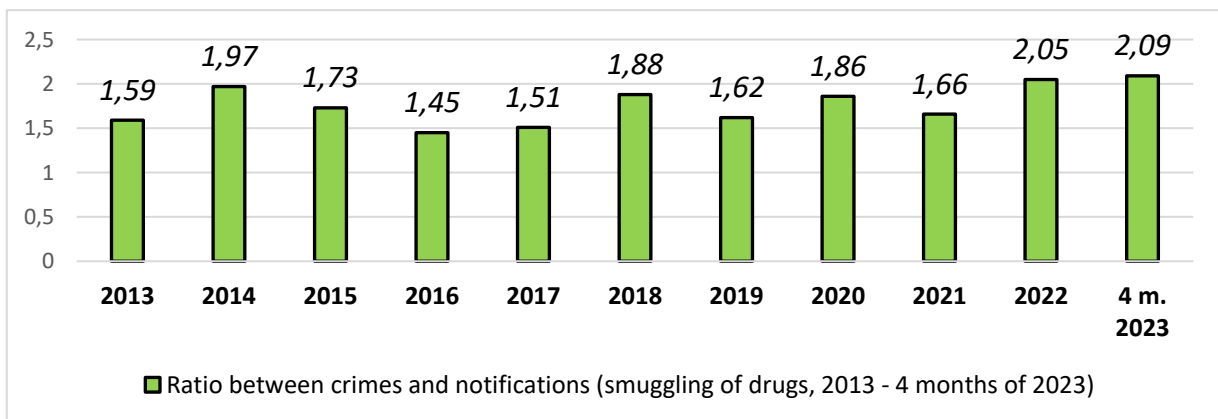

Figure 46. Smuggling of drugs: ratio between crimes and notifications

Common Trends in Police-Controlled Crimes

In general, all crimes concerned with human trafficking, sexual exploitation, violation of the State’s borders, and smuggling have similar decreasing trends after 2017 which became more obvious after 2019 (Figure 47).

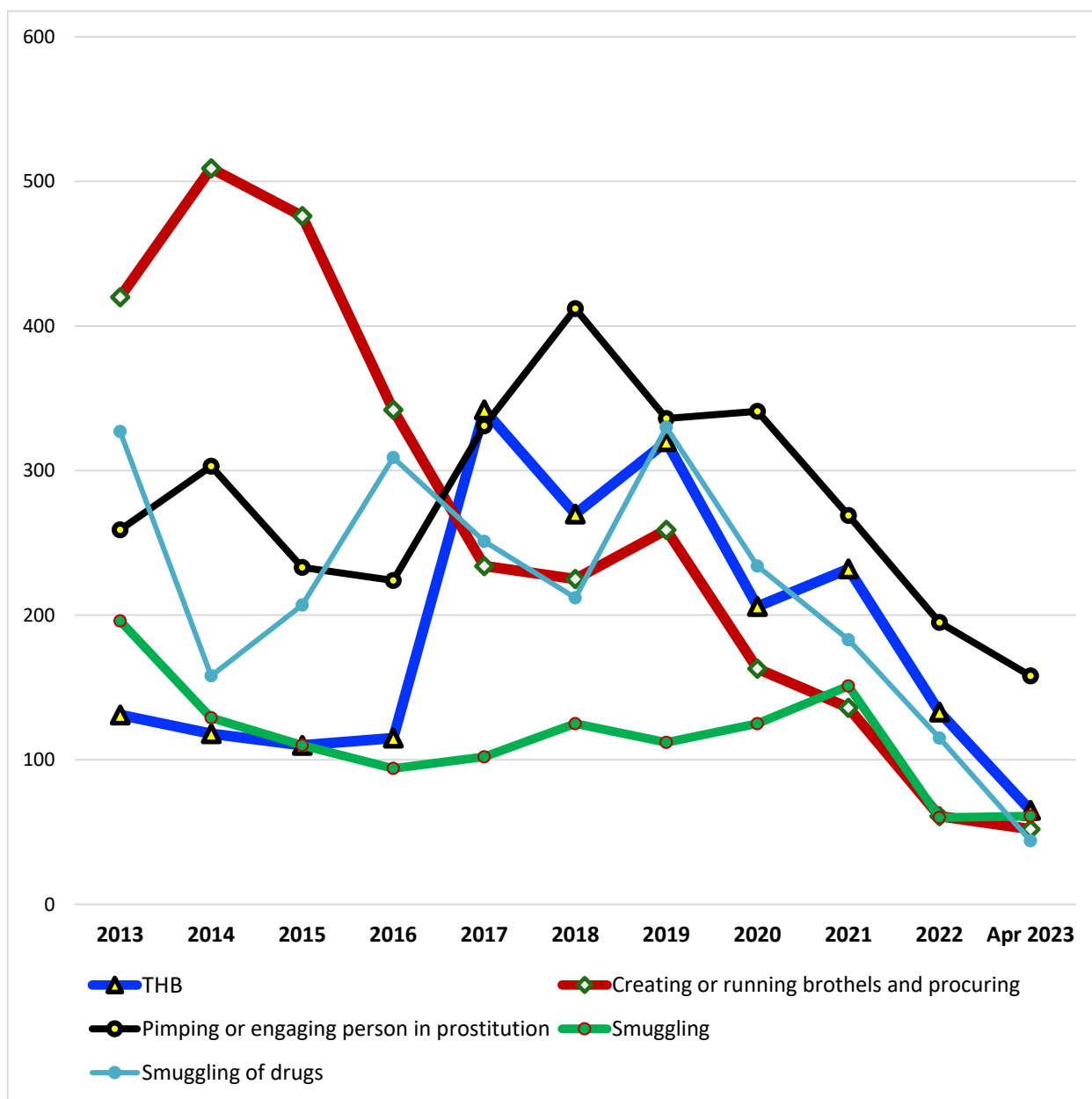

Figure 47. Human trafficking, ‘satellite’ crimes and smuggling (criminal proceedings)

As the data for 2023 only considers the period of January – April 2023, we predict at least a 40% increase in all mentioned above crimes as compared with 2022, as the whole period of 2023 is concerned.

Conclusions

Summarising the above developments presented, we come to the conclusions that reflect the trends of human trafficking and ‘satellite’ crimes in Ukraine, which are limited to a small number of registered cases.

The dark figure seems to be quite high, no estimates about the extent of human trafficking in Ukraine are possible at this point in time.

It is difficult to outline precisely *how* human trafficking was affected by the War.

On the one hand, in February-March 2022, the number of registered THB crimes decreased to *zero point* immediately after the Russian invaders crossed the Ukrainian border.

On the other one, serious concerns arise because THB cases continue to be registered in the light of *seemingly* totally closed borders, police checks, curfews and hundreds of military and police roadblocks. Furthermore, 133 THB crimes in 2022 seem to be more than insufficient with regard to 8 million Ukrainian refugees. This leads to the assumption that something is *obviously wrong* within police intelligence THB prevention as well as within supervision of the border service at the state borders.

Crime trends in Ukraine for the last ten years are a good example to prove the *common social nature* of THB crimes, ‘*satellite*’ crimes and smuggling of goods, timber and drugs (especially since 2019). As police statistics show, trends of all the mentioned crimes have been changing almost the same way.

Special stress should be made on victims who are *not* protected in Ukraine – either by law or in reality. The absence of public-funded compensations schemes stimulates further *secondary victimization* of victims of human trafficking.

As far as implementation of the national penal policy is concerned, a broad use of Article 69 of the Criminal Code (Imposition of a lesser penalty than provided by law) by Ukrainian courts *harms* the crime prevention policy relating to THB and ‘*satellite*’ crimes.

An increase in crimes of pimping or engaging a person in prostitution can serve as additional evidence to which extent this type of criminality is under the *direct control* of the police. The mention above is *not* a presumption; it is a part of everyday police routine in Ukraine. We can also express the opinion that crimes of pimping or engaging a person in prostitution will significantly increase, parallel to the increase of ‘*classic*’ human trafficking.

In contrast to the nature of human trafficking, for the period of the last 15 years, there were *no* THB crimes committed by *criminal organisations*. As the court statistics show, all THB crimes are committed by individuals, criminal groups, or organised criminal groups but *not* by *criminal organisations*. In our opinion, such conclusion contradicts the *nature* of human trafficking, which demand at least both *suppliers* and *recipients* (not even talking about ‘*middlepersons*’ or ‘*brokers*’).

Moreover, considering the difficulties concerned with crossing the borders and the necessity to organise the logistics and to corrupt officials of *at least* two national states, it can be stated that the court statistics do *not* reflect the reality of THB crimes. This circumstance should also be considered by the LEA of these states when detecting, investigating and prosecuting human trafficking and ‘*satellite*’ crimes, such as migrant smuggling, document forgery, etc.

The first and the only *criminal organisation* in human trafficking and forced prostitution was discovered in February 2023 in Ukraine; it was headed by the top-level migration police officer and other top-ranked police officers. However, the police are a key actor when it comes to combating THB effectively. This effectiveness is at stake in the case of own participation in the crime as well as of corruption. To improve the fight against human trafficking, the anecdotal evidence of the above-mentioned case indicates that efforts should also focus on the lawful functioning of the police and the border guards.

Therefore, applying a question “*Quis custodiet ipsos custodes?*” to the fight against human trafficking, we should point to the proper use of resources of the public agencies responsible for fighting corruption in the police on different levels, namely the State Investigation Bureau and the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine.

References:

1. Christie, N. (1986). The Ideal Victim. In: Fattah, E.A. (ed.) *From Crime Policy to Victim Policy*. Palgrave Macmillan, London.
2. European Commission (2023). *Together Against Trafficking in Human Beings* <https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/internal-security/organised-crime-and-human-trafficking/together-against-trafficking-human-beings_en> (2023, April, 14).
3. EUROPOL (2022). Europol Statement on the Cooperation with Ukraine. Press Release <<https://www.europol.europa.eu/media-press/newsroom/news/europol-statement-cooperation-ukraine>> (2023, April, 14).
4. Global Initiative Against Transnational Organized Crime (2023). *New Front Lines. Organized Criminal Economies in Ukraine in 2022* <<https://globalinitiative.net/analysis/organized-criminal-economies-ukraine-2022/>> (2023, April, 14).
5. GLOBSEC (2022). *Under the Shadows of War in Ukraine: Illicit Trade*. Report, 9.

6. GRETA (2018). *Report concerning the implementation of the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings by Ukraine. Second evaluation round*. Adopted 13 July 2018. Published 22 November 2018.
7. Haverkamp, R. (2019). Victims of Human Trafficking: Consideration from a Crime Prevention Perspective. In: Haverkamp, R., Herlin-Karnell, E., Lernestedt, C. (eds.) *What is Wrong with Human Trafficking? Critical Perspectives on the Law*. London: Hart, 53-55.
8. Haverkamp, R. (2019). Victims of Human Trafficking: Consideration from a Crime Prevention Perspective. In: Haverkamp, R., Herlin-Karnell, E., Lernestedt, C. (eds.). *What is Wrong with Human Trafficking? Critical Perspectives on the Law*. London: Hart.
9. Kuryliuk, Y., Khalymon, S. (2020). Criminal profile of migrants' smuggler across the State Border of Ukraine. *Amazonia Investiga*, 9, 27, 195-208.
10. Luptakova, M. (2008). Legal and Illegal Migration from Ukraine: An analysis of social and security issues. *International Journal of Criminal Justice Sciences (IJCJS)*, 4(2), 144-159.
11. Ofis Heneralnoho prokurora [Office of the Prosecutor General] (2023). *Statystyka* [Statistics] <www.new.gp.gov.ua/ua/posts/statistika> (2023, April, 14). [in Ukrainian].
12. Petrenko, R. (2023). «Kryshuvannya» bordeliv u Kyevi: areshtuvaly odnoho z kerivnykiv Departamentu mihratsiynoyi politsiyi ["Crushing" of brothels in Kyiv: one of the heads of the Migration Police Department was arrested]. *Ukrayinska Pravda* [Ukrainian Pravda] <www.pravda.com.ua/news/2023/02/4/7387927/> (2023, April, 14). [in Ukrainian].
13. Polaris (2023). *Human Trafficking Facts* <www.polarisproject.org/myths-facts-and-statistics/> (2023, April, 14).
14. *Rantsev v. Cyprus and Russia, application № 25965/04*, judgment 07.01.2010, final 10.05.2010.
15. Romanenko, V. (2023). Departament mihratsiynoyi politsiyi "kryshuvav" bordeli v Kyevi [The Department of the Migration Police "crushed" brothels in Kyiv]. *Ukrayinska Pravda* [Ukrainian Pravda] <www.pravda.com.ua/news/2023/02/1/7387513/> (2023, April, 14). [in Ukrainian].
16. Smolej, M. (2010). Constructing Ideal Victims? Violence Narratives in Finnish Crime-Appeal Programming. *Crime. Media. Culture*, 6, 69-70.
17. U.S. Department of State (2022). *2022 Trafficking in Persons Report: Ukraine* <www.state.gov/reports/2022-trafficking-in-persons-report/ukraine> (2023, April, 14).
18. UNHCR (2023). *Ukraine Emergency* <<https://www.unhcr.org/emergencies/ukraine-emergency>> (2023, April, 14); CReAM (2023). Current migration flows from Ukraine. 15 February 2023 <<https://cream-migration.org/ukraine-detail.htm?article=3573>> (2023, April, 14).
19. UNODC (2022). *Global Report on Trafficking in Persons 2022*. New York: United Nations publication.
20. UNODC (2022). *Conflict in Ukraine: Key Evidence on Risks of Trafficking in Persons and Smuggling of Migrants*. Report. 9.
21. *V.C.L. and A.N. v. the United Kingdom, applications №№ 77587/12, 74603*, judgment 16.02.2021.
22. Verkhovnyy Sud [Supreme Court] (2023). *Sudova statystyka* [Judicial statistics] <www.supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/sud_statistika> (2023, April, 14). [in Ukrainian].
23. Walklate, S. (2007). *Imagining the Victim of Crime*. Maidenhead: Open University Press.
24. Yagunov, D. (2022). Criminal justice system of Ukraine in the wartime: impacts and challenges. *European Political and Law Discourse*, 9(4), 33-51.
25. Yagunov, D. (2022). Impact of the 2022 Russian military aggression on crime trends in Ukraine (analysis of crime prevention policy in the light of crime statistics for ten months of 2022). *European Political and Law Discourse*, 9(6), 35-80.
26. Yagunov, D. (2022). Crime prevention policy in Ukraine in the light of crime statistics for the period of eight months of 2022. *Bulletin of the Vasyl' Stus Donetsk National University. Series Political sciences*, 4, 28-45.

DOI: 10.46340/eppd.2023.10.3.2

Maryna Cherkashyna, PhD in Law

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8892-5440>

Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

THE CONCEPT OF “UNIQUE WATER BODIES” IN THE ENVIRONMENTAL LAW OF UKRAINE

Марина Черкашина, к. ю. н.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

ПОНЯТТЯ “УНІКАЛЬНІ ВОДНІ ОБ’ЄКТИ” В ЕКОЛОГІЧНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

The article suggests and substantiates the author’s approach to defining the concept of “unique water bodies” in the environmental law of Ukraine. It states that scientific developments in the field of water law terminology, and classification of water bodies are not final, and under current conditions, further development is necessary. After all, the legal regimes of protection, use and reproduction of water bodies depend on the clarification of their types and well-founded characteristics.

The interrelation between the concepts: “especially valuable natural objects”, “especially protected natural territories and objects”, “unique natural objects” was studied. It was determined that there is no unified approach to this matter in environmental legislation. In some regulatory acts, the legislator equates the concepts of unique and especially valuable natural objects, others contain provisions according to which unique natural objects are enshrined along with especially valuable ones, but all of them are subject to special legal protection in accordance with the legislation of Ukraine.

The article places emphasis on the uniqueness of water bodies because of the legal status of water (water bodies), which, firstly, constitute the national property of the Ukrainian people, and secondly, are a strategic and vital natural resource in the system of ensuring sustainable development and national security of Ukraine. The sharp deterioration of the ecological state of all ecosystems, including water ones, as well as the current ecological situation, which is characterized by an acute shortage and the population’s need for water resources of drinking quality, in today’s conditions put the ecological and social status of water bodies in the first place and demand their isolation corresponding category of water objects.

By researching the views of scientists, conducting an analysis of national environmental and other legislation, the essential features of the legal concept of “unique water objects” were determined: 1) location within the territory (of an object) with a special legal status or recognition of a water object directly as an object of international agreement; 2) priority use to meet the needs of drinking and household water supply of the population; 3) exclusive use by the population for medical and recreational purposes; 4) the presence of a diversity of valuable plants, their natural communities, animals and microorganisms (together with their habitats) in the ecosystems of water bodies. It is worth noting that the presence of at least one of the above-mentioned signs is the basis for recognizing a water body as unique.

The author’s legal concept of “unique water bodies” was formulated, defining them as natural or artificially created water bodies that have a special ecological and priority social importance for meeting drinking and household needs, and exceptional medical and health-improving value. It points out the importance of preserving the natural biodiversity of water bodies and maintaining the general ecological balance of the natural environment, for which a special legal regime of protection, use, and reproduction is set out with restrictions or prohibitions of activities that do not correspond to the main purpose of the water body and its significance for humans and natural environment.

The need to establish a special legal status of unique water bodies, as well as the corresponding legal regimes for their protection, use and restoration, monitoring, control, and entering them into the state water registry is specified.

It also emphasizes the need to conduct further scientific development of the concept “unique natural objects” and consolidate the concepts of individual types of unique natural objects in the national environmental legislation, taking into account the peculiarities of their legal regimes.

Keywords: natural environment, natural objects, water objects, unique water objects, unique natural objects, water use, water protection, reproduction of water resources.

Постановка проблеми. Вода має вирішальне значення для сталого розвитку, для соціально-економічного розвитку, виробництва енергії та продовольства, здорових екосистем і виживання людини. Цей природний ресурс також лежить в основі процесу адаптації до зміни клімату, тому що є найважливішою сполучною ланкою між суспільством і навколишнім середовищем¹. На жаль, у світі існує мало регіонів, не порушених проблемами втрати потенційних джерел постачання прісної води, погіршенням якості води і забрудненням поверхневих і підземних джерел². Науковими дослідженнями міжнародного рівня доведено, що 60% населення світу до 2050 року проживатиме в містах. Прогнозується, що світовий попит на воду перевищить пропозицію на 40% в 2030 році і на 55% в 2050 році. Таким чином, багато місць у світі ризикують зіткнутися з відсутністю водної безпеки – нездатності населення забезпечити стійкий доступ до достатніх запасів води хорошої якості – в результаті зміни клімату і різних впливів урбанізації³. Нерівний доступ до води і брак води можуть розпалювати конфлікти. Однак при ефективній співпраці є надія на те, що конфліктам можна запобігти, а суперечки вирішити⁴.

Дефіцит питної води, її низька якість як з точки зору придатності для пиття, так і більш широкого впливу забруднення на навколишнє середовище; виснаження джерел підземних вод, що призводить до підвищення рівня вмісту солей в ґрунтах; зникнення водно-болотних угідь внаслідок осушення, опріснення і порушень гідрологічного режиму тощо. Ці тенденції здійснюють негативний вплив на здоров'я людей і навколишнє середовище.

Отже, в умовах сьогодення перед державою постають задачі, обумовлені погіршенням стану навколишнього природного середовища, зокрема, водних ресурсів. Для їх вирішення необхідний подальший розвиток екологічного законодавства. Серед численних завдань важливе значення має також подальше удосконалення еколого-правової термінології, у тому числі розробка та обґрунтування нових дефініцій, які відображають правову реальність у сфері водних відносин, а також чітке розуміння співвідношення правових понять, закріплених чинним екологічним законодавством.

Стан опрацювання. Дослідження питань значення, змісту, співвідношення правових понять та категорій, а також правових дефініцій та юридичної термінології проводилось у працях фахівців із загальної теорії права та галузевих наук, зокрема таких учених, як: М.І. Любченко⁵, М.І. Панова⁶, О.В. Хоменко⁷, І.М. Ткаченко⁸ та ін., які поділяють думку про те, що в основі будь-якої галузі

¹ United Nations (2023). *Global issues: Water*. <<https://www.un.org/en/global-issues/water>> (2023, травень, 15); UNESCO (2023). *Water resources an essential part of the solution to climate change*.

<<https://en.unesco.org/news/water-resources-essential-part-solution-climate-change>> (2023, травень, 15).

² United Nations (1993). Agenda 21. In: *Report of the United Nations Conference on environment and development, Rio de Janeiro, 3-14 June 1992*. New York: UN, 1, 275.

³ Brears, R. C. (2017). *Urban water security*. Hoboken, NJ: Wiley.

⁴ YouTube (2021). *Water and Peace – SIWI* <<https://www.youtube.com/watch?v=QbsHaX8QBmA>> (2023, травень, 15).

⁵ Любченко, М. І. (2015). *Юридична термінологія: поняття, особливості, види*. Харків: Права людини.

⁶ Панов, М. І. (2014). Проблеми методології формування категоріально-понятійного апарату юридичної науки. *Право України*, 1, 50-53; Панов, М. І. (2020). *Вибрані праці з проблем правознавства*. Харків: Право.

⁷ Хоменко, О. В. (2020). *Правові дефініції: поняття, природа та значення: порівняльно-правовий аспект: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії*. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України.

⁸ Ткаченко, І. М. (2009). Розмежування термінів "правове поняття", "правова категорія" та "правовий концепт" (на прикладі норм Цивільного кодексу України). *Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки*, 22(1), 384-388.

наукового знання лежить певний понятійно-категоріальний апарат, без наявності якого неможливі ні наукові дослідження, ні ефективне законодавство та правозастосування. Нормативні визначення правових понять, органічно включаючись у понятійний апарат права, виступають у складі останнього важливою частиною системи права. М.І. Козюбра, С.П. Погребняк та ін.¹ відмічають, що використання термінології в правових актах має відповідати таким вимогам, як: єдність та доступність термінології, загальновизнаність та стабільність термінів.

Методологічні засади створення термінології екологічного законодавства та її уніфікації досліджувалися проф. А.П. Гетьманом², який справедливо стверджує, що: «Мова екологічного законодавства, значення нормативних визначень і термінів, що в ньому застосовуються, є надзвичайно актуальними. Перш за все вони є засобом визначення об'єктів правового регулювання, цілей реалізації норм законодавства, що регулює коло суспільних відносин. В науці екологічного права, а також в екологічному законодавстві взагалі, де значною мірою відображаються публічні інтереси, використання термінологічного апарату має бути ясным і доступним, але його аналіз засвідчує протилежне³.

Слід погодитись із А.К. Соколовою, яка найважливішим напрямом дослідження будь-якої науки вважає розробку понятійного апарату, його коригування з урахуванням конкретних умов та подальше вдосконалення⁴. Аналізуючи термінологію норм екологічної спрямованості, що використані в чинній редакції Конституції України, Н.Р. Малишева робить обґрунтований висновок про наявність та необхідність усунення термінологічних проблем⁵. В.А. Зуєв, підкреслюючи сформульовані в теорії права основні вимоги до терміну (а саме – єдність термінології, загальне визнання терміну, стабільність та доступність), вказує на те, що «екологічне право як динамічну науку не минула проблема застосування окремих термінів та визначення їх змісту»⁶.

В сучасних умовах спостерігається об'єктивна необхідність вирішення нових правових завдань, обумовлених погіршенням навколишнього середовища у світі, у межах окремих держав. Для їх вирішення потрібно подальше удосконалення еколого-правової термінології, у тому числі впровадження нових правових понять. Термінологічні питання є одними з ключових під час обговорення ефективності механізму правового регулювання. Крім того, уваги також потребують існуючі в екологічному законодавстві термінологічні протиріччя, які необхідно усувати.

Дослідженню генези науки про водне право, його термінів, а також ознак та видів водних об'єктів, особливостей правової охорони вод в залежності від їх видів та ін. присвячено низку праць вітчизняних та закордонних науковців у межах національних законодавств країн, зокрема: А.П. Гетьмана⁷, А.К. Соколової⁸, М.Л. Муравської⁹, В.О. Джуган¹⁰, Н.М. Обіюх¹¹,

¹ Козюбра, М. І. (ред.) (2015). *Загальна теорія права*. Київ: Ваїте.

² Гетьман, А. П. (2019). *Доктрина екологічного права та законодавства України*. Харків: Оберіг, 148-166.

³ Гетьман, А. П. (2008). Термінологія екологічного законодавства: методологічні засади та перспективи уніфікації. У: Шемшученко, Ю. С. (ред.) *Правова система України: історія, стан та перспективи*. Методологічні засади розвитку екологічного, земельного, аграрного та господарського права. Харків: Право, 4, 264-265.

⁴ Соколова, А. К. (2009). *Флористичне право України: проблеми формування та розвитку*. Харків: Право, 13.

⁵ Малишева, Н. Р. (2015). Термінологія екологічного права в контексті конституційної реформи. *Правова держава*, 26, 283-293.

⁶ Зуєв, В. А. (2000). Термінологія екологічного права: значення і перспективи існування окремих понять. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ, Спеціальний випуск*, 272.

⁷ Гетьман, А. П. (2013). Генеза науки про водне право. У Шемшученко, Ю. С. (ред.) *Правова доктрина України: Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права*. Харків: Право, 4, 49-60.

⁸ Соколова, А. К. (2014). Правове забезпечення охорони вод. У Гетьман, А. П. (ред.) *Правова охорона довкілля: сучасний стан та перспективи розвитку*. Харків: Право, 194-248.

⁹ Муравська, М. Л. (2016). Правове регулювання створення і використання штучних водних об'єктів в Україні на землях приватної власності: дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата юридичних наук. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України.

¹⁰ Джуган, В. О. (2011). Склад водного фонду України. *Прикарпатський юридичний вісник*, 1, 150-161.

¹¹ Обіюх, Н. М. (2014). Особливості правового регулювання відносин у сфері використання джерел питного водопостачання в Україні. *Бюлетень Міністерства юстиції України*, 3, 135-141.

Н.В. Махно¹, О.В. Сердюка², М.К. Черкашиної³, L. Cano Pecharroman⁴, K. Kubiak-Wójcicka, S. Machula⁵, V. Karlík, M. Skalský⁶, E. O'Donnell⁷, B. Rakoczy⁸, G. Casazza, C. Silvestri, E. Spada⁹ та ін. Проте, треба зазначити, що усі напрацювання у цій сфері не є вичерпними та в сучасних умовах реалізації водних відносин набувають подальшого розвитку. Адже від уточнення видів та обґрунтованої характеристики водних об'єктів залежать особливості правових режимів їх охорони, відтворення та використання.

Метою статті є правовий аналіз національного екологічного та іншого законодавства, поглядів науковців у досліджуваній сфері, визначення ознак та розкриття змісту поняття «унікальні водні об'єкти», формулювання його правового визначення.

Виклад основного матеріалу. В умовах сьогодення водні ресурси розглядаються не тільки як природний ресурс, а й мають соціальну значущість, оскільки наявність достатньої кількості води належної якості є одним із основних чинників безпечних умов життя людини та сталого розвитку держави.

Декларація міністрів з навколишнього середовища¹⁰ закріплює, що вода є рушійною силою сталого розвитку, включаючи цілісність довкілля і ліквідацію злиднів та голоду, вона абсолютно необхідна для забезпечення здоров'я і благополуччя людини. Усі джерела фінансування, як державні, так і приватні, національні і міжнародні, слід мобілізувати і використовувати найефективнішим і дієвим чином. У сфері державного управління використанням і охороною водного фонду принцип стійкого розвитку, який закріплено в документах міжнародної Конференції ООН з навколишнього середовища й розвитку, що проходив у Ріо-де-Жанейро¹¹, трансформується у стратегічний принцип стійкого водокористування, при якому постійно зберігаються й підтримуються умови, що дають змогу сьогодні й у майбутньому задовольняти суспільні потреби у воді, що відповідає санітарно-гігієнічним, екологічним, технічним та іншим вимогам відповідно до цілей водокористування. Слід відзначити, що названий принцип управління скоріше є метою, тобто кінцевим результатом, якого прагнуть досягти органи державного управління у процесі регулювання водних відносин.

У грудні 2016 року Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію 71/222¹² та проголосила період 2018-2028 років Міжнародним десятиріччям дій «Вода для сталого розвитку», яке починається у Всесвітній день водних ресурсів 22 березня 2018 року і закінчиться у Всесвітній день водних

¹ Махно, Н. В. (2019). Поняття та ознаки водних об'єктів, віднесених до категорії лікувальних. *European political and law discourse*, 6(6), 156-162.

² Сердюк, О. В. (2012). Підземні води в системі об'єктів водних правовідносин. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право*, 1034, 369-372.

³ Черкашина, М. К. (2016). Правові проблеми державного управління у галузі використання та охорони водних джерел в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право*, 21, 123-128.

⁴ Cano Pecharroman, L. (2018). Rights of nature: Rivers that can stand in court. *Resources*, 7(1), 13. DOI:10.3390/resources7010013.

⁵ Kubiak-Wójcicka, K., Machula, S. (2020). Influence of climate changes on the state of water resources in Poland and their usage. *Geosciences*, 10(8), 312. DOI:10.3390/geosciences10080312.

⁶ Karlík, V., Skalský, M. (2020). *Cum să înțelegem Directiva Cadru pentru Apă a Uniunii Europene și cum poate contribuia îmbunătățirea mediului*. Praga; Chișinău: ARNIKA.

⁷ O'Donnell, E. (2021). Rivers as living beings: rights in law, but no rights to water? *Griffith Law Review*, 29(4), 643-668. DOI:10.1080/10383441.2020.1881304.

⁸ Rakoczy, B. (2016). The concept of water law in the Polish legal system. *Polish Yearbook of Environmental Law*, 6, 23-35. DOI:10.12775/PYEL.2016.002.

⁹ Casazza, G., Silvestri, C., Spada, E. (2003). Classification of coastal waters according to the new Italian water legislation and comparison with the European Water Directive. *Journal of Coastal Conservation*, 9(1), 65-72. DOI:10.1652/1400-0350(2003)009[0065:COCWAT]2.0.CO;2.

¹⁰ UNECE (1995). *Declaration by the Ministers of Environment of the region of the United Nations Economic Commission for Europe* <<https://unece.org/sofia-conference> <<https://unece.org/fileadmin/DAM/env/efe/history%20of%20EFE/Sofia.E.pdf>> (2023, травень, 15).

¹¹ United Nations (1993). Rio Declaration on Environment and Development. In: *Report of the United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, 3-14 June 1992*. New York: UN, 1, 3-8.

¹² UNGA (2016). *Resolution "International Decade for Action, «Water for Sustainable Development», 2018-2028" 71/222* <<https://digitallibrary.un.org/record/859143>> (2023, травень, 15).

ресурсів 22 березня 2028 року. Цілями Десятиріччя стануть підвищена увага до питань сталого розвитку та комплексного управління водними ресурсами для досягнення соціально-економічних і природоохоронних цілей і до здійснення і пропаганди відповідних програм і проектів, а також до розширення співпраці і партнерства на всіх рівнях для сприяння реалізації погоджених на міжнародному рівні цілей і задач, пов'язаних з водними ресурсами, в тому числі тих, що містяться в Порядку денному в галузі сталого розвитку на період до 2030 року.

Україна підтримала досягнення глобальних Цілей сталого розвитку, визначивши основні стратегічні цілі й завдання державної екологічної політики щодо охорони водних ресурсів у національному законодавстві¹. Державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямовується також й на забезпечення екологічної безпеки України², загрози та пріоритети якої визначаються, зокрема, у Стратегії національної безпеки України, яка схвалюється Радою національної безпеки і оборони України і затверджується указом Президента України³. Серед загроз національним інтересам і національній безпеці держави визначено погіршення екологічного стану водних басейнів, загострення проблеми транскордонних забруднень та зниження якості питної води. Одним із основних напрямів державної політики в екологічній сфері визначено реалізацію заходів щодо зменшення погіршення екологічного стану водних ресурсів, і як наслідок зменшення негативного впливу на стан екологічної безпеки України, а також розширення участі держави у міжнародному співробітництві з питань поліпшення екологічного стану річок України та якості питної води тощо.

Також в Україні ведеться активна реформа водної галузі для забезпечення сталого розвитку, зокрема, створені басейнові ради, розробляються Плани управління водними басейнами, діє новий порядок Державного моніторингу вод⁴, який повністю відповідає європейським стандартам, переглядаються принципи водокористування тощо. Усі ці заходи та напрями реформування потребували належної систематизації, і результатом її проведення стала Водна стратегія України на період до 2050 року та операційний план з її реалізації до 2024 року, схвалені на засіданні Кабінету Міністрів України⁵. Це надважливий документ для України на шляху виконання міжнародних зобов'язань у сфері «водної» безпеки нашої держави, Угоди про асоціацію між Україною та ЄС та Резолюції Генеральної Асамблеї ООН: Глобальні цілі сталого розвитку до 2030 року⁶.

Завданням законодавства про охорону навколишнього природного середовища з поміж іншого є збереження *унікальних територій та природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною* (ст. 1 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»⁷).

Особливий державній охороні відповідно до ч. 2 ст. 5 підлягають території та об'єкти природно-заповідного фонду України *й інші території та об'єкти, визначені відповідно до законодавства України*. Згідно ст. 60 вказаного Закону до них відносяться природні території та об'єкти, що мають велику екологічну цінність як *унікальні та типові природні комплекси*, для збереження сприятливої екологічної обстановки, попередження та стабілізації негативних природних процесів і явищ, а саме: території та об'єкти природно-заповідного фонду, курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні та інші типи територій та об'єктів, що визначаються законодавством України.

¹ Закон України Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року, 2019 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 28, 980.

² Закон України Про національну безпеку України, 2018 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 55, ст. 1903.

³ Указ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегію національної безпеки України», 2020 (Президент України). *Офіційний вісник України*, 75, 2377.

⁴ Постанова Про затвердження Порядку здійснення державного моніторингу вод, 2018 (Кабінет Міністрів України). *Офіційний вісник України*, 76, 2537.

⁵ Розпорядження Про схвалення Водної стратегії України на період до 2050 року, 2022 (Кабінету Міністрів України). *Офіційний вісник України*, 99, 6244.

⁶ UNGA (2015). *Resolution "Transforming our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development" 70/1* <<https://sdgs.un.org/2030agenda>> (2023, травень, 15).

⁷ Закон України Про охорону навколишнього природного середовища, 1991 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 41, 546.

Як зазначає Н.Р. Малишева та М.І. Єрофеев, з метою підкреслити невичерпність особливої правової охорони лише природно-заповідним фондом, стаття містить згадку про інші території та об'єкти, що підлягають особливій охороні. До них відносяться: курортні та лікувально-оздоровчі зони (території, які мають виражені природні лікувальні фактори: *мінеральні джерела*, кліматичні та інші умови, сприятливі для лікування і оздоровлення людей); рекреаційні зони (*ділянки суші і водного простору*, призначені для організованого масового відпочинку населення і туризму); рідкісні і такі, що перебувають (зростають) під загрозою зникнення у природних умовах види тварин і рослин, *водно-болотні угіддя* міжнародного та загальнодержавного значення та інші відповідні території, які мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища і відповідно до законів та міжнародних зобов'язань України підлягають особливій охороні. Цей перелік не є вичерпним, він може бути розширений, може зазнавати певних уточнень в інших нормативно-правових актах. Ознакою, за якою природні території та об'єкти підлягають особливій державній охороні є їх унікальність або типовість¹.

На законодавчому рівні вже відбуваються спроби зберегти у природньому стані особливо цінні ділянки природних водойм та водотоків, що не зазнали антропогенного впливу або тих, де такий вплив є незначним, шляхом внесення змін до Водного кодексу України, Земельного кодексу України, а також шляхом введення в національне законодавство окремої правової категорії «особливо цінна ділянка природних водойм та водотоків», встановлення вимог щодо визначення належності територій та об'єктів до особливо цінної ділянки природних водойм та водотоків, а також встановлення особливо правового режиму її охорони та використання².

Ділянки суші та водного простору, природні комплекси й об'єкти, які мають особливу екологічну, наукову, естетичну і економічну цінність і призначені для збереження природної різноманітності, генофонду видів тварин і рослин, підтримання загального екологічного балансу та фонового моніторингу навколишнього природного середовища, вилучаються з господарського використання повністю або частково і оголошуються територією чи об'єктом природно-заповідного фонду України (ст. 61 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища»).

У зв'язку з цим природно-заповідний фонд охороняється законодавством України як *національне надбання*, щодо якого встановлюється особливий режим охорони, відтворення і використання. Україна розглядає цей фонд як складову частину світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною³.

Землі територій та об'єктів природно-заповідного фонду використовуються з урахуванням обмежень у їх використанні, визначених відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України»⁴ та положеннями про ці території та об'єкти. Особливий режим охорони, відтворення і використання земель територій та об'єктів природно-заповідного фонду поширюється на всі розташовані в межах таких територій та об'єктів землі та земельні ділянки незалежно від форми власності та цільового призначення (ст. 46¹ Земельного кодексу України). До земель іншого природоохоронного призначення належать земельні ділянки, в межах яких є природні об'єкти, що мають особливу наукову цінність (ст. 46 Земельного кодексу України)⁵.

¹ Малишева, Н. Р., Єрофеев, М. І. (2017). *Науково-практичний коментар до Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища"*. Харків: Право, 44, 313.

² Афанасьєв, С. О., Зуб, Л. М., Пилипович, О. В. та інші (2019). *Методика визначення особливо цінних ділянок річки з метою їхнього збереження та охорони*. Київ: Всесвітній фонд природи Україна; *Проект Закону України Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони та збереження особливо цінних ділянок природних водойм та водотоків* (2023). *Комітет з питань екологічної політики та природокористування* <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=71744> (2023, травня, 15). Див. Висновок Комітету Верховної Ради України з питань екологічної політики та природокористування від 14.07.2021 р. на проект Закону № 5413.

³ *Закон України Про природно-заповідний фонд України, 1992* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 34, 502.

⁴ Там само.

⁵ *Земельний кодекс України, 2001* (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 46, 2038.

Наприклад, до природно-заповідного фонду Харківської області входять національні природні парки¹, гідрологічні заказники місцевого значення², гідрологічна пам'ятка природи місцевого значення³ та парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення⁴. До водного фонду Харківської області відносяться річки, озера, болота, ставки, водосховища, канали, водоводи, підземні води, землі водного фонду. Всі водотоки та водні об'єкти Харківської області відносяться до басейнів річок Дона і Дніпра та є загальнодержавного значення⁵.

Територією м. Харкова протікають 4 річки: Уди, Лопань, Харків, Немишля, які відносяться до басейну р. Сіверський Донець і є водними об'єктами загальнодержавного значення. Крім того, на території міста розташовано більше 20 водойм як штучного (ставки, кар'єри) так і природного походження. Дослідження якості води водойм свідчать про їх забруднення неочищеними і недостатньо очищеними стічними водами, які в свою чергу, не дозволяють забезпечити населення якісною та безпечною для здоров'я питною водою.

Так, річка Уди (права притока Сіверського Дінця) гине під завалами пластика. Врятувати її вирішили волонтери з Харкова і прибережних селищ Харківського району. Щосуботи з травня 2021 року вони влаштовують велике прибирання на річці від побутового та промислового сміття, який утворює цілі острівці. До вирішення проблеми забруднення р. Уди приєднався Департамент захисту навколишнього середовища і природокористування Харківської обласної державної адміністрації⁶.

У преамбулі Водного кодексу України⁷ (*ВК України*) зазначається, що усі води (водні об'єкти) на території України є національним надбанням Українського народу, однією з природних основ його економічного розвитку і соціального добробуту. Водні ресурси забезпечують існування людей, тваринного і рослинного світу і є обмеженими та уразливими природними об'єктами. Отже, водні ресурси являють собою стратегічний, життєво важливий природний ресурс, що має особливе значення⁸.

¹ Вікіпедія (2022). *Гомільшанські ліси* <https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Гомільшанські_ліси> (2023, травня, 15);

Вікіпедія (2022). *Дворічанський національний природний парк* <https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Дворічанський_національний_природний_парк> (2023, травня, 15); Вікіпедія (2021). *Слобожанський національний природний парк* <https://uk.wikipedia.org/wiki/Слобожанський_національний_природний_парк> (2023, травня, 15).

² Вікіпедія (2022). *Берестовий гідрологічний заказник* <https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Берестовий_гідрологічний_заказник> (2023, травня, 15); Вікіпедія (2022). *Гнилицький заказник* <https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Гнилицький_заказник> (2023, травня, 15); Вікіпедія (2022). *Єфремівський заказник* <https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Єфремівський_заказник> (2023, травня, 15); Вікіпедія (2022). *Іллюхівський заказник* <https://uk.wikipedia.org/wiki/Іллюхівський_заказник> (2023, травня, 15); Вікіпедія (2022). *Коломачки* <<https://uk.wikipedia.org/wiki/Коломачки>> (2023, травня, 15); Вікіпедія (2022). *Коханівський заказник* <https://uk.wikipedia.org/wiki/Коханівський_заказник> (2023, травня, 15); Вікіпедія (2021). *Крюківський гідрологічний заказник* <https://uk.wikipedia.org/wiki/Крюківський_гідрологічний_заказник> (2023, травня, 15); Вікіпедія (2022). *Малобурлуцький заказник* (1998) <https://uk.wikipedia.org/wiki/Малобурлуцький_заказник> (2023, травня, 15); Вікіпедія (2019). *Мерчицький заказник* <https://uk.wikipedia.org/wiki/Мерчицький_заказник> (2023, травня, 15); Вікіпедія (2022). *Орільський гідрологічний заказник* <https://uk.wikipedia.org/wiki/Орільський_гідрологічний_заказник> (2023, травня, 15); Вікіпедія (2022).

Підлиманський заказник <https://uk.wikipedia.org/wiki/Підлиманський_заказник> (2023, травня, 15); Вікіпедія (2021). *Графський заказник (Звенигородський район)* <[https://uk.wikipedia.org/wiki/Графський_заказник_\(Звенигородський_район\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Графський_заказник_(Звенигородський_район))> (2023, травня, 15); Вікіпедія (2019). *Рогозянський заказник* <https://uk.wikipedia.org/wiki/Рогозянський_заказник> (2023, травня, 15); Вікіпедія (2019). *Семенівський заказник (Харківська область)* <[https://uk.wikipedia.org/wiki/Семенівський_заказник_\(Харківська_область\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Семенівський_заказник_(Харківська_область))> (2023, травня, 15); Вікіпедія (2021). *Чернечинський заказник* <https://uk.wikipedia.org/wiki/Чернечинський_заказник> (2023, травня, 15).

³ Нічик, В. М. (ред.) (1984). *Григорій Сковорода*. Київ: Молодь.

⁴ Вікіпедія (2022). *Шарівський (парк)* <[https://uk.wikipedia.org/wiki/Шарівський_\(парк\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Шарівський_(парк))> (2023, травня, 15).

⁵ Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. (2021). *Аналіз площ природно-заповідного фонду України в розрізі адміністративно-територіальних одиниць за 2020 рік: інформаційно-аналітичні матеріали*. Київ: Департамент природнозаповідного фонду Міндовкілля України.

⁶ Павленко, О. (2021). Сміттєві острови: Як харків'яни рятують річку від екологічної катастрофи. *Kharkiv Today* <<https://2day.kh.ua/ua/kharkow/smittevi-ostrovi-yak-kharkivuyani-ryatuyut-richku-vid-ekologichnoi-katastrofi>> (2023, травень, 15); Харківська обласна військова адміністрація. (2021). *Харківська ОДА долучилася до вирішення проблеми забруднення річки Уди* <<https://kharkivoda.gov.ua/news/110357>> (2023, травень, 15).

⁷ *Водний кодекс України, 1995* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 24, 189.

⁸ Черкашина, М. (2020). Водні ресурси у стратегії сталого розвитку та національної безпеки України. *The Scientific Heritage*, 5(55), 21-26.

Законодавець закріплює визнання водного об'єкта таким, що має «особливе значення» чи «цінність», у процедурі оголошення відповідної території об'єктом природно-заповідного фонду, культурної спадщини чи курортом зі встановленням для водного об'єкта особливого правового режиму використання (ст. 61 (пріоритет використання підземних вод питної якості), ст. 62, ст. 63 (виключне використання водних об'єктів, віднесених до категорії лікувальних у лікувальних і оздоровчих цілях), ст. 64 ВК України).

До того ж, якщо у разі визнання водного об'єкта таким, що має особливе державне значення, наукову, культурну чи лікувальну цінність спеціальне водокористування не дозволяє забезпечити встановлені умови користування такими водними об'єктами (тобто з урахуванням необхідності збереження, наприклад, його наукової чи культурної цінності), то дозволи на спеціальне водокористування видані бути не можуть, а якщо вони вже видані, право спеціального водокористування підлягає припиненню, яке здійснюється шляхом анулювання дозволу на такий вид водокористування (ст. 55 ВК).

Також користування водними об'єктами, які мають особливе державне значення, наукову або культурну цінність, а також тими, що входять до складу систем оборотного водопостачання теплових та атомних електростанцій, може бути частково чи повністю заборонено в порядку, встановленому законодавством (ст. 54 ВК України).

У процесі припинення права водокористування настають певні наслідки. Так, водокористувачам відшкодовуються збитки, завдані припиненням права або зміною умов водокористування, за винятком випадків, коли припинення права або зміна його умов були здійснені з вини водокористувача або за його клопотанням. Порядок відшкодування збитків, завданих водокористувачам припиненням права або зміною умов спеціального водокористування, встановлений постановою Кабінету Міністрів України від 14.08.1996 р.¹

Закон України «Про наукову та науково-технічну діяльність» (ст. 14) у редакції Закону № 284-XIV від 01.12.1998 р.² не містив визначення наукового об'єкта, що становить національне надбання, встановлюючи, що Державний реєстр наукових об'єктів, що становлять національне надбання, створюється з метою збереження унікальних наукових об'єктів: колекцій, інформаційних фондів, дослідних установок та обладнання, а також заповідників і дендропарків, наукових полігонів тощо, які мають виняткове значення для української та світової науки. Аналіз чинної редакції Закону України «Про наукову та науково-технічну діяльність» (ст. 16)³ дозволяє зробити висновок про те, що законодавець сприяє розвитку правового регулювання зазначених відносин, доповнюючи та удосконалюючи норми Закону.

Ініціатором надання науковому об'єкту статусу такого, що становить національне надбання, або позбавлення наукового об'єкта такого статусу (далі – ініціатор) може бути орган державної влади, орган місцевого самоврядування, Національна академія наук та національні галузеві академії наук, громадське об'єднання, інша юридична особа (п. 5)⁴.

Міністерство освіти і науки України подає в установленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України пропозиції щодо створення та реорганізації державних наукових установ, які повністю або частково фінансуються з державного бюджету, а також пропозиції щодо віднесення наукових об'єктів до таких, що становлять національне надбання (п. 72)⁵.

Зокрема, науковий об'єкт, що становить національне надбання визначається як унікальний об'єкт, що не піддається відтворенню, втрата або руйнування якого матиме серйозні негативні наслідки для розвитку науки та суспільства. До наукових об'єктів, що становлять національне

¹ Постанова Про затвердження Порядку відшкодування збитків, завданих водокористувачам припиненням права або зміною умов спеціального водокористування, 1996 (Кабінет Міністрів України). Зібрання постанов Уряду України, 16, 453.

² Закон України Про внесення змін до Закону України «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності», 1998 (Верховна Рада України). Відомості Верховної Ради України, 2-3, 20.

³ Закон України Про наукову та науково-технічну діяльність, 2015 (Верховна Рада України). Відомості Верховної Ради України, 3, ст. 25.

⁴ Постанова Про затвердження Положення про порядок визначення наукових об'єктів, що становлять національне надбання, та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України, 2016 (Кабінет Міністрів України). Офіційний вісник України, 85, 2776.

⁵ Постанова Про затвердження Положення про Міністерство освіти і науки України, 2014 (Кабінет Міністрів України). Офіційний вісник України, 95, 2729.

надбання, можуть бути віднесені: 1) унікальні об'єкти музейних, архівних фондів, колекції, особливо цінні та рідкісні видання, інші пам'ятки історії та культури; 2) інформаційні фонди; 3) дослідні установки, обладнання, полігони; 4) природні та біосферні заповідники, національні природні парки, заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні парки, *інші природні території та об'єкти, штучно створені об'єкти природно-заповідного фонду, що потребують підтримки, не передбаченої Законом України «Про природно-заповідний фонд України»*, або їх окремі частини, зокрема ботанічні, зоологічні, мікробіологічні та інші колекції; 5) інші унікальні наукові об'єкти (ст. 16). Отже, можна зрозуміти чому, виходячи з вищевказаного п. 4, законодавець прямо не передбачає віднесення водних об'єктів, які мають наукове значення, до переліку об'єктів, що становлять національне надбання.

Відповідно до Закону України «Про курорти»¹, до природних лікувальних ресурсів належать мінеральні і термальні води, лікувальні грязі та озокерит, ропа лиманів та озер, морська вода, природні об'єкти і комплекси із сприятливими для лікування кліматичними умовами, придатні для використання з метою лікування, медичної реабілітації та профілактики захворювань (ст. 6). В науці екологічного права дослідженню еколого-правових аспектів використання природних лікувальних ресурсів приділено окрему увагу².

Закон поділяє природні лікувальні ресурси на загальнопоширені та особливо цінні та унікальні, тобто такі, що рідко (не часто) зустрічаються на території України, мають обмежене поширення або невеликі запаси у родовищах та є особливо сприятливими і ефективними для використання з метою лікування, медичної реабілітації та профілактики захворювань (ст. 1). Розробка родовищ підземних лікувальних мінеральних вод, лікувальних грязей та інших корисних копалин, що належать до природних лікувальних ресурсів, здійснюється за спеціальним дозволом на користування надрами в порядку, визначеному законодавством України (ст. 19).

На офіційному сайті Державної служби геології та надр України можна ознайомитися з Інвестиційним атласом надрокористувача³, який Держгеонадра презентувала у 2019 році. Його створили спільно із ДНВП «Геоінформ України», НАК «Надра України», ДГП «Укргеофізика» та УкрДГРІ. Усі об'єкти у Атласі розподілили по шістьох кошиках – за видами корисних копалин. Так, за лікувальними властивостями найбільшу цінність мають води із специфічними компонентами та властивостями. Наприклад, унікальні родовища мінеральних підземних вод розташовані в Закарпатській, Львівській, Хмельницькій, Тернопільській та Донецькій областях.

Таким чином, можемо зробити висновок, що законодавець ототожнює поняття особливо цінні та унікальні природні лікувальні ресурси, що можливо застосувати також й до водних об'єктів.

Біологічне різноманіття є національним багатством України, яке забезпечує екосистемні та біосферні функції живих організмів, їх угруповань та формує середовище життєдіяльності людини. Збереження біологічного різноманіття передбачає охорону як окремих особин і їх груп у межах певної території, так і екосистем у цілому разом з їх середовищем існування⁴. Екосистема водного об'єкта нерозривно поєднує неживе середовище та складний комплекс угруповань і популяцій рослин, тварин, мікроорганізмів. Так, пропонуємо віднести до унікальних такі водні об'єкти, екосистему яких формують різноманіття цінних рослин, їх природних угруповань, тварин та мікроорганізмів (разом із середовищами їх існування).

Прикладом документу, який на офіційному державному рівні визначає, які види тваринного та рослинного світу є рідкісними і такими, що перебувають під загрозою зникнення та потребують особливої охорони на території України та в межах її континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони є Червона книга України (Закон України про Червону книгу України⁵). Як зазначає Г.М. Левіна, «саме включення того чи іншого виду дикої тварини до Червоної книги є однією

¹ Закон України Про курорти, 2000 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 44, 1884.

² Sokolova, A., Cherkashyna, M. (2021). The Legal Regulation of the Use of Natural Healing Resources: The Theory and Practice of Disputes Resolution. *Access to Justice in Eastern Europe*, 4(2), 144-163. DOI:10.33327/AJEE-18-4.2-n000065.

³ Державна служба геології та надр України (2019). *Інвестиційний атлас надрокористувача: Підземні води* <<https://www.geo.gov.ua/investytsiynyy-atlas-nadrokorystuvacha/pidzemni-vody>> (2023, травень, 15).

⁴ *Постанова Про Концепцію збереження біологічного різноманіття України, 1997* (Кабінет Міністрів України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/439-97-%D0%BF#Text>> (2023, травень, 15).

⁵ Закон України Про Червону книгу України, 2002 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 10, 462.

з юридичних формалізуючих ознак рідкісного чи зникаючого виду як об'єкта правової охорони»¹. Отже, можна визначити такі види рослин та тварин унікальними об'єктами тваринного і рослинного світу.

З метою збереження, відтворення та встановлення особливих режимів використання *рідкісних* природних рослинних угруповань, таких, що перебувають під загрозою зникнення, та *типових* природних рослинних угруповань, які потребують охорони, було створено Зелена книгу України², яка є офіційним державним документом, в якому зведено відомості про сучасний стан таких природних рослинних угруповань³. Відповідно до Лісового кодексу України⁴ до особливо цінних природних об'єктів можемо віднести захисні ліси (ст. 39), праліси, квазіпраліси та природні ліси (ст. 39¹). Вважаємо захисні лісові ділянки окремим видом унікальних природних об'єктів, тому що вони, не входячи до природно-заповідного фонду України, відносяться до об'єктів, що підлягають особливій державній охороні відповідно до ст. 60 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»⁵.

Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища на період до 2025 року⁶ передбачає зменшення втрат біологічного та ландшафтного різноманіття, зокрема, шляхом збереження *унікальних природних ландшафтів* (п.п. 34, 35); постійне ведення Державного реєстру артезіанських свердловин (п. 31) тощо.

Академічний тлумачний словник української мови визначає поняття «унікальний» як надзвичайний у якомусь відношенні; рідкісний, винятковий; особливий, неповторний⁷.

Унікальність водних об'єктів пов'язана з тим, що вони мають особливе значення для світової науки та становлять національне надбання Українського народу як неповторні та такі, що мають виняткове значення, особливу екологічну, наукову, лікувальну, рекреаційну, естетичну та іншу цінність, виступають об'єктами особливої охорони (об'єктами природно-заповідного фонду), є стратегічним і життєво важливим природним ресурсом у системі забезпечення сталого розвитку та національної безпеки України, можуть бути визнані об'єктами світової спадщини, мають виключне та пріоритетне соціальне значення – для питних і господарсько-побутових потреб населення. Віднесення таких водних об'єктів до унікальних обумовлюється гострою необхідністю у задоволенні потреби населення у воді питної якості та незадовільним станом водних об'єктів, які потребують застосування правових заходів охорони та відтворення, а також виділення коштів на їх реалізацію.

Відповідно до ст. 35 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» державний контроль у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів. Виконавчі органи сільських, селищних, міських рад здійснюють державний контроль у сфері охорони навколишнього природного середовища. Так, зокрема, державному контролю підлягають використання і охорона поверхневих і підземних вод. Це положення закріплює й Водний кодекс України у ст. 19 – державний контроль за використанням і охороною вод та відтворенням водних ресурсів.

¹ Левіна, Г. М. (2016). Правова природа Червоної книги України (в контексті охорони рідкісних видів диких тварин). *Правова держава*, 27, 581.

² *Постанова Про затвердження Положення про Зелена книгу України, 2002* (Кабінету Міністрів України). *Офіційний вісник України*, 36, 1692; Дідух, Я. П. (ред.) (2009). *Зелена книга України*. Київ: Альтерпрес.

³ Ідея створення Зеленої книги започаткована й відображена в монографії: Шеляг-Сосонко, Ю. Р. (ред.) (1987). *Зелена книга Української ССР. Рідкіє, исчезаючіє и типичніє, нуждаючієся в охроне растительніє сообщества*. Київ: Наукова думка.

⁴ *Лісовий кодекс України, 1994* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 17, 99.

⁵ *Закон України Про охорону навколишнього природного середовища, 1991* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 41, 546.

⁶ *Розпорядження Про затвердження Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на період до 2025 року, 2021* (Кабінет Міністрів України) *Офіційний вісник України*, 42, 2557.

⁷ Бурячок, А. А., Гнатюк, Г. М. (1979). *Словник української мови*. Київ: Наукова думка, 10, 451.

Проект Закону України № 3091 «Про державний екологічний контроль»¹ було прийнято за основу ще 15 липня 2021 року, проте досі триває робота з його удосконалення. Цей закон є вкрай необхідним для ефективного правового регулювання екологічних відносин, у тому числі водних. Законопроект, зокрема, передбачає ліквідацію Державної екологічної інспекції і встановлює організаційно-правові засади, основні принципи і порядок здійснення державного екологічного контролю та передбачає, що державний екологічний контроль буде поширюватись на органи місцевого самоврядування, центральні та місцеві органи виконавчої влади.

Враховуючи напрацювання науковців у сфері державного контролю за використанням та охороною водних об'єктів в Україні², додаткових наукових досліджень потребують питання державного контролю та транскордонного співробітництва у галузі державного контролю за використанням та охороною унікальних водних об'єктів та відтворенням їх водних ресурсів.

Щодо водних ресурсів ведеться державний водний кадастр, який становить систематизований звід відомостей про поверхневі води, підземні води, внутрішні морські води та територіальне море; обсяги, режим, якість і використання вод; водокористувачів (крім вторинних) та складається з трьох розділів – поверхневі води; підземні води; водокористування³. В юридичній науці державний водний кадастр визначається як єдина державна геоінформаційна система відомостей про водні об'єкти на території України (їх юридичний статус, кількісні та якісні характеристики, а також інші природні властивості), дані якої використовуються в процесі здійснення управління, контролю, використання та охорони державного водного фонду⁴. Внесення до такої системи дає правові підстави для запровадження певного правового режиму відповідних об'єктів, отримання спеціальних прав (можливостей) чи накладення певних обмежень на відповідних суб'єктів⁵. Отже, вбачаємо за необхідне розробку та ведення державного кадастру унікальних водних об'єктів.

З метою забезпечення складання державного водного кадастру (ст. 28 ВК України) за розділом «Водокористування», систематизації даних про забір та використання вод та ін., ведеться державний облік водокористування (ст.ст. 25-27 ВК України), який здійснюється відповідно до Порядку ведення державного обліку водокористування⁶.

З метою забезпечення збирання, обробки, збереження та аналізу інформації про стан вод, прогнозування його змін та розробки науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття управлінських рішень у галузі використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів здійснюється державний моніторинг вод (ст. 21 ВК України), який є складовою частиною державної системи моніторингу навколишнього природного середовища України і здійснюється в порядку, затвердженому Кабінетом Міністрів України⁷.

Отже, вбачається необхідним також проведення державного обліку унікальних водних об'єктів, державного моніторингу за їх використанням і охороною та відтворенням водних ресурсів.

Висновки. Виходячи з викладеного, до унікальних водних об'єктів, щодо яких повинен встановлюватися особливий правовий режим охорони, використання та відтворення, слід віднести

¹ *Проект Закону України Про державний екологічний контроль, 2020* (Комітет з питань екологічної політики та природокористування). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68186> (2023, травень, 15).

² Чумаченко, І. Є. (2012). *Правове регулювання державного контролю за використанням та охороною водних об'єктів в Україні: дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата юридичних наук*. Київ: Національний університет біоресурсів і природокористування України; Чумаченко, І. Є. (2014).

Транскордонне співробітництво під час здійснення державного контролю у сфері використання та охорони вод. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція, 10-2(2), 28-30.

³ *Постанова Про затвердження Порядку ведення державного водного кадастру, 1996* (Кабінет Міністрів України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-96-%D0%BF#Text>> (2023, травень, 15).

⁴ Боровицька, А. Г. (2017). *Правове регулювання ведення державного водного кадастру України: дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата юридичних наук*. Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого.

⁵ Малишева, Н. Р. (2008). *Основні функції управління в галузі охорони навколишнього природного середовища*. У: Шемшученко, Ю. С. (ред.) *Екологічне право України: Академічний курс*. Київ: Юридична думка, 204-205.

⁶ *Наказ Про затвердження Порядку ведення державного обліку водокористування, 2015* (Міністерство екології та природних ресурсів України). *Офіційний вісник України, 32, 942.*

⁷ *Постанова Про затвердження Порядку здійснення державного моніторингу вод, 2018* (Кабінет Міністрів України). *Офіційний вісник України, 76, 2537.*

такі: 1) водні об'єкти у межах території природно-заповідного фонду або у межах природного об'єкта чи території, пов'язаних з національною або світовою історико-культурною спадщиною, або водний об'єкт безпосередньо є об'єктом міжнародної угоди; 2) водні об'єкти, що використовуються з пріоритетною метою – задоволення потреб питного і господарсько-побутового водопостачання населення; 3) водні об'єкти, що використовуються населенням виключно у лікувальних та оздоровчих цілях; 4) водні об'єкти, екосистему яких формують різноманіття цінних рослин, їх природних угруповань, тварин та мікроорганізмів (разом із середовищами їх існування).

Слід зазначити, що наявність хоча б однієї з вищевизначених ознак є підставою для визнання водного об'єкта унікальним.

У зв'язку з цим, законодавчого закріплення потребують правові критерії, вимоги до них, а також методика визначення водних об'єктів унікальними, встановлення правових засобів їх охорони, проведення моніторингу за їх станом, необхідні наукові дослідження, запровадження особливих правових режимів збереження, встановлення відповідної юридичної відповідальності за порушення правових режимів охорони та використання таких водних об'єктів тощо.

З урахуванням виключної ролі та переважного значення водних ресурсів, вважаємо доцільним ввести у водне законодавство України правове поняття «унікальні водні об'єкти», під якими пропонуємо розуміти природні або штучно створені водні об'єкти, що мають особливе екологічне та пріоритетне соціальне значення для задоволення питних та господарсько-побутових потреб, виключну лікувальну та рекреаційну цінність, а також значення для збереження природного біорізноманіття водних об'єктів та підтримання загального екологічного балансу навколишнього природного середовища, щодо яких встановлюється особливий правовий режим охорони, використання та відтворення з обмеженнями або заборонаю видів діяльності, що не відповідають основному призначенню водного об'єкта та його значенню для людини та природного середовища.

Необхідність визначення та закріплення цього поняття у Водному кодексі України обумовлена затребуваністю та значущістю водних об'єктів на національному та міжнародному рівнях. Унікальні водні об'єкти також потребують встановлення їх особливого правового положення та відповідного правового режиму охорони, використання та відтворення, проведення моніторингу та здійснення контролю, підлягають занесенню до водного кадастру України.

Зауважимо, що кожен вид природних ресурсів має унікальні природні об'єкти, які мають свої особливості. Це необхідно відобразити в екологічному законодавстві України, а саме: виходячи з напрацювань фахівців водного, лісового господарства тощо, пропонуємо закріпити на законодавчому рівні відповідно до виду природного ресурсу поняття, ознаки та критерії віднесення природних об'єктів до унікальних у відповідних природоресурсних кодексах, закріпити на законодавчому рівні їх окремі переліки та встановити особливі правові режими для цих природних об'єктів. Зокрема, такі правові режими повинні містити посилену (особливу) охорону, заборони та обмеження щодо користування цими об'єктами, посилені державний контроль, юридичну відповідальність тощо.

References:

1. Afanasyev, S. O., Zub, L. M., Pylypovich, O. V. and others (2019). *Metodyka vyznachennya osoblyvo tsinnykh dilyanok richky z metoyu yikhnoho zberezhenya ta okhorony* [The method of determining especially valuable sections of the river for the purpose of their preservation and protection]. Kyiv: World Wide Fund for Nature Ukraine. [in Ukrainian].
2. Borovytska, A. G. (2017). *Pravove rehulyuvannya vedennya derzhavnogo vodnoho kadastru Ukrayiny* [Legal regulation of the state water cadastre of Ukraine]: *dysertatsiya na zdobuttya naukovooho stupenyu kandydata yurydychnykh nauk* [thesis for obtaining the scientific degree of candidate of legal sciences]. Kharkiv: Yaroslav the Wise National Law University. [in Ukrainian].
3. Brears, R. C. (2017). *Urban water security*. Hoboken, NJ: Wiley.
4. Buryachok, A. A., Hnatiuk, H. M. (1979). *Slovnnyk ukrayinskoyi movy* [Dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv: Scientific opinion, 10. [in Ukrainian].
5. Cano Pecharroman, L. (2018). Rights of nature: Rivers that can stand in court. *Resources*, 7(1), 13. DOI:10.3390/resources7010013.
6. Casazza, G., Silvestri, C., Spada, E. (2003). Classification of coastal waters according to the new Italian water legislation and comparison with the European Water Directive. *Journal of Coastal Conservation*, 9(1), 65-72. DOI:10.1652/1400-0350(2003)009[0065:COCWAT]2.0.CO;2.

7. Cherkashina, M. (2020). Vodni resursy u stratehii staloho rozvytku ta natsionalnoyi bezpeky Ukrayiny [Water resources in the strategy of sustainable development and national security of Ukraine]. *The Scientific Heritage*, 5(55), 21-26. [in Ukrainian].
8. Cherkashina, M. K. (2016). Pravovi problemy derzhavnoho upravlinnya u haluzi vykorystannya ta okhorony vodnykh dzherel v Ukrayini [Legal problems of state administration in the field of use and protection of water sources in Ukraine]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya: Pravo* [Bulletin of Kharkiv National University named after V. N. Karazin. Series: Law], 21, 123-128. [in Ukrainian].
9. Chumachenko, I. E. (2012). Pravove rehulyuvannya derzhavnoho kontrolyu za vykorystanniam ta okhoronoyu vodnykh obyektiv v Ukrayini [Legal regulation of state control over the use and protection of water bodies in Ukraine]: *dysertatsiya na здобуття наукового ступеню кандидата юрідичних наук* [dissertation for obtaining the scientific degree of candidate of legal sciences]. Kyiv: National University of Bioresources and Nature Management of Ukraine. [in Ukrainian].
10. Chumachenko, I. E. (2014). Transkordonne spivrobotnytstvo pid chas zdiysnennya derzhavnoho kontrolyu u sferi vykorystannya ta okhorony vod [Cross-border cooperation during state control in the field of water use and protection]. *Naukovyy visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriya: Yurysprudentsiya* [Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series: Jurisprudence], 10-2(2), 28-30. [in Ukrainian].
11. Derzhavna sluzhba heolohiyi ta nadr Ukrayiny [State Geology and Subsoil Service of Ukraine] (2019). *Investytsiynyy atlas nadrokorystuvacha: Pidzemni vody* [Subsurface user's investment atlas: Groundwater] <<https://www.geo.gov.ua/investytsiynyy-atlas-nadrokorystuvacha/pidzemni-vody>> (2023, May, 15). [in Ukrainian].
12. Didukh, Y. P. (ed.) (2009). *Zelena knyha Ukrayiny* [Green Book of Ukraine]. Kyiv: Alterpress. [in Ukrainian].
13. Hetman, A. P. (2008). Terminolohiya ekolohichnoho zakonodavstva: metodolohichni zasady ta perspektyvy unifikatsiyi [Terminology of environmental legislation: methodological principles and prospects for unification]. In: Shemshuchenko, Yu. S. (ed.) *Pravova systema Ukrayiny: istoriya, stan ta perspektyvy. Metodolohichni zasady rozvytku ekolohichnoho, zemelnoho, ahrarnoho ta hospodarskoho prava* [Legal system of Ukraine: history, state and prospects. Methodological foundations of the development of environmental, land, agrarian and economic law]. Kharkiv: Pravo, 4, 264-265. [in Ukrainian].
14. Hetman, A. P. (2013). Heneza nauky pro vodne pravo [The genesis of the science of water law]. In: Shemshuchenko, Yu. S. (ed.). U: Shemshuchenko, YU. S. (ed.) *Pravova doktryna Ukrayiny: Doktrynalni problemy ekolohichnoho, ahrarnoho ta hospodarskoho prava* [Legal doctrine of Ukraine: Doctrinal problems of environmental, agrarian and economic law]. Kharkiv: Pravo, 4, 49-60. [in Ukrainian].
15. Hetman, A. P. (2019). *Doktryna ekolohichnoho prava ta zakonodavstva Ukrainy* [The doctrine of environmental law and legislation of Ukraine]. Kharkiv: Oberyg. [in Ukrainian].
16. Jugan, V. O. (2011). Sklad vodnoho fondu Ukrayiny [Composition of the water fund of Ukraine]. *Prykarpatskyi yurydychnyy visnyk* [Carpathian Legal Gazette], 1, 150-161. [in Ukrainian].
17. Karlík, V., Skalský, M. (2020). *Cum să înțelegem Directiva Cadru pentru Apă a Uniunii Europene și cum poate contribuia îmbunătățirea mediului* [How to understand the European Union's Water Framework Directive and how improving the environment can contribute]. Praga; Chișinău: ARNIKA. [in Romanian].
18. Kharkivska oblasna viys'kova administratsiya [Kharkiv Regional Military Administration] (2021). *Kharkivska ODA doluchylasya do vyrishennya problemy zabrudnennya richky Udy* [The Kharkiv Regional State Administration joined the solution to the problem of pollution of the Uda River] <<https://kharkivoda.gov.ua/news/110357>> (2023, May, 15). [in Ukrainian].
19. Khomenko, O. V. (2020). Pravovi definitsiyi: ponyattya, pryroda ta znachennya: porivnyal'no-pravovyy aspekt [Legal definitions: concepts, nature and meaning: comparative legal aspect]: *dysertatsiya na здобуття наукового ступеня доктора філософії* [dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy]. Kyiv: Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine. [in Ukrainian].
20. Kozyubra, M. I. (ed.) (2015). *Zahalna teoriya prava* [General theory of law]. Kyiv: Vaite. [in Ukrainian].
21. Kubiak-Wójcicka, K., Machula, S. (2020). Influence of climate changes on the state of water resources in Poland and their usage. *Geosciences*, 10(8), 312. DOI: 10.3390/geosciences10080312.
22. Levina, H. M. (2016). Pravova pryroda Chervonoyi knyhy Ukrayiny (v konteksti okhorony ridkisnykh vydiv dykykh tvaryn) [The legal nature of the Red Book of Ukraine (in the context of the protection of rare species of wild animals)]. *Pravova derzhava* [The legal state], 27, 581. [in Ukrainian].
23. *Lisovyy kodeks Ukrayiny, 1994* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Forest Code of Ukraine, 1994 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine], 17, 99. [in Ukrainian].
24. Lyubchenko, M. I. (2015). *Yurydychna terminolohiya: ponyattya, osoblyvosti, vidy* [Legal terminology: concepts, features, types]. Kharkiv: Human Rights. [in Ukrainian].
25. Makhno, N. V. (2019). Ponyattya ta oznaky vodnykh obyektiv, vidnesenykh do katehoriyi likuvalnykh [Concepts and signs of water bodies classified as therapeutic]. *European political and law discourse*, 6(6), 156-162. [in Ukrainian].

26. Malysheva, N. R. (2008). The main functions of management in the field of environmental protection. In: Shemshuchenko, Yu. S. (ed.) *Environmental Law of Ukraine: Academic Course*. Kyiv: Legal opinion, 204-205. [in Ukrainian].
27. Malysheva, N. R. (2015). Terminolohiya ekolohichnoho prava v konteksti konstytutsiynoyi reformy [Terminology of environmental law in the context of constitutional reform]. *Pravova derzhava* [The legal state], 26, 283-293. [in Ukrainian].
28. Malysheva, N. R., Yerofeev, M. I. (2017). *Naukovo-praktychnyy komentar do Zakonu Ukrayiny "Pro okhoronu navkolovshnoho pryrodnoho seredovyshcha"* [Scientific and practical commentary to the Law of Ukraine "On Environmental Protection"]. Kharkiv: Pravo. [in Ukrainian].
29. Muravska, M. L. (2016). Pravove rehulyuvannya stvorennya i vykorystannya shtuchnykh vodnykh ob"yektiv v Ukrayini na zemlyakh pryvatnoyi vlasnosti [Legal regulation of the creation and use of artificial water bodies in Ukraine on privately owned lands]: *dysertatsiya na zdobuttya naukovooho stupenyu kandydata yurydychnykh nauk* [dissertation for obtaining the scientific degree of candidate of legal sciences]. Kyiv: Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine. [in Ukrainian].
30. *Nakaz Pro zatverdzhennya Poryadku vedennya derzhavnoho obliku vodokorystuvannya, 2015* (Ministerstvo ekolohiyi ta pryrodnykh resursiv Ukrayiny) [Order on the approval of the Procedure for maintaining state records of water use, 2015 (Ministry of Ecology and Natural Resources of Ukraine)]. *Ofitsiynyy visnyk Ukrayiny* [Official Herald of Ukraine], 32, 942. [in Ukrainian].
31. Nichyk, V. M. (ed.) (1984). *Hryhoriy Skovoroda* [Hryhoriy Skovoroda]. Kyiv: Molod. [in Ukrainian].
32. Obiyukh, N. M. (2014). Osoblyvosti pravovoho rehulyuvannya vidnosyn u sferi vykorystannya dzherel pytnoho vodopostachannya v Ukrayini [Peculiarities of legal regulation of relations in the sphere of use of sources of drinking water supply in Ukraine]. *Byuletyn Ministerstva yustytitsiyi Ukrayiny* [Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine], 3, 135-141. [in Ukrainian].
33. O'Donnell, E. (2021). Rivers as living beings: rights in law, but no rights to water? *Griffith Law Review*, 29(4), 643-668. DOI:10.1080/10383441.2020.1881304.
34. Panov, M. I. (2014). Problemy metodolohiyi formuvannya katehorial'no-ponyatiynoho aparatu yurydychnoyi nauky [Problems of the methodology of forming the categorical and conceptual apparatus of legal science]. *Pravo Ukrayiny* [Law of Ukraine], 1, 50-53. [in Ukrainian].
35. Panov, M. I. (2020). *Vybrani pratsi z problem pravoznavstva* [Selected works on the problems of jurisprudence]. Kharkiv: Pravo. [in Ukrainian].
36. Pavlenko, O. (2021). Smittyevi ostrovy: Yak kharkiviany ryatuyut richku vid ekolohichnoyi katastrofy [Garbage islands: How Kharkiv residents save the river from an environmental disaster]. *Kharkiv Today* <<https://2day.kh.ua/ua/kharkow/smittevi-ostrovi-yak-kharkivyani-ryatuyut-richku-vid-ekologichnoi-katastrofi>> (2023, May, 15). [in Ukrainian].
37. *Postanova Pro Kontseptsiyu zberezhennya biolohichnoho riznomanittya Ukrayiny, 1997* (Kabinet Ministriv Ukrayiny) [Resolution on the Concept of Conservation of Biological Diversity of Ukraine, 1997 (Cabinet of Ministers of Ukraine)]. *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine* [Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/439-97-%D0%BF#Text>> (2023, May, 15). [in Ukrainian].
38. *Postanova Pro zatverdzhennya Polozhennya pro Ministerstvo osvity i nauky Ukrayiny, 2014* (Kabinet Ministriv Ukrayiny) [Resolution on approval of the Regulation on the Ministry of Education and Science of Ukraine, 2014 (Cabinet of Ministers of Ukraine)]. *Ofitsiynyy visnyk Ukrayiny* [Official Herald of Ukraine], 95, 2729. [in Ukrainian].
39. *Postanova Pro zatverdzhennya Polozhennya pro poryadok vyznachennya naukovykh obyektiv, shcho stanovlyat natsionalne nadbannya, ta vyznannya takymy, shcho vtratyly chynnist, deyakyykh postanov Kabinetu Ministriv Ukrayiny, 2016* (Kabinet Ministriv Ukrayiny) [Resolution on the approval of the Regulation on the procedure for determining scientific objects that are national property and recognizing as invalid certain resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine, 2016 (Cabinet of Ministers of Ukraine)]. *Ofitsiynyy visnyk Ukrayiny* [Official Herald of Ukraine], 85, 2776. [in Ukrainian].
40. *Postanova Pro zatverdzhennya Polozhennya pro Zelenu knyhu Ukrayiny, 2002* (Kabinet Ministriv Ukrayiny) [Resolution on approval of the Regulation on the Green Book of Ukraine, 2002 (Cabinet of Ministers of Ukraine)]. *Ofitsiynyy visnyk Ukrayiny* [Official Herald of Ukraine], 36, 1692. [in Ukrainian].
41. *Postanova Pro zatverdzhennya Poryadku vidshkoduvannya zbytkiv, zavdanykh vodokorystuvacham prypynennym prava abo zminoyu umov spetsialnoho vodokorystuvannya, 1996* (Kabinet Ministriv Ukrayiny) [Resolution On Approval of the Procedure for Compensation of Damages Caused to Water Users by Termination of the Right or Change in the Conditions of Special Water Use, 1996 (Cabinet of Ministers of Ukraine)]. *Zibrannya postanov Uryadu Ukrayiny* [Collection of resolutions of the Government of Ukraine], 16, 453. [in Ukrainian].
42. *Postanova Pro zatverdzhennya Poryadku zdiysnennya derzhavnoho monitorynhu vod, 2018* (Kabinet Ministriv Ukrayiny) [Resolution On Approval of the Procedure for State Water Monitoring, 2018 (Cabinet of Ministers of Ukraine)]. *Ofitsiynyy visnyk Ukrayiny* [Official Herald of Ukraine], 76, 2537. [in Ukrainian].
43. *Proyekt Zakonu Ukrayiny Pro derzhavnyy ekolohichnyy kontrol, 2020* (Komitet z pytan ekolohichnoyi polityky ta pryrodokorystuvannya) [Draft Law of Ukraine On State Environmental Control, 2020 (Committee

- on Environmental Policy and Nature Management)]. *Oficalnyi site Verkhovnoy Rady Ukrainy* [Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine] <https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68186> (2023, May, 15). [in Ukrainian].
44. *Proyekt Zakonu Ukrainy Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo okhorony ta zberezheniya osoblyvo tsinnykh dilyanok pryrodnykh vodoym ta vodotokiv, 2023* (Komitet z pytan ekolohichnoyi polityky ta pryrodokorystuvannya) [Draft Law of Ukraine On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Protection and Conservation of Particularly Valuable Areas of Natural Water Bodies and Watercourses, 2023 (Committee on Environmental Policy and Nature Management)]. *Oficalnyi site Verkhovnoy Rady Ukrainy* [Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine] <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=71744> (2023, May, 15). [in Ukrainian].
45. Rakoczy, B. (2016). The concept of water law in the Polish legal system. *Polish Yearbook of Environmental Law*, 6, 23-35. DOI:10.12775/PYEL.2016.002.
46. *Resolution on approval of the Procedure for maintaining the state water cadastre, 1996* (Cabinet of Ministers of Ukraine) [Resolution on approval of the Procedure for maintaining the state water cadastre, 1996 (Cabinet of Ministers of Ukraine)]. *Oficalnyi site Verkhovnoy Rady Ukrainy* [Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-96-%D0%BF#Text>> (2023, May, 15). [in Ukrainian].
47. *Rozporyadzhennya Pro skhvalennya Vodnoyi stratehiyi Ukrainy na period do 2050 roku, 2022* (Kabinetu Ministriv Ukrainy) [Order on the approval of the Water Strategy of Ukraine for the period up to 2050, 2022 (Cabinet of Ministers of Ukraine)]. *Ofitsiynyy visnyk Ukrainy* [Official Herald of Ukraine], 99, 6244. [in Ukrainian].
48. *Rozporyadzhennya Pro zatverdzhennya Natsionalnoho planu diy z okhorony navkolysnogo pryrodnoho seredovshcha na period do 2025 roku, 2021* (Kabinet Ministriv Ukrainy) [Order on the approval of the National Environmental Protection Action Plan for the period until 2025, 2021 (Cabinet of Ministers of Ukraine)]. *Ofitsiynyy visnyk Ukrainy* [Official Herald of Ukraine], 42, 2557. [in Ukrainian].
49. Serdyuk, O. V. (2012). Pidzemni vody v systemi obyektiv vodnykh pravovidnosyn [Groundwater in the system of objects of water legal relations]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya: Pravo* [Bulletin of Kharkiv National University named after V. N. Karazin. Series: Law], 1034, 369-372. [in Ukrainian].
50. Shelyag-Sosonko, Yu. R. (ed.) (1987). *Zelenaya kniga Ukrainiskoy SSR. Redkiye, ischezayushchiye i tipichnyye, nuzhdayushchiyesya v okhrane rastitelnyye soobshchestva* [Green Book of the Ukrainian SSR. Rare, endangered and typical plant communities in need of protection]. Kyiv: Naukova Dumka. [in Ukrainian].
51. Sokolova, A. K. (2009). *Florystychnye pravo Ukrainy: problemy formuvannya ta rozvytku* [Floristic law of Ukraine: problems of formation and development]. Kharkiv: Pravo. [in Ukrainian].
52. Sokolova, A. K. (2014). *Pravove zabezpechennya okhorony vod* [Legal provision of water protection]. In: Hetman, A. P. (ed.) *Pravova okhorona dovkillya: suchasnyy stan ta perspektyvy rozvytku* [Legal protection of the environment: current state and development prospects]. Kharkiv: Pravo, 194-248. [in Ukrainian].
53. Sokolova, A., Cherkashyna, M. (2021). The Legal Regulation of the Use of Natural Healing Resources: *The Theory and Practice of Disputes Resolution. Access to Justice in Eastern Europe*, 4(2), 144-163. DOI:10.33327/AJEE-18-4.2-n000065.
54. Tkachenko, I. M. (2009). Rozmezhuvannya terminiv "pravove ponyattya", "pravova katehoriya" ta "pravovyy kontsept" (na prykladi norm Tsyvilnoho kodeksu Ukrainy) [Demarcation of the terms "legal concept", "legal category" and "legal concept" (on the example of norms of the Civil Code of Ukraine)]. *Uchenye zapysky Tavrycheskoho natsionalnoho unyversyteta ymeny V. I. Vernadskoho. Seryya: Yurydycheskye nauky* [Scientific notes of the Tavrichesky National University named after V. I. Vernadsky. Series: Legal sciences], 22(1), 384-388. [in Ukrainian].
55. *Ukaz Pro rishennya Rady natsionalnoyi bezpeky i oborony Ukrainy «Pro Stratehiyu natsionalnoyi bezpeky Ukrainy», 2020* (Prezydent Ukrainy) [Decree on the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine "On the National Security Strategy of Ukraine", 2020 (President of Ukraine)]. *Ofitsiynyy visnyk Ukrainy* [Official Herald of Ukraine], 75, 2377. [in Ukrainian].
56. UNECE (1995). *Declaration by the Ministers of Environment of the region of the United Nations Economic Commission for Europe* <<https://unece.org/sofia-conference> <<https://unece.org/fileadmin/DAM/env/efe/history%20of%20Efe/Sofia.E.pdf>> (2023, May, 15).
57. UNESCO (2023). *Water resources an essential part of the solution to climate change*. <<https://en.unesco.org/news/water-resources-essential-part-solution-climate-change>> (2023, May, 15).
58. UNGA (2015). *Resolution "Transforming our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development" 70/1* <<https://sdgs.un.org/2030agenda>> (2023, May, 15).
59. UNGA (2016). *Resolution "International Decade for Action, «Water for Sustainable Development», 2018-2028" 71/222* <<https://digitallibrary.un.org/record/859143>> (2023, May, 15).
60. United Nations (1993). *Agenda 21. In: Report of the United Nations Conference on environment and development, Rio de Janeiro, 3-14 June 1992*. New York: UN, 1, 275.
61. United Nations (1993). *Rio Declaration on Environment and Development. In: Report of the United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, 3-14 June 1992*. New York: UN, 1, 3-8.
62. United Nations (2023). *Global issues: Water* <<https://www.un.org/en/global-issues/water>> (2023, May, 15).

63. *Vodnyi kodeks Ukrainy, 1995* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Water Code of Ukraine, 1995 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine], 24, 189. [in Ukrainian].
64. Wikipedia (2019). *Merchytskyi Zakaznyk* [Merchytsky Reserve] <https://uk.wikipedia.org/wiki/Мерчицький_заказник> (2023, May, 15). [in Ukrainian].
65. Wikipedia (2019). *Rohozyanskyi zakaznyk* [Rogozyan reserve] <https://uk.wikipedia.org/wiki/Рогозянський_заказник> (2023, May, 15).
66. Wikipedia (2019). *Semenivskyi zakaznyk (Kharkivska oblast)* [Semenivsky reserve (Kharkiv region)] <[https://uk.wikipedia.org/wiki/Семенівський_заказник_\(Харківська_область\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Семенівський_заказник_(Харківська_область))> (2023, May, 15). [in Ukrainian].
67. Wikipedia (2021). *Cherneshchynskyi zakaznyk* [Cherneshchyn reserve] <https://uk.wikipedia.org/wiki/Чернецьинський_заказник> (2023, May, 15). [in Ukrainian].
68. Wikipedia (2021). *Hrafskyi zakaznyk (Zvenyhorodskyi rayon)* [County reserve (Zvenigorod district)] <[https://uk.wikipedia.org/wiki/Графський_заказник_\(Звенигородський_район\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Графський_заказник_(Звенигородський_район))> (2023, May, 15). [in Ukrainian].
69. Wikipedia (2021). *Kryukivskyi hidrolohichnyu zakaznyk* [Kryukiv hydrological reserve] <https://uk.wikipedia.org/wiki/Крюківський_гідрологічний_заказник> (2023, May, 15).
70. Wikipedia (2021). *Slobozhanskyi natsionalnyi pryrodnyi park* [Slobozhansky National Natural Park] <https://uk.wikipedia.org/wiki/Слобожанський_національний_природний_парк> (2023, May, 15). [in Ukrainian].
71. Wikipedia (2022). *Berestovyi hidrolohichnyu zakaznyk* [Berestovy hydrological reserve] <https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Берестовий_гідрологічний_заказник> (2023, May, 15). [in Ukrainian].
72. Wikipedia (2022). *Dvorichanskyi natsionalnyi pryrodnyi park* [Dvorichany National Natural Park] <https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Дворічанський_національний_природний_парк> (2023, May, 15). [in Ukrainian].
73. Wikipedia (2022). *Ephremovsky zakaznyk* [Ephremovsky reserve] <https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Єфремівський_заказник> (2023, May, 15). [in Ukrainian].
74. Wikipedia (2022). *Gnilitskiy Zakaznik* [Hnylitsky Reserve] <https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Гнилицький_заказник> (2023, May, 15). [in Ukrainian].
75. Wikipedia (2022). *Homilshanski lisy* [Gomilshan forests] <https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Гомільшанські_ліси> (2023, May, 15). [in Ukrainian].
76. Wikipedia (2022). *Ilyukhivskyi zakaznyk* [Ilyukhivsky reserve] <https://uk.wikipedia.org/wiki/Іллюхівський_заказник> (2023, May, 15). [in Ukrainian].
77. Wikipedia (2022). *Kokhanivskyi zakaznyk* [Kokhanivsky reserve] <https://uk.wikipedia.org/wiki/Коханівський_заказник> (2023, May, 15). [in Ukrainian].
78. Wikipedia (2022). *Kolomachki* [Kolomachki] <<https://uk.wikipedia.org/wiki/Коломачки>> (2023, May, 15). [in Ukrainian].
79. Wikipedia (2022). *Maloburlutskyi Zakaznyk* [Maloburlutsky Reserve] <https://uk.wikipedia.org/wiki/Малобурлуцький_заказник> (2023, May, 15). [in Ukrainian].
80. Wikipedia (2022). *Orilskyi hidrolohichnyu zakaznyk* [Orilsky hydrological reserve] <https://uk.wikipedia.org/wiki/Орільський_гідрологічний_заказник> (2023, May, 15). [in Ukrainian].
81. Wikipedia (2022). *Pidlymanskyi zakaznyk* [Pidlymansky reserve] <https://uk.wikipedia.org/wiki/Підліманський_заказник> (2023, May, 15). [in Ukrainian].
82. Wikipedia (2022). *Sharivskyi (park)* [Sharivsky (park)] <[https://uk.wikipedia.org/wiki/Шарівський_\(парк\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Шарівський_(парк))> (2023, May, 15). [in Ukrainian].
83. YouTube (2021). *Water and Peace – SIWI* <<https://www.youtube.com/watch?v=QbsHaX8QBmA>> (2023, May, 15).
84. *Zakon Ukrainy Pro Chervonu knyhu Ukrainy, 2002* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Law of Ukraine On the Red Book of Ukraine, 2002 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy visnyk Ukrainy* [Official Herald of Ukraine], 10, 462. [in Ukrainian].
85. *Zakon Ukrainy Pro kurorty, 2000* (Verkhovna Rada Ukrainy). [Law of Ukraine On Resorts, 2000 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy visnyk Ukrainy* [Official Herald of Ukraine], 44, 1884. [in Ukrainian].
86. *Zakon Ukrainy Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy, 2018* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Law of Ukraine On National Security of Ukraine, 2018 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy visnyk Ukrainy* [Official Herald of Ukraine], 55, 1903. [in Ukrainian].
87. *Zakon Ukrainy Pro naukovu ta naukovo-tekhnichnu diyalnist, 2015* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Law of Ukraine On Scientific and Scientific-Technical Activities, 2015 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine], 3, 25. [in Ukrainian].
88. *Zakon Ukrainy Pro okhoronu navkolysnogo pryrodnoho seredovyshcha, 1991* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Law of Ukraine On Environmental Protection, 1991 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine], 41, 546. [in Ukrainian].
89. *Zakon Ukrainy Pro Osnovni zasady (stratehiyu) derzhavnoyi ekolohichnoyi polityky Ukrainy na period do 2030 roku, 2019* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Law of Ukraine On the Basic Principles (Strategy) of the State do 2030 roku, 2019 (Verkhovna Rada of Ukraine)]

- Environmental Policy of Ukraine for the Period Until 2030, 2019 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy visnyk Ukrainy* [Official Herald of Ukraine], 28, 980. [in Ukrainian].
90. *Zakon Ukrainy Pro pryrodno-zapovidnyy fond Ukrainy, 1992* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Law of Ukraine On Nature Reserve Fund of Ukraine, 1992 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine], 34, 502. [in Ukrainian].
91. *Zakon Ukrainy Pro vnesennya zmin do Zakonu Ukrainy «Pro osnovy derzhavnoyi polityky u sferi nauky I naukovo-tekhnichnoyi diyalnosti», 1998* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Law of Ukraine On Amendments to the Law of Ukraine "On the Basics of State Policy in the Field of Science and Scientific and Technical Activities", 1998 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine], 2-3, 20. [in Ukrainian].
92. *Zemelnyi kodeks Ukrainy, 2001* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Land Code of Ukraine, 2001 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy visnyk Ukrainy* [Official Herald of Ukraine], 46, 2038. [in Ukrainian].
93. Zuev, V. A. (2000). Terminolohiya ekolohichnoho prava: znachennya i perspektyvy isnuvannya okremykh ponyat [Terminology of environmental law: meaning and prospects of the existence of certain concepts]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav, Spetsialnyy vypusk* [Bulletin of the Kharkiv National University of Internal Affairs, Special issue], 272. [in Ukrainian].

DOI: 10.46340/eppd.2023.10.3.3

Anastasiia Podolska

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9512-0413>

National University "Odesa Law Academy", Ukraine

TAX LAW OF THE EUROPEAN UNION: TAX POLICY PRIORITIES

Анастасія Подольська

Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

ПОДАТКОВЕ ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ПРІОРИТЕТИ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ

The purpose of this article is to study the foundations of the tax law of the European Union and the priority areas of development of the tax policy of the Union and the member states. In the course of the study, the following issues were considered: regulatory consolidation of the main aspects of the tax policy of the European Union, priority directions of the tax policy of the European Union, and activities of the bodies of the European Union to control violations of tax legislation. The urgency of the topic is dictated by the public resonance around it, provoked by journalistic investigations of repeated tax leaks, such as the Panama Papers and LuxLeak. Each Member State exercises its own taxation powers in accordance with its national tax legislation, as well as its obligations under the founding treaties of the European Union and the legislative provisions adopted on the basis of such treaties. The main priorities of EU tax policy are the fight against tax fraud, aggressive tax planning, tax evasion, and the fight against harmful tax competition. Tax evasion reduces public money available for important public responsibilities such as social services, health care, and infrastructure. It may also favor large multinationals over smaller local businesses. The EU's main anti-circumvention measures are in line with international rules and are internally consistent with other EU policies aimed at ensuring fair competition between all companies, helping developing countries, and promoting international trade. The role of the EU in the fight against aggressive tax planning and harmful tax practices has grown significantly in recent years. Citizens' assessment of the EU's current involvement in the fight against tax fraud has improved, but most citizens in each member state still share expectations for even more intensive involvement.

Keywords: EU tax law, tax policy, profit shifting, tax competition, tax avoidance.

Нормативне закріплення основних аспектів податкової політики Європейського союзу.

Право ЄС складається з установчих договорів (*The Treaty on European Union* і *The Treaty on the Functioning of the European Union*) та правових положень, заснованих на законодавчих повноваженнях, делегованих Європейському Союзу установчими договорами. Частина положень законодавства ЄС, яка може мати вплив на податки, називається податковим правом ЄС. Податкове законодавство ЄС суттєво впливає на внутрішнє податкове законодавство держав-членів ЄС і спосіб, у який ці закони слід тлумачити та застосовувати.

Основою податкового права ЄС передусім є «Податкові положення» закріплені у статтях 110-113 *The Treaty on the Functioning of the European Union* що регулюють питання гармонізації законодавства щодо податків з обороту, акцизних зборів та інших форм непрямого оподаткування. А також розділ про наближення законів, який охоплює податки, що мають опосередкований вплив на створення внутрішнього ринку, з фіскальними положеннями, які не підпадають під звичайну законодавчу процедуру, інші положення, які можуть застосовуватися з податкових питань, наприклад, статті що регулюють питання вільного руху осіб, послуг та капіталу навколишнього середовища, конкуренції і посиленого співробітництва (статті 114-118, 45-66, 191-192, 107-109, 326-334 TFEU) ¹.

¹ An official website of the European Union (2012). *Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union* <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012E%2FTXT>> (2023, травень, 27).

Податкова політика ЄС в першу чергу спрямована на безперерйну роботу єдиного ринку, тому закріплені правові норми здебільшого стосуються непрямого оподаткування (податок на додану вартість (ПДВ), акцизи, імпорнтні збори, енергетичні та інші екологічні податки). Що ж до врегулювання питань прямого оподаткування, для прикладу, податку на прибуток підприємств, нормативні акти зосереджені на заходах, пов'язаних з реалізацією принципів єдиного ринку, а податок на доходи фізичних осіб, у свою чергу, як такий не підпадає під дію положень ЄС та базується на прецедентному праві Суду ЄС.

Кожна держава-член здійснює власні повноваження щодо оподаткування відповідно до національного податкового законодавства та вирішує, які критерії визначають сфери оподаткування у відповідній державі. Проте держави-члени повинні здійснювати свої повноваження відповідно до своїх зобов'язань згідно з установчими договорами та законодавчими положеннями, прийнятими на основі таких договорів. Вплив податкового права ЄС на національне законодавство стає дедалі складнішим.

Іноді норми податкового права ЄС можуть бути продиктовані міжнародними стандартами, або навпаки бути основою для розробки таких стандартів. Зокрема ЄС може застосовувати практику територіального розширення з метою забезпечення виконання узгоджених на міжнародному рівні стандартів поведінки. Навіть до набрання чинності чи у формі, яка не є обов'язковою, або навіть якщо такі стандарти прийняті лише кількома країнами¹. Прикладом можуть слугувати «Transparency and exchange of information: International standards» розроблені G20-OECD, які після впровадження використовуються ЄС, зокрема при укладанні всіх міжнародних угод у сфері оподаткування².

Ще однією важливою частиною податкового права ЄС є стандарт належного управління в податкових питаннях, що є темою наукових дискусій з 2008 року, коли ECOFIN запровадив цей стандарт з метою боротьби з податковим шахрайством та ухиленням від сплати податків. Стандарт належного врядування в податкових питаннях включає прозорість, обмін інформацією, справедливе оподаткування та чотири мінімальні стандарти BEPS. Цей стандарт було запроваджено як передумову для третіх країн (не членів ЄС), які отримують допомогу ЄС на розвиток, укладають угоди про стратегічне партнерство, угоди про вільну торгівлю та економічне партнерство, а нещодавно як стандарт, який визначає, чи повинна третя країна бути включена до єдиного спільного списку ЄС юрисдикцій, які не співпрацюють³.

Податкове шахрайство та ухилення від сплати податків впливають на всіх. Це відбувається всередині країн та між країнами як всередині ЄС, так і в усьому світі. Саме тому жодна країна не може вирішити проблему самотужки. ЄС та держави-члени повинні більше працювати разом та на міжнародному рівні для боротьби з цією проблемою як в середині ЄС так і за його межами.

Пріоритетні напрямки податкової політики Європейського союзу. Найбільш актуальними для податкової політики та нормативно-правового регулювання в сфері оподаткування є питання: податкового шахрайства та ухилення від сплати податків, які незаконно позбавляють державні бюджети коштів; «податкових гаваней», які полегшують ухилення від сплати податків, зберігаючи гроші в офшорах, часто незадекларовані та неоподатковані; агресивного податкового планування великим бізнесом або приватними особами, яке використовує межі закону з метою мінімізації сплачених податків.

Величезні суми втрачаються через ухилення від сплати податків. Оцінки доходять до 1 трлн євро⁴. Агресивне корпоративне податкове планування в ЄС становить 50 – 190 мільярдів євро, згідно з дослідженнями ЄС⁵. Нова дослідницька робота, опублікована Всесвітнім інститутом економічних досліджень розвитку Університету Організації Об'єднаних Націй (UNU-WIDER), показує перші

¹ Scott, J. (2016). Extraterritoriality and Territorial Extension in EU Law. *European University Institute*, 121 <<https://ael.eui.eu/wp-content/uploads/sites/28/2016/04/EU-03-Scott-Scott-1.pdf>> (2023, травень, 27).

² Mosquera Valderrama, I.J. (2019) The EU standard of good governance in tax matters for third (non-EU) countries. *Intertax*, 47(5), 454-467. DOI: <https://doi.org/10.54648/taxi2019046>.

³ Там само.

⁴ An official website of the European Union (2023). Taxation and Customs Union. *A huge problem* <https://taxation-customs.ec.europa.eu/huge-problem_en> (2023, травень, 27).

⁵ Dover, R., Ferrett, B., Gravino, D. and others (2015). Bringing transparency, coordination and convergence to corporate tax policies in the European Union Part I: Assessment of the magnitude of aggressive corporate tax planning. *European Parliament* <[https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_STU\(2015\)558773](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_STU(2015)558773)> (2023, травень, 27).

глобальні оцінки прибутку, переміщеного до податкових гаваней між 1975-2019 роками. Дослідження документує значне збільшення прибутку з-під оподаткування: близько 1 трильйона доларів або 40% прибутку транснаціональних корпорацій було переміщено до податкових гаваней у 2019 році. У всьому світі в результаті втрачається 10% надходжень від корпоративного податку¹. Втрачений дохід не може бути використаний для фінансування послуг, які приносять користь всьому суспільству, взяти хоча би освіту. Ухилення від сплати податків також підживлює відчуття несправедливості та підриває дотримання податкового законодавства.

Основними пріоритетами податкової політики ЄС є усунення податкових перешкод для транскордонної економічної діяльності, боротьба зі шкідливою податковою конкуренцією, уникнення та ухиленням від сплати податків, а також сприяння більш тісній співпраці між податковими адміністраціями у забезпеченні контролю та протидії податковому шахрайству.

Дотриманням податкового законодавства можна назвати свідоме рішення платника податків щодо вільного та повного виконання своїх податкових прав і обов'язків відповідно до чинних норм права, зокрема подання податкової декларації протягом встановленого періоду, правильне зазначення доходу та відрахувань, сплату нарахованих податків та зборів до встановленої дати. Дотримання податкового законодавства платниками податків є значною проблемою для податкових органів. Непросто переконати платників податків дотримуватися податкових норм, особливо якщо податкове законодавство не завжди є точним у деяких аспектах.

Розглядаючи проблеми ухилення від оподаткування варто зазначити, що в англомовній науковій літературі розглядаються дві окремі категорії поведінки платників податків, які можна розцінювати як «ухилення», що подекуди провокує неправильні уявлення щодо різниці між цими двома поняттями. Юридичний словник описує *The Concept of Tax Avoidance* як «процес, за допомогою якого особа планує свої фінанси для застосування всіх пільг і відрахувань, передбачених податковим законодавством, для зменшення оподатковуваного доходу», натомість «*Tax Evasion* – це використання незаконних методів для ухилення від сплати податків»². Отже, суб'єкт оподаткування може влаштовувати свою діяльність таким чином, що він платитиме невеликі податки або ж взагалі не сплачуватиме їх, використовуючи всі законні можливості для мінімізації податкового навантаження, або ж свідомо відмовитися, повністю або частково, виконувати свій громадянський обов'язок згідно із законом, і тільки в другому випадку це є порушенням податкового законодавства.

Податкове шахрайство є формою умисного ухилення від сплати податків, яке, як правило, карається кримінальним законодавством. Термін включає ситуації, в яких подаються завідомо неправдиві заяви або пред'являються підроблені документи³.

Агресивне податкове планування, зазвичай характеризується як схема оподаткування, яка полягає у зменшенні платниками податків своїх податкових зобов'язань за допомогою домовленостей, які можуть бути законними, але суперечать меті закону. АТП включає використання лазівок у податковій системі та невідповідності між податковими системами. Це також може призвести до подвійного оподаткування або подвійних відрахувань. Практики АТП на одній території мають ефект поширення на інших територіях. Прибуток, переміщений до або через одну державу-член, означає втрату бази оподаткування для іншої держави-члена. Для Союзу в цілому це явна втрата податкових надходжень, навіть якщо окремі держави-члени можуть спостерігати збільшення податкових надходжень завдяки податковій базі, роздутій через переміщення прибутку⁴. Вченими досліджуються питання подвійного оподаткування, які доволі часто стають предметом судових спорів між платниками податків і відповідними органами та обґрунтовуються правові шляхи їх розв'язання⁵.

¹ Wier, L., Zucman, G. (2022) Global profit shifting, 1975-2019. *WIDER Working Paper*.

² Collen, P. H. (2000). *Dictionary of law*. London: Bloomsbury Publishing PLC.

³ Taxation and Customs Union (2023). *Time to get the missing part back* <https://taxation-customs.ec.europa.eu/time-get-missing-part-back_en> (2023, травень, 27).

⁴ European Parliament (2017). *European Semester: Thematic factsheet. Curbing aggressive tax planning* <https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/150511/5%20-%20004%20european-semester_thematic-factsheet_curbing-aggressive-tax-planning_en.pdf> (2023, травень, 27).

⁵ Latkovska, T., Latkovskyi, P., Podolska, A. (2020). Legal ways of double taxation resolving. *Amazonia Investiga*, 9(26/Febrero), 365-371 <<https://www.amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/1166/1056>> (2023, травень, 27).

«Податкові гавані» – це розпливчастий вираз – без загальноприйнятого визначення – широко використовується в засобах масової інформації та науковцями, серед іншого, для позначення юрисдикцій, які встановлюють низькі податки на доходи або взагалі не стягують їх, або недосконало діляться (або не діляться) інформацією з іншими юрисдикціями, тим самим дозволяючи іноземцям мінімізувати (або уникнути) оподаткування вдома чи за кордоном¹. ОЕСР використовувала цей термін у своїй роботі на Форумі зі шкідливих податкових практик у 1998 році, але міжнародні організації, такі як МВФ та Організація Об'єднаних Націй, сьогодні взагалі уникають використання цього терміну.

Сутність шкідливої податкової конкуренції полягає у зниженні податків національними органами влади з метою залучення іноземних інвестицій та капіталу. Формуючи свою податкову політику держави змушені брати до уваги фактори, які можуть вплинути на вибір місця розташування підприємств. Внутрішній ринок Європейського Союзу (ЄС) забезпечує цікавий контекст для аналізу функціонування податкової конкуренції, оскільки це правове середовище, де міжюрисдикційна конкуренція стимулюється та полегшується чотирма мінімальними стандартами².

Діяльність органів Європейського союзу з контролю порушень податкового законодавства. Європейський Союз спирається на два правові інструменти обмеження шкідливої податкової конкуренції: Кодекс поведінки для оподаткування бізнесу та закон про державну допомогу. Європейська комісія відповідає за перевірку того, чи надає державна допомога, надана країнами ЄС, будь-якій компанії, сектору чи особі несправедливу перевагу над їхніми конкурентами. Це також охоплює державну допомогу, яка надається шляхом зниження податків. Прикладом незаконної податкової державної допомоги може бути пропозиція нижчих податкових ставок вітчизняним компаніям порівняно з іноземними. Комісія може наполягати на скасуванні будь-якої незаконної допомоги та відшкодуванні вигоди від неї.

Нинішні розслідування численних транснаціональних підприємств, таких як Apple, означають радикально новий підхід, прийнятий Комісією, який не могли передбачити ні держави-члени, ні корпорації. Очевидно, що Комісія прийняла правила державної допомоги як інструмент боротьби зі шкідливою податковою конкуренцією та забезпечення того, щоб вибіркові корпорації не отримували нестримних пільг за допомогою сприятливих податкових рішень³.

У 2014 році Європейська комісія ініціювала офіційне провадження за ст. 108 The Treaty on the Functioning of the European Union проти Республіки Ірландія⁴. Розслідування стосувалося двох різних рішень, виданих Ірландією двом дочірнім компаніям відомого американського технологічного гіганта Apple Inc., а саме: Apple Sales International (ASI) і Apple Operations Europe (AOE), які були зареєстровані в Ірландії. Відповідні фірми є депозитаріями прав інтелектуальної власності на продукти Apple, які виробляються та продаються за межами американського континенту; таким чином, на підставі s.c. «угода про розподіл витрат», укладена з головною філією Apple Inc. заснований у США, який передбачає зустрічне зобов'язання для ірландських підрозділів щороку вливати певну суму капіталу в американський офіс для сприяння фінансуванню його науково-дослідної діяльності. Вхід розслідування Європейська комісія дійшла висновку, що Ірландія надала Apple неправомірні податкові пільги в розмірі до 13 мільярдів євро. Комісія дійшла висновку, що податковий режим в Ірландії дозволив Apple уникнути оподаткування майже всього прибутку, отриманого від продажів продукції Apple на всьому єдиному ринку ЄС. У подальшому Apple зафіксувати всі продажі в Ірландії, а не в країнах, де продаються продукти. Це, на думку комісії порушувало встановлені правила державної допомоги ЄС, оскільки дозволило Apple платити значно менше податків, ніж іншим підприємствам.

Генеральний суд ЄС виніс рішення проти Комісії в липні 2020 року і визнав, що домовленості Apple про трансфертне ціноутворення (TP) в Ірландії не були незаконною державною допомогою⁵.

¹ Hebous, Sh. (2018) Attractive Tax Jurisdictions. *IEB Report*, 4

<https://ieb.ub.edu/wp-content/uploads/2019/02/IEB_REPORT_42018_v7_links.pdf> (2023, травень, 27).

² Boria, P. (2010). Diritto Tributario Europeo. *Giuffrè Editore*, 239-240.

³ Forrester, E. (2018). Is the State Aid Regime a Suitable Instrument to Be Used in the Fight against Harmful Tax Competition, *EC Tax Review*, 27(1), 19-35.

⁴ European Commission (2016). *Commission Decision 5605/2016*

<https://ec.europa.eu/competition/state_aid/cases/253200/253200_1851004_674_2.pdf> (2023, травень, 27).

⁵ General Court of the European Union (2020). *The General Court of the European Union annuls the decision taken by the Commission regarding the Irish tax rulings in favour of Apple*

<<https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2020-07/cp200090en.pdf>> (2023, травень, 27).

Рішення Суду ЄС тлумачить право Європейського Союзу, щоб забезпечити його правильне застосування. При цьому він часто вимагає від країн ЄС внесення змін до свого податкового законодавства. Існує два способи, за допомогою яких Суд може попросити перевірити податкове законодавство. Національні суди можуть передати національне податкове положення до Суду для «попереднього рішення». Це означає, що вони запитують, чи національний закон сумісний із законодавством ЄС. Європейська комісія може передати справу до суду, якщо вважає, що країна ЄС порушує правила ЄС. Комісія зробить це лише в тому випадку, якщо ця країна не змінила своє законодавство на відповідний запит.

Cases C-885/19 P і C-898-19 P «Fiat Chrysler Finance Europe v Commission»¹. У 2012 році податкові органи Люксембургу видали податкове рішення на користь Fiat Chrysler Finance Europe («FFT»), підприємства групи Fiat, яке надавало казначейські та фінансові послуги компаніям групи, заснованим в Європі. Податкове рішення, про яке йде мова, схвалило метод визначення винагороди FFT за ці послуги, який дозволив FFT щорічно визначати свій оподатковуваний прибуток з податку на прибуток підприємств у Люксембурзі. У жовтні 2015 року Комісія дійшла висновку, що податкова постанова становила державну допомогу відповідно до статті 107 ДФЕС і що це була операційна допомога, несумісна з внутрішнім ринком. Комісія встановила, що Велике Герцогство Люксембург зобов'язане стягнути незаконну і несумісну допомогу з FFT.

Суд ЄС постановив, що Комісія належним чином не визначила довідкову систему для цілей визначення існування вибіркової переваги, оскільки вона не врахувала конкретні правила трансфертного ціноутворення, передбачені законодавством Люксембургу. Крім того, Суд ЄС постановив, що, хоча багато національних податкових органів керуються Керівними принципами ОЕСР при контролі трансфертних цін, лише національні положення є доречними для цілей аналізу того, чи відхиляються конкретні операції від принципу «витагнутої руки». Зовнішні правила по відношенню до національної податкової системи враховуватися не можуть. Цей висновок, на думку Суду ЄС, є «вираженням принципу законності оподаткування, який є частиною правового порядку ЄС як загального принципу права».

Актуальна нормотворча робота Європейського союзу в сфері оподаткування. На даний момент Європейська Комісія має багато поточних проектів в сфері податкової політики. Доволі цікавими, в контексті даного дослідження, виглядають Пропозиція до Директиви, що встановлює правила для запобігання зловживанням суб'єкти господарювання-оболонки для цілей оподаткування (Unshell) та Business in Europe: Framework for Income Taxation (BEFIT).

Пропозиція Unshell запроваджує систему «фільтрації» для суб'єктів господарювання компаній ЄС, які повинні будуть пройти ряд шлюзів, що стосуються доходів, персоналу та приміщень, щоб забезпечити достатню «субстанцію» для суб'єкта господарювання². Unshell націлений на будь-який суб'єкт господарювання, що здійснює економічну діяльність, незалежно від його законності, якщо він є резидентом держави-члена ЄС і відповідає трьом сукупним умовам, а саме він отримує більше 65 відсотків свого доходу (75 відсотків до внесення змін до КОН) з пасивних джерел (зокрема, відсотків, роялті та дивідендів), він в основному бере участь у транскордонній діяльності та його повсякденне управління та прийняття рішень було передано на аутсорсинг третя сторона. З метою оцінки до уваги береться дворічний період. Суб'єкти, які не пройшли оцінку, не вважаються ризикованими і не мають подальших зобов'язань. Суб'єкт господарювання, який підпадає під умови оцінки, вважається ризикованим і вважається об'єктом оболонки. Він може вимагати звільнення від своїх зобов'язань щодо звітності відповідно до Unshell, якщо він може довести, що існування суб'єкта господарювання не зменшує податкові зобов'язання його бенефіціарного власника (власників) або групи в цілому. Існують компанії, прямо виключені зі сфери дії директиви, такі як певні регульовані суб'єкти (наприклад, підприємства з колективного інвестування в цінні папери, що підлягають обігу, альтернативні інвестиційні фонди та менеджери альтернативних інвестиційних фондів), компанії з переказними цінними паперами, зареєстрованими на регульованому ринку, та вітчизняні холдингові компанії.

BEFIT сильно нагадує попередній Спільний консолідований Пропозиція щодо бази корпоративного оподаткування ("CCCTB"), який був відкликаний на момент оголошення ініціативи БЕФІТ. Як зазначено на сайті Комісії, ця ініціатива має на меті запровадити загальний набір правил

¹ An official website of the European Union (2022). *Fiat Chrysler Finance Europe and Ireland v European Commission* <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62019CJ0885>> (2023, травень, 27).

² Think Tank. European Parliament (2023). *'Unshell' – Rules to prevent the misuse of shell entities for tax purposes* <[https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2022\)733648](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2022)733648)> (2023, травень, 27).

для компаній ЄС для розрахунку своєї оподаткованої бази, забезпечуючи при цьому більш ефективний розподіл прибутку між країнами ЄС на основі формули. Він також буде спрямований на зниження витрат на дотримання вимог та створення узгодженого підходу до корпоративного оподаткування в ЄС¹.

Данні проекти знаходяться на розгляді Ради Європейського Союзу дискусії щодо їх впровадження та остаточного змісту ще тривають.

Висновки. Хоча масштаби несплачених податків за своєю природою важко оцінити, наявні оцінки натякають на великі обсяги втрачених ресурсів для державних фінансів. Оцінка громадянами поточної участі ЄС у боротьбі з податковим шахрайством покращилася, але більшість громадян у кожній державі-члені все ще розділяють очікування щодо ще більш інтенсивної участі. За підтримки Єврокомісії був опублікований звіт у якому проаналізовано інструменти ЄС для боротьби з агресивним податковим плануванням та шкідливою податковою практикою. Під час інтерв'ю респонденти стверджували, що існуючі податкові інструменти ЄС були доречними. Зацікавлені сторони також відзначили, що необхідні дії ЄС, оскільки держави-члени не зможуть досягти однакових результатів за допомогою окремих заходів. Проте є деякі невирішені потреби, які необхідно вирішити. Наприклад, як зазначали зацікавлені сторони, потрібно зробити більше, коли йдеться про агресивне податкове планування через виплату дивідендів між групами².

Узагальнюючи вище викладене приходимо до висновку, що податкова політика Європейського союзу направлена на гармонізацію податкового законодавства країн-членів з метою стабільного розвитку єдиного ринку. Нинішні законодавчі ініціативи спрямовані на пошук балансу між інтересами підприємств та суспільства. Детективи, що розробляються Єврокомісією та знаходяться на розгляді Ради Європейського союзу, покликані зменшити податкові ризики, спростити податкове адміністрування та, при цьому, забезпечити надходження до доходної частини бюджету кожної країни-члена, для виконання ними важливих обов'язків з задоволення суспільних потреб, таких як соціальні послуги, охорона здоров'я та інфраструктура.

References:

1. An official website of the European Union (2012). *Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union* <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012E%2FTXT>> (2023, May, 27).
2. An official website of the European Union (2022). *Fiat Chrysler Finance Europe and Ireland v European Commission* <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62019CJ0885>> (2023, May, 27).
3. An official website of the European Union (2023). *Taxation and Customs Union. A huge problem* <https://taxation-customs.ec.europa.eu/huge-problem_en> (2023, May, 27).
4. Boria, P. (2010). *Diritto Tributario Europeo. Giuffrè Editore*, 239-240.
5. Centre for European Policy Studies (2020). *Reflections on the EU objectives in addressing aggressive tax planning and harmful tax practices* <<https://www.ceps.eu/ceps-publications/reflections-on-the-eu-objectives-in-addressing-aggressive-tax-planning-and-harmful-tax-practices/>> (2023, May, 27).
6. Collen, P. H. (2000). *Dictionary of law*. London: Bloomsbury Publishing PLC.
7. Dover, R., Ferrett, B., Gravino, D. and others (2015). *Bringing transparency, coordination and convergence to corporate tax policies in the European Union Part I: Assessment of the magnitude of aggressive corporate tax planning. European Parliament* <[https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_STU\(2015\)558773](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_STU(2015)558773)> (2023, May, 27).
8. European Commission (2016). *Commission Decision 5605/2016* <https://ec.europa.eu/competition/state_aid/cases/253200/253200_1851004_674_2.pdf> (2023, May, 27).
9. European Commission (2023). *Business in Europe: Framework for Income Taxation* <https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/13463-Business-in-Europe-Framework-for-Income-Taxation-BEFIT-_en> (2023, May, 27).
10. European Parliament (2017). *European Semester: Thematic factsheet. Curbing aggressive tax planning* <https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/150511/5%20-%20004%20european-semester_thematic-factsheet_curbing-aggressive-tax-planning_en.pdf> (2023, May, 27).

¹ European Commission (2023). *Business in Europe: Framework for Income Taxation* <https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/13463-Business-in-Europe-Framework-for-Income-Taxation-BEFIT-_en> (2023, травень, 27).

² Centre for European Policy Studies (2020). *Reflections on the EU objectives in addressing aggressive tax planning and harmful tax practices* <<https://www.ceps.eu/ceps-publications/reflections-on-the-eu-objectives-in-addressing-aggressive-tax-planning-and-harmful-tax-practices/>> (2023, травень, 27).

11. Forrester, E. (2018). Is the State Aid Regime a Suitable Instrument to Be Used in the Fight against Harmful Tax Competition, *EC Tax Review*, 27(1), 19-35.
12. General Court of the European Union (2020). *The General Court of the European Union annuls the decision taken by the Commission regarding the Irish tax rulings in favour of Apple* <<https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2020-07/cp200090en.pdf>> (2023, May, 27).
13. Hebous, Sh. (2018) Attractive Tax Jurisdictions. *IEB Report*, 4 <https://ieb.ub.edu/wp-content/uploads/2019/02/IEB_REPORT_42018_v7_links.pdf> (2023, May, 27).
14. Latkovska, T., Latkovskiyi, P., Podolska, A. (2020). Legal ways of double taxation resolving. *Amazonia Investiga*, 9(26/Febrero), 365-371 <<https://www.amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/1166/1056>> (2023, May, 27).
15. Mosquera Valderrama, I.J. (2019) The EU standard of good governance in tax matters for third (non-EU) countries. *Intertax*, 47(5), 454-467. DOI: <https://doi.org/10.54648/taxi2019046>.
16. Scott, J. (2016). Extraterritoriality and Territorial Extension in EU Law. *European University Institute*, 121 <<https://ael.eui.eu/wp-content/uploads/sites/28/2016/04/EU-03-Scott-Scott-1.pdf>> (2023, May, 27).
17. Taxation and Customs Union (2023). *Time to get the missing part back* <https://taxation-customs.ec.europa.eu/time-get-missing-part-back_en> (2023, May, 27).
18. Think Tank. European Parliament (2023). *'Unshell' – Rules to prevent the misuse of shell entities for tax purposes* <[https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2022\)733648](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2022)733648)> (2023, May, 27).
19. Wier, L., Zucman, G. (2022) Global profit shifting, 1975-2019. *WIDER Working Paper*.

POLITICAL INSTITUTIONS AND PUBLIC ADMINISTRATION

DOI: 10.46340/eppd.2023.10.3.4

Dmytro Yagunov, ScD in Political Science, PhD in Public Administration, MSc in Criminal Justice

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2822-2268>

Eberhard Karls Universität Tübingen, Tübingen, Germany

THE CONCEPT OF TOTAL INSTITUTIONS IN MODERN STANDARDS OF PRISON MANAGEMENT

Дмитро Ягунов, д. політ. н., к. н. держ. упр., MSc in Criminal Justice

Тюбінгенський університет імені Еберхарда та Карла, м. Тюбінген, Німеччина

КОНЦЕПЦІЯ ТОТАЛЬНИХ ІНСТИТУЦІЙ В СУЧАСНИХ СТАНДАРТАХ В'ЯЗНИЧОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

In this paper, we present the classical concept of total institutions in a new light, namely through the prism of modern standards of prison management and prisoners' rights.

In addition, this paper aims to combine two fundamental concepts of prison – I. Hoffman's concept of total institutions and the concept of prison as a disciplinary mechanism.

Therefore, in this paper, the author's approach is to combine the socio-economic analysis of the prison as a disciplinary project with the sociopsychological analysis of the prison, since an isolated study of only one aspect is insufficient to understand the nature of the prison (especially in the XXI century).

Based on the results of this study, we have formulated the following conclusions.

The conservative (formal) approach to the study of prisons and imprisonment that currently dominates in contemporary legal science should be criticized.

The prison appeared as the most democratic criminal punishment, which gave rise to many reform projects in the XIX – XX centuries. However, today, when prison has turned out to be "the most disgusting but non-alternative solution to the problem" (M. Foucault), which should be used as a last resort, there is no in-depth research on the anatomy of prison. Instead of the anatomy of the prison, we have mostly slogans, declarations, contradictory concepts, etc. born in the XX century, but in modern conditions extremely overloaded with skepticism of both scholars and practitioners, not to mention prisoners themselves.

The problem with the modern anatomical analysis of prison is that it was created in the early XIX century as a machine to transform rebellious and uncontrollable criminals into submissive and disciplined proletarians. However, today, when few people analyze and use this clearly unfashionable definition as 'proletarians', an objective question arises about the modern anatomy of the prison and the actual goals of the prison in the XXI century – precisely in the conditions of the new socio-economic formation.

Therefore, the study of the anatomy of the modern prison should be comprehensive and include: 1) the study of the prison as a total institution according to the categorical apparatus shaped by I. Hoffman and other researchers of institutional totality; 2) the study of the prison as an apparatus aimed at spreading discipline in the society and scattering disciplinary networks (O. Kirchheimer, G. Rusche, M. Foucault, D. Melossi, M. Pavarini); 3) the realistic approach formulated by the ECtHR and the CPT to horizontal and vertical relations in modern prisons (issues of human rights

standards and their observance, power relations and informal prison hierarchy).

Hoffman's concept of total institutions reflects the view of prison and imprisonment formed in the mid-nineteenth and early twentieth centuries. This classical concept is based on the echoes of Philadelphia and Auburn. Nevertheless, the concept of total institutions retains its great relevance today. Moreover, it is today that this concept has acquired special importance and a second life given the reflection of elements of this concept not only in regulations, but also in the practice of the ECtHR and the CPT.

In "S.P. and Others", the ECtHR made a big step forward in analyzing institutional subculture on the example of prisons. The value of this step lies in the fact that while in its previous judgments the ECtHR only disclosed the specifics of the status of vulnerable persons in penitentiary institutions (homosexuals, police informants, sexual offenders, former law enforcement officers, etc.). In "S.P. and Others", the ECtHR analyzed power relations in total institutions and emphasized that power relations are, in fact, the main thing that should be considered when studying modern prisons.

In connection with this and other ECtHR judgements concerning power relations in prisons, the issue of an informal hierarchy of prisoners is even more relevant today. The informal hierarchy of prisoners, which occupies a leading place in the concept of total institutions, has now (see "S.P. and Others") gained a new perspective as an object of scientific research. It is no longer just a part of a scientific and populist legend; instead, it has become a factual and legal reality.

In addition, in "S.P. and Others", the ECtHR further emphasized the value and relevance of the concept of total institutions in terms of the conflict between the formally declared goals of total institutions and their real goals.

We should also mention the importance of the CPT reports for the purposes of studying the modern prison. Thus, being a concentrate of practically oriented knowledge generated from systematic practical surveys of European prisons and other total institutions, the CPT reports contain a critical and independent examination of the anatomy of prisons in terms of horizontal and vertical institutional relations.

Keywords: prison, penitentiaries, prisoners, inmates, discipline, human rights, torture, ill-treatment, Council of Europe, ECtHR, CPT, total institutions, imprisonment, prison violence, prison subculture, the ECtHR caselaw, torture prevention.

Вступ

Для вітчизняної юридичної науки традиційним є погляд на в'язниці як на *формальні установи*. Відповідно, в'язниці та соціальні наслідки, що спричиняються ув'язненням, розглядаються та аналізуються переважно у *формально-юридичному аспекті*.

Тому, послідовно підкреслюючи у наших публікаціях, що вказаний формально-юридичний підхід до інституту в'язниці є спрощеним та не розкриває належним чином проблематику в'язниці, ми наголошуємо, що у сучасних державах та міждержавних відносинах в'язниці, будучи частиною політичного, соціального, економічного та морального порядку, є найважливішим *інструментом соціального контролю*, поєднаного з примусом, де формально проголошені цілі ув'язнення перебувають на великій відстані від фактичних цілей¹.

Є усталеним та цілком обґрунтованим підхід розглядати в'язничну субкультуру та неформальну ієрархію ув'язнених як складові елементи більш широкого *концепту тотальних інституцій*. Тим не менш, у рамках авторського підходу особливий наголос робиться на проблематиці в'язничної субкультури та неформальної ієрархії ув'язнених – передусім в силу

¹ Ягунов, Д. (2020). *Пенітенціарна політика як складова соціального контролю*. Одеса: Фенікс; Ягунов, Д. (2011). *Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування*. Одеса: Фенікс; Ягунов, Д. (2023). Симулякр в'язничної субкультури у практиках Європейського суду з прав людини та Європейського комітету з питань запобігання катуванням. *European political and law discourse*, 10(2); Ягунов, Д. (2023). «Номо Disciplinatus» як об'єкт політики соціального контролю (до питання про симулякризацію національної політики запобігання катуванням у XXI столітті). *Політичне життя*, 1, 28-37; Ягунов, Д. (2020). Тотальні інституції в політиці соціального контролю. *Грані*, 23 (6-7), 65-74; Ягунов, Д. (2005). Пенітенціарні установи в світлі концепції тотальних інституцій. *Інтелекція і влада. Серія: соціологія*, 4, 128-137.

значущості вказаних питань не лише для теоретичного осмислення, проте й для практичного вирішення проблеми викорінення або принаймні мінімізації впливу в'язничної субкультури та неформальної ієрархії ув'язнених на пенітенціарні системи та, що є більш важливим, на й без того сумнівний успіх реабілітації девіантів у закритих інституціях, які номінально виконують функцію реабілітації.

Тому у цій статті ми ставимо за мету дослідити класичний концепт тотальних інституцій в новому світлі, а саме крізь призму сучасних стандартів в'язничного менеджменту та прав ув'язнених.

Крім того, ця стаття ставить за мету поєднати дві основоположні концепції в'язниці – концепцію тотальних інституцій І. Гоффмана та концепцію в'язниці як дисциплінарного механізму (Г. Руше, О. Кіркхаймер, Д. Мелоссі, М. Паваріні, М. Фуко). Попередньо можна зазначити, що у рамках другої концепції поява в'язниці та інших схожих установ була обумовлена розвитком капіталізму для цілей поширення дисципліни («розкидування дисциплінарних мереж»). Тому, власне, авторський підхід у рамках цієї статті – це поєднання *соціально-економічного аналізу в'язниці як дисциплінарного проекту з соціально-психологічним аналізом в'язниці*, адже ізольоване дослідження лише одного з аспектів є недостатнім для розуміння природи в'язниці та інституту ув'язнення (особливо у ХХІ столітті).

Концепція тотальних інституцій

Одне з перших та найбільш глибоких досліджень в'язниці як спільноти здійснив американський соціолог Д. Клеммер, який опублікував його результати у 1940 році під назвою «*The Prison Community*», отримавши згодом почесне неформальне звання «батько соціології в'язниці». Один з рецензентів описав це дослідження як «*перший портрет в'язничної спільноти в натуральну величину, проаналізований в динаміці*»¹.

Згодом американський соціолог І. Гоффман представив розвинуту концепцію *тотальних інституцій*, в якій він узагальнив спільні риси та окремі відмінності відповідних закладів та установ, які мали спільні відповідні характеристики (пенітенціарні установи, концентраційні табори, політичні в'язниці, закриті психіатричні заклади, кадетські школи, військові академії, армійські підрозділи, монастирі та інші закриті релігійні установи тощо).

І. Гоффман визначив тотальну інституцію як *місце проживання та роботи, де велика кількість схожих за своїм статусом осіб, відірваних від ширшої спільноти (вільного суспільства) на значний період часу, разом веде замкнений та формально керований спосіб життя*².

Базову відмінність між вільним суспільством та тотальною інституцією І. Гоффман визначив наступним чином: у вільному суспільстві людина прагне спати, грати та працювати у різних місцях, з різними людьми, під владою різних суб'єктів та, що є більш важливим, без загального раціонального плану³.

Відтак головною рисою тотальних інституцій є знищення бар'єрів, які зазвичай розділяють зазначені вище три сфери життя.

Починаючи з початку ХІХ століття, тотальні інституції забезпечують практично повну владу над ув'язненими. Спосіб їх дії – це *примусове тотальне виховання*⁴. Вони є примусовими будинками для «реформації» особи; кожен є природним експериментом щодо того, що можна зробити з людиною в умовах штучно створеного світу. Причому для сучасного суспільства вже вироблена типова установка, що сам факт потрапляння людини до тотальної інституції є очевидним доказом того, що людина має бути саме такою, для роботи з якою ця інституція була створена: у політичній в'язниці людина має бути *зрадником*, у пенітенціарній установі людина має бути *злочинцем*, у психіатричній лікарні людина має бути *хворою*. Якщо вона не зрадник, не злочинець і не хвора, то чому б вона там перебувала?

¹ Haynes, E. (1949). The Sociological Study of the Prison Community. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 39(4), 2, 438.

² Зазначене формальне керування таким способом життя здійснюється групою осіб, яких ми у цій статті визначаємо як *формальні агенти тотальної інституції*.

³ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, New York, 6.

⁴ Метою такого тотального виховання є *поширення дисципліни*, що буде аналізуватися у цій статті нижче.

Тотальна інституція є *соціальним гібридом* – частково громадою, частково формальною організацією; в цьому полягає особливий соціологічний інтерес до неї, до якого в сучасних умовах додається й інтерес політичний¹.

Характеристики тотальних інституцій

I. Гоффман формулює чотири базові характеристики тотальних інституцій²:

По-перше, усі аспекти життя клієнтів («спецконтингенту», «ув'язнених», «утриманців», «пацієнтів тощо) тотальної інституції здійснюються в одному конкретному місці та під єдиною формальною владою агентів держави³.

По-друге, кожна фаза повсякденної діяльності кожного клієнта тотальної інституції відбувається у безпосередній компанії великої групи інших клієнтів, до яких адміністрація тотальної інституції ставиться *формально* однаково; від них *формально* вимагається робити разом все те, що передбачено *формальним* законом⁴.

По-третє, усі етапи життєдіяльності клієнтів тотальної інституції детально розплановані, причому одна діяльність у заздалегідь обумовлений час переходить у наступну, а вся послідовність дій нав'язується зверху системою чітких формальних настанов групою відповідних формальних агентів тотальної інституції (питання *регіментації*).

Нарешті, різні примусові дії формальних агентів тотальної інституції об'єднуються у рамках єдиного *формального* плану, який нібито призначений для досягнення *формальних* цілей тотальної інституції⁵.

Неодноразово повторення поняття «*формальний*» у нашому авторському тлумаченні не є випадковим, адже головне у тотальній інституції – це створення широкої «*сірої*» (буферної) зони між «*формальним*» та «*неформальним*» для досягнення прихованих *реальних* (*фактичних*) цілей тотальної інституції. На фоні формально задекларованих цілей тотальної інституції неформальні цілі домінують над формальними, супутнім явищем чого є перманентне паноптичне спостереження над великою масою клієнтів тотальної інституції.

Тому, зазначаючи наперед, доцільно наголосити, що головною характеристикою тотальної інституції є перманентне намагання формальної адміністрації створити імітаційну атмосферу *інституційної однаковості*: «Коли людей переміщують до закритих блоків, за ними може наглядати персонал, основною діяльністю якого є не керівництво чи періодична інспекція, а спостереження; потрібен контроль за тим, щоб кожен робив те, що йому чітко сказано, за умов, коли порушення формальних правил, допущене одним клієнтом помітно б виділялося на фоні видимої, постійно перевіреної покірності й поступливості інших»⁶.

¹ Через призму погляду на в'язницю як на найважливіший інструмент соціального контролю ми розглядаємо в'язницю не лише як соціальний гібрид, проте й як гібрид соціально-політичний.

² Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, New York, 6.

³ «Єдина влада», про яку пише I. Гоффман, потребує уточнення в силу наявності *двовладдя* у пенітенціарних установах: формальної влади адміністрації та влади, делегованій в'язничній ієрархії на підставі неформальних домовленостей (Ягунов, Д. (2023). «Homo Disciplinatus» як об'єкт політики соціального контролю (до питання про симулякрізацію національної політики запобігання катуванням у XXI столітті). *Політичне життя*, 1, 28-37). В силу поширення феномену в'язничної приватизації (починаючи з 1980-х років), постає паралельне питання про роль приватних акторів в управлінні тотальними інституціями та відносини між одними приватними акторами (ув'язненими) та іншими приватними акторами (приватними компаніями), що отримують від держави ліцензію на реалізацію «*права карати*» (Ягунов, Д. (2020) Наднаціональність пенітенціарної політики: глобалізаційні процеси та в'язнична приватизація. *Політичне життя*, 2, 71-81; Ягунов, Д. (2020). Пенітенціарна політика в добу глобалізації: «приватне» versus «публічне» (сучасний стан в'язничної приватизації). *European political and law discourse*, 7(4), 71-87).

⁴ Максимальна формальність однакового ставлення – це те, що характеризує будь-яку пенітенціарну установу, де в силу кастової системи організації влади задеклароване «*однакове*» ставлення здебільшого перетворюється на фікцію.

⁵ Невідповідність *формальних* цілей тотальних інституцій цілям *фактичним* особливо проявляється на прикладах пенітенціарних установ з їх суперечністю між пунітивними та реабілітаційними місіями вказаних інституцій (*див. нижче*).

⁶ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, New York. P. 7; Ягунов Д. (2005). Пенітенціарні установи в світлі концепції тотальних інституцій. *Інтелігенція і влада. Серія: соціологія*, 4, 128-137.

Контроль над доступом до зовнішнього світу як характеристика тотальної інституції

Тотальна інституція як, користуючись термінологією М. Фуко, «*complete and austere institution*», реалізуючи природні для неї паноптичні засади, намагається взяти під свій повний контроль доступ ув'язнених (принаймні більшої частини з них) до зовнішнього світу, широко використовуючи для вказаних цілей не лише формальні, проте й неформальні та нерідко формально заборонені інструменти.

Нормативним відображення цього є, наприклад, стаття 245 Виконавчого кодексу Республіки Молдова, яка прямо визначає як дисциплінарне порушення «спілкування із зовнішнім світом на інших умовах та з використанням інших засобів, крім тих, що передбачено законом»¹.

Прикладом вказаного вище може служити відносно недавній інцидент (лютий 2021 року) у молдовській в'язниці Бранешті, коли за намагання ув'язнених нижчої касті неформальної в'язничної ієрархії використовувати нелегальні мобільні телефони без дозволу формальної адміністрації остання, як за повідомленнями у засобах масової інформації, організувала масове побиття ув'язнених нижчої касті силовим блоком верхівки неформальної в'язничної ієрархії.

Обмеження контактів клієнтів тотальної інституції сприяє підтримці антагоністичних стереотипів. Розвиваються два різні соціальні та культурні світи, які рухаються паралельно один одному, маючи точки офіційних контактів, проте й також взаємне проникнення². Тому за останні десятиліття *human rights oriented* в'язничний менеджмент значно розвинувся, фокусуючи *inter alia* велику увагу на необхідності залучення ув'язнених та пацієнтів психіатричних закладів до вироблення індивідуальних планів, відповідно, відбування покарання та лікування. Все це, як на нашу думку, є відображенням глобального руху *інституційної детоталізації*, обумовленого міжнародними стандартами прав людини, адже із самого початку функціонування «виправної» в'язниці остання не толерувала будь-яку форму контролю над нею ж, що, власне, відображене у класичній праці І. Гоффмана: «Подібно до того, як комунікації через кордон обмежені, так само обмежено передачу інформації (особливо інформації про плани персоналу щодо ув'язнених). Характерно, що ув'язнений не знає про рішення, прийняті щодо його майбутнього. Таке виключення дає персоналу особливу підставу дистанції та контролю над ув'язнених»³.

Проблематика послаблення інституційного контролю є перманентно актуальною для Європейського суду з прав людини (надалі – ЄСПЛ), Європейського комітету з питань запобігання катуванням (надалі – ЄКЗК) та інших провідних міжнародних акторів політики детоталізації (наприклад, в частині заборони цензури над листуванням ув'язнених)⁴. Проте навіть зазначена вище лібералізація є незначною та не зачіпає *монополію тотальності*, внаслідок чого тотальна інституція залишається «суворим та досконалим закладом».

Праця у тотальних інституціях

Сучасні тотальні інституції, будучи відображенням нових (станом на початок XIX століття) капіталістичних відносин, засновані на концепті *корисності інституційної праці*, через яку, як декларується, досягаються формально проголошені цілі тотальних інституцій.

Проте, яким би не був стимул до праці в тотальних інституціях, він не має того *структурного значення*, яке він має у вільному суспільстві; існує природна несумісність між тотальними інституціями та основною структурою оплати праці вільного суспільства: «Світ в'язниці – це світ без благодаті. Це бруд, сморід та сірість, це монотонність і заціпеніння. Там немає інтересу до праці»⁵.

¹ Исполнительный кодекс Республики Молдова. *Monitorul Oficial*, 05.11.2010, № 214-220, ст. № 704.

² Як на переконання І. Гоффмана – «незначне», проте ми було б більше схильними до «значного».

³ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, New York, 9.

⁴ Niedbała v. Poland, application № 27915/95, judgment 04.07.2000; Sałapa v. Poland, application № 35489/97, judgment 19.12.2002; Sergey Volosyuk v. Ukraine, application № 1291/03, judgment 12.03.2009; Halil Adem Hasan v. Bulgaria, application № 4374/05, judgment 10.03.2015; Messina v. Italy (№ 2), application № 25498/94, judgment 28.09.2000; Domenichini v. Italy, application № 15943/90, judgment 15.11.1996; Peers v. Greece, application № 28524/95, judgment 19.04.2001; Matwiejczuk v. Poland, application № 37641/97, judgment 02.12.2003

⁵ Clemmer, D. (1950). Observations on Imprisonment as a Source of Criminality. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 41(3), 6, 314.

Мотиви праці та ставлення до праці в тотальних інституціях є відмінними від тих, що існують у вільному суспільстві. Фактично, праця ув'язнених для самих ув'язнених – це ніщо інше як *базове пристосування* до тотальної інституції. Незалежно від обсягів праці в тотальній інституції, людина, яка зовні могла б бути орієнтованою на роботу, має тенденцію деморалізуватися системою організації інституційної праці.

З іншого боку, для самої тотальної інституції праця ув'язнених, окрім того, що вона є джерелом прибутку для держави та приватних акторів, які мають ліцензію від держави на виконання покарань, на додаток є корисним інструментом, яким виправдовується потреба у тотальній інституції для самого суспільства.

Тотальні інституції та приватне й сімейне життя

Приватність і сімейні відносини, з одного боку, та тотальні інституції, з іншого, в контексті першого етапу розвитку «виправної» в'язниці та інших дисциплінарних пристроїв розглядалися як щось паралельне, що дозволило І. Гоффману зробити висновок, що «тотальні інституції несумісні з іншим важливим елементом нашого суспільства – сім'єю», адже «ті, хто їсть і спить на роботі, з групою товаришів по службі, чи навряд можуть підтримувати змістовне сімейне існування»¹.

Тому не випадково, що повага до приватного і сімейного життя стала одним з головних напрямків політики детоталізації наприкінці ХІХ – на початку ХХІ ст. ст., свідченням чого є велика кількість відповідних рішень ЄСПЛ та рекомендацій ЄКЗК саме з питань приватного і сімейного життя ув'язнених, пацієнтів закритих психіатричних закладів та інших тотальних інституцій.

Так, з одного боку, ЄСПЛ перманентно наголошує, що той факт, що засуджені можуть бути відокремлені від своїх сімей та відбувати покарання на певній відстані від них, є неминучим наслідком позбавлення їх волі².

З іншого боку, ЄСПЛ сформував міцний фундамент практики, що важливим елементом права ув'язненого на повагу до його сімейного життя є надання йому адміністрацією пенітенціарних установ допомоги у підтриманні зв'язків та соціальних контактів з його близькими³.

Мортифікація як невід'ємна складова діяльності тотальних інституцій

Взаємодія між клієнтами і тотальною інституцією в процесі інституціоналізації не зводиться до засвоєння звичаїв та норм тотальної інституції.

Для І. Гоффмана процес пристосування ув'язненого до в'язниці – це насамперед процес *приниження (мортифікації)* особистості ув'язненого за допомогою негуманних та рутинних процедур, що відбуваються в тотальній інституції, та позбавлення ув'язненого багатьох елементів нормального життя в суспільстві⁴. «Риба» прибуває до тотальної інституції з концепцією *самого себе*, що сформувалася завдяки певним стабільним соціальним механізмам в її рідному, «минулому» світі. Проте на вході до тотальної інституції «рибу» негайно позбавляють підтримки, характерної для традиційних для неї соціальних і приватних відносин: «Говорячи точною мовою деяких наших найдавніших тотальних інституцій, «риба» зазнає серії зневажень, деградацій та *принижень*. Її «Я» систематично *зневажається*, причому це нерідко здійснюється *ненавмисно*»⁵.

Власне, цей важливий аспект підкреслювався й багатьма іншими авторами, які досліджували проблематику впливу в'язниці на особистість.

Так, Г. Зер також підкреслює, що «вся в'язниця з її умовами побудована для *приниження*»⁶.

М. Даббер також вказує на те, що «виконання покарання в американських виправних установах починається з ритуалу диференціації та деградації»⁷.

¹ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc; Garden City, 11.

² Rodzevillo v. Ukraine, application № 38771/05, judgment 14.01.2016; Ospina Vargas v. Italy (*dec.*), application № 40750/98; Messina v. Italy (№ 2), application № 25498/94, judgment 28.09.2000.

³ Kurkowski v. Poland», application № 36228/06, judgment 09.04.2013; «Vintman v. Ukraine», application № 28403/05, judgment 23.10.2014; Khoroshenko v. Russia[GC], application № 41418/04, judgment 30.06.2015; Yevsyukov and Others v. Russia, applications № 39224/10 and 6 others, judgment 08.07.2021; Saidov and Others v. Russia, applications №№ 55829/15 and 8 others, judgment 21.01.2021.

⁴ Goffman, I. (1981). *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Pelican Books, 23.

⁵ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books, Doubleday & Company, 14.

⁶ Зер, Г. (2004). *Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя*. Київ: Пульсари, 33.

⁷ Dubber, M. (2004). 'Criminal Justice Process and War on Crime', In: Sumner, C. (ed.) *The Blackwell Companions to Sociology*. Blackwell Publishing Ltd., 56.

Г. Шнайдер наголошує: «У місцях позбавлення волі ув'язнені ... перетворюються на об'єкти знущань та нелюдського поводження»¹.

В. Шаламов у своїх спогадах підкреслював, що «життя арештанта – це *постійні приниження* з тієї хвилини, коли він прокидається, і до початку благоїднього сну»².

Е. Фромм, аналізуючи значення відомого в'язничного експерименту Ф. Зімбардо, зазначає, що методи, які використовуються в умовах, схожих на умови в'язниці, орієнтовані на «болісне *приниження особистості*»³.

Потрібно додати, що у багатьох сучасних інституційних культурах поняття «приниження» має суто *практичне* навантаження та відображає *кастову систему* управління тотальною інституцією або навіть національною системою тотальних інституцій: «Що стосується, зокрема, ув'язнених, які за неформальною ієрархією вважаються «*недоторканими*», то вони продовжували жити у стані *постійного страху та приниження*»⁴. ЄКЗК наголошує: «Деякі ув'язнені, з якими зустрічалася делегація, у тому числі неповнолітні, зазначали, що їм доводилося стикатися з *постійним приниженням*»⁵.

За допомогою процедур приниження клієнт звільняється від усіх психологічних та матеріальних характеристик, що характеризують його як члена «вільного суспільства». Вказані характеристики замінюються на ідентифікаційний номер, інституційну уніформу та сукупність формальних правил та процедур, мета яких полягає у контролюванні кожного аспекту інституційного життя.

Щодо *ненавмисного* приниження, то на вході до тотальної інституції та у подальшому персонал, наприклад, постійно використовує *процедури допуску*, як-то збір первинної інформації, фотографування, зважування, зняття відбитків пальців, присвоєння номерів, обшуки, перелік особистого майна для зберігання, роздягання, купання, дезінфекція, стрижка, видача спецодягу, інструктаж до правил, розподіл по камерах тощо. Процедури допуску краще було б назвати «*обрізанням*» або «*програмуванням*», тому що, будучи скоординованим таким чином, «*риба*» піддається кодуванню до рівня *об'єкта*, якого згодом можна ввести до адміністративного механізму тотальної інституції, щоб безперешкодно здійснювати з ним подальші рутинні інституційні операції»⁶.

Мортифікація має місце також і в суді, та на інших етапах ув'язнення, на що, наприклад, вказував навіть ЄСПЛ в контексті неприпустимості тримання ув'язнених в суді у металевих клітках: «Тримання особи у металевій клітці під час судового засідання *само по собі* – з огляду на його об'єктивно *принизливий* характер, несумісний з нормами цивілізованої поведінки, які є характерною ознакою демократичного суспільства, – становить *публічне приниження* людської гідності»⁷.

Мортифікація має місце також і при конвоюванні, на що постійно наголошується у доповідях ЄКЗК та рішеннях ЄСПЛ⁸.

Крім того, приниження є невід'ємним елементом кастової системи, що присутня тією чи іншою мірою у багатьох в'язницях та інших тотальних інституціях. На цьому постійно наголошувалося у численних наукових працях. На цьому наголосив нещодавно і ЄСПЛ, надавши проблематиці нормативного значення: «Почуття неповноцінності та безсилля серед «ізгоїв» посилювалося через *постійну стигматизацію*, пов'язану з їхнім низьким неформальним статусом»⁹.

¹ Шнайдер, Г. (1984). *Криминология*. Москва: Прогресс-Универс, 61.

² Шаламов, В. (1985). *Воскрешение лиственницы*. Москва, 114.

³ Фромм, Э. (1999). *Анатомия человеческой деструктивности*. Минск, 82.

⁴ СРТ (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*, 51, 28.

⁵ СРТ (2018). *Report on the visit to Moldova from 5 to 11 June*, 18, 8.

⁶ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 16.

⁷ *Svinarenko and Slyadnev v. Russia [GC]*, applications № 32541/08, № 43441/08; *Kulik v. Ukraine*, application № 34515/04, judgment 02.02.2017.

⁸ *Ostrovenec v. Latvia*, applications № 36043/13, judgment 05.10.2017, 75-81; *Sudarkov v. Russia*, application № 3130/03, judgment 10.07.2008, 63-69; *Yakovenko v. Ukraine*, application № 15825/06, judgment 25.10.2007, 110-113; *Balajevs v. Latvia*, applications № 36043/13, judgment 05.10.2017, 87-97; *Guliyev v. Russia*, application № 24650/02, judgment 19.06.2008, 61-65; СРТ (2017). *Report on the visit to Cyprus from 2 to 9 February*, 57, 33.

⁹ *S.P. and Others v. Russia*, applications №№ 36463/11, 11235/13, 35817/13, 44982/15, 49247/15, 77227/16, 78224/16, 45049/17, 52291/17, 69425/17, 70086/17, judgment 02.05.2023, 95.

Втрата соціальних ролей

В інтерпретації І. Гоффмана бар'єр, що тотальна інституція встановлює між ув'язненим та «вільним світом», знаменує перше обмеження *себе*. У вільному суспільстві послідовне планування індивідом його ролей гарантує, що жодна роль, яку грає індивід, не блокує його продуктивність і не пов'язується з іншою особою або інституцією¹. Навпаки, примусове інституційне членство автоматично порушує розподіл ролей; відокремлення ув'язненого від вільного суспільства розпочинається з моменту затримання (арешту) і може тривати упродовж багатьох років. Відбувається позбавлення *права на володіння соціальними ролями*.

Хоча деякі соціальні ролі, характерні для вільного суспільства, ув'язнений може відновити, якщо/коли він повертається до «вільного світу», зрозуміло, що інші втрати є незворотними: «На пізнішому етапі життєвого циклу може бути неможливо надолужити час, не витрачений зараз на освіту чи просування по роботі, на особисті стосунки чи виховання дітей»².

Юридичний аспект постійного позбавлення майна під час інституційної ізоляції міститься в концепції *цивільної смерті*: ув'язнені можуть зіткнутися не лише з тимчасовою втратою прав на спадщину або ведення банківських операцій, на оскарження процедур розлучення чи усиновлення та голосування, але можуть мати деякі з цих прав скасованими фактично назавжди³.

«Тест на слухняність»

У рамках концепції тотальних інституцій процедури прийому ув'язненого до установи – це обов'язкова частина *ритуалу мортифікації* та, відповідно, складова *кодування «риби»* на перебування у тотальній інституції.

Мета такого ритуалу – отримати початкову співпрацю від «риби». Формальні агенти тотальної інституції нерідко вважають, що готовність «риби» бути належним чином шанобливим під час її першої зустрічі віч-на-віч є ознакою того, що «риба» візьме на себе роль середньостатистичного покірного ув'язненого. Момент, коли формальні агенти тотальної інституції вперше розповідають ув'язненому про його обов'язки щодо поваги, може бути структурованим так, щоб змусити ув'язненого відмовитися від власного «Я», що є дуже зручним для тотальної інституції.

Отже, зазначені початкові моменти інституційної соціалізації можуть включати *інституційний тест на слухняність* та навіть *змагання на злам волі*: ув'язнений, який демонструє будь-який прояв непокори, ризикує отримати негайне формальне покарання, яке посилюється, поки він у відкритий спосіб не визнає владу тотальної інституції⁴.

Процедури прийому та тест на слухняність можуть бути втілені у формі ініціації, яку називають «*вітальним прийомом*», коли персонал та/або інші ув'язнені роблять усе можливе, щоб надати «рибі» чітке уявлення про її тяжке становище⁵. Тест на слухняність може бути складено на очах інших ув'язнених або – у подальшому – у письмовій формі, про що також інформуються усі інші ув'язнені за допомогою формальних та неформальних каналів комунікації⁶.

Під час цього інституційного ритуалу ув'язненому декларують, що віднині він просто ув'язнений. Більше того, ув'язненому демонструють, що віднині він має низький соціальний статус як порівняти зі статусом члена «вільного суспільства»⁷.

Більше того, у в'язницях та інших тотальних інституціях з розвинутою кастовою системою ув'язненого розподіляють до відповідної спільноти, яка відображає його новий інституційний статус. Причому у таких неформальних процедурах беруть участь навіть формальні агенти тотальної

¹ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 15.

² Там само, 21.

³ Ягунов, Д. (2005). Пенітенціарні установи в світлі концепції тотальних інституцій. *Інтелекція і влада*. Серія: соціологія, 4, 128-137.

⁴ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 17.

⁵ Можна пригадати, як говорить директор в'язниці у відомій книзі Стівена Кінга «Рита Гейворт і втеча з Шоушенку»: «Я – директор в'язниці. Ви – ув'язнені. Тому вас надіслали до мене».

⁶ Як приклад можна навести практику написання ув'язненими розписок про «зречення від злочинного світу та відхід від злочинних традицій».

⁷ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 10.

інституції, втягнуті до неформальних інституційних відносин: «Під час первинної класифікації персонал ставив питання про «*статус*» ув'язненого, щоб вирішити, куди його розподілити. У деяких установах персонал фізично розділяв ув'язнених відповідно до їхнього *неформального статусу*»¹.

«Ідентифікаційні атрибути» та майнові ритуали

У відомій кінострічці С. Кубрика «Механічний апельсин» яскраво зображена процедура вилучення «заборонених предметів» в ув'язненого: в центрі уваги перебуває не скільки вилучення предметів як таких, скільки дотримання *інституційного ритуалу* при вилученні «заборонених предметів».

Саме про це говорить І. Гоффман: «Після того, як ув'язненого позбавляють його майна, установа повинна зробити принаймні деякі заміни, але вони мають форму стандартної видачі, однорідної за характером та рівномірно розподіленої». Це *обмінне майно* чітко позначено як те, що справді належить тотальній інституції, та в деяких випадках через регулярні проміжки часу знову вилучається для *знеособлення*². Деякі речі ув'язнений може бути зобов'язаний повернути перед отриманням повторної видачі аналогічних речей. Ненадання ув'язненим індивідуальних шаф, а також періодичні обшуки та примусове вилучення накопиченого особистого майна посилюють позбавлення власності. Ув'язнених можуть вимагати міняти камери раз на рік, щоб вони не прив'язувалися до них та, як наслідок, не отримували зайвий обсяг приватності у тотальній інституції.

Ритуальність процедур «прийому» проявляється також й в іншому.

Є природнім, що людина зазвичай намагається достатнім чином контролювати зовнішній вигляд, у якому вона постає перед іншими. Для цього йому потрібні предмети *статусної ідентифікації*, у тому числі засоби косметики та одягу, «інструменти» для їх нанесення, розташування та ремонту, а також доступне, безпечне місце для зберігання цих засобів та інструментів. Іншими словами, людині знадобиться «*набір ідентифікаторів*» для керованого спрямування її приватного, сімейного та професійного життя. Їй також знадобиться доступ до «фахівців з декорування» (перукарі, швачки тощо)³. Однак після надходженні до тотальної інституції людина, скоріш за все, буде позбавлена свого звичайного вигляду, предметів статусної ідентифікації, обладнання та послуг, за допомогою яких вона підтримує свій вигляд. Обручки, годинники, браслети, ланцюжки, прикраси, одяг, гребінці, голки, нитки, косметика, рушники, мило, набори для гоління, засоби для купання – все це може бути відібрано у людини або замінено на аналогічні речі інституційного походження.

При надходженні до тотальної інституції втрата ідентифікаційних атрибутів може перешкодити людині продемонструвати іншим ув'язненим свій звичайний *образ себе*. Після надходження до тотальної інституції *образ себе* піддається атаці в інший спосіб. Враховуючи експресивну ідіому конкретного громадянського суспільства, певні рухи, пози та позиції передаватимуть низький статус особи, і їх уникають як принизливих. Будь-які правила, команди чи завдання, які змушують людину приймати ці рухи чи пози, можуть «*умертвити її саму*».

У тотальних інституціях таких фізичних принижень більш ніж предостатньо.

У психлікарнях, наприклад, пацієнтів можуть змусити їсти всю їжу ложкою. У військових та інших в'язницях від ув'язнених можуть вимагати стояти наполегливо щоразу, коли офіцер входить до складу⁴. Окремо можна продовжити: для в'язниць прикладом може бути особлива форма першої появи у камері та вербальні інструменти, якими має оперувати кожен ув'язнений, який вперше заходить до нової для нього камери.

Проте, мабуть, найбільш деструктивні форми атак проти самоідентифікації людини, що руйнують *концепцію себе* присутні у в'язницях з глибоко вкоріненою кастовою системою, де будь-який невірний жест або рух може назавжди понизити соціальний статус ув'язненого до рівня представника найнижчої касты. Як зазначив ЄСПЛ у справі «*S.P. and Others v. Russia*», «деякі інші заявники були класифіковані як «*ізгой*» після того, як вони випадково доторкнулися до речей або особи іншого «*ізгоя*» або контактували з чимось, що вважається «*нечистим*», наприклад, з підлогою

¹ S.P. and Others v. Russia, applications №№ 36463/11, 11235/13, 35817/13, 44982/15, 49247/15, 77227/16, 78224/16, 45049/17, 52291/17, 69425/17, 70086/17, judgment 02.05.2023, 20.

² Для «*дезінфекції ідентифікаційних даних*» за І. Гоффманом.

³ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 20.

⁴ Там само, 22.

туалету. Деякі інші перенесли свій статус з колонії для неповнолітніх або з попереднього періоду ув'язнення, проведеного у закритому закладі разом з «ізгойми». Деякі заявники випадково розповіли іншим, що вони мали сексуальні контакти у формах, заборонених *неформальним кодексом поведінки ув'язнених*, що призвело до пониження їхнього статусу»¹.

Прийняттю мови та дій, що вимагаються від ув'язненого, кореспондує принизливе ставлення інших. Стандартними прикладами тут є вербальна або жестикуляційна профанація: персонал або інші ув'язнені обзивають особу нецензурними іменами, лають її, вказують на її негативні якості, дражнять її або говорять про неї чи її товаришів по тюрмі так, ніби її немає². Щодо вербальної агресії, то ЄКЗК постійно зазначає це у своїх доповідях, вказуючи на абсолютну неприпустимість приниження ув'язнених³.

І. Гоффман слушно наголошує: «Якою б не була форма чи джерело цих різноманітних образ, індивід має брати участь у діяльності, символічні наслідки якої несумісні з його *концепцією себе*. Більш дифузний приклад такого виду мортифікації виникає, коли індивід змушений щоденно здійснювати життя, яке він вважає чужим для себе. У в'язницях відмова від гетеросексуальних можливостей може викликати страх втратити свою маскулітність. У військових установах явно марна робота над деталями, що викликають втому, може змусити чоловіків відчувати, що їхній час та зусилля марні. У релігійних установах існують спеціальні домовленості, які гарантують, що всі особи по черзі виконують найбільш принизливі аспекти функції прислужника. Крайністю є практика концентраційних таборів, що вимагала від ув'язнених шмагати інших в'язнів»⁴.

«Забруднення»

Більше детально кастову систему в сучасних пенітенціарних установах та причини існування цього явища ми будемо аналізувати нижче⁵. Тим не менш, можна нагадати, що існування касти «опущених» або «ображених» у радянських та пострадянських в'язницях – це одне з найбільш вагомих характеристик тотальних інституцій, де подібний розподіл на касти безпосередньо пов'язаний з *інституційним «забрудненням»*.

У «*S.P. and Others*» ЄСПЛ зробив особливий наголос на категорії «забруднення», неодноразово підкреслюючи, наскільки уникнення «забруднення» є важливим для клієнтів тотальної інституції.

«Забруднення» є категорично неприпустимим з огляду на неформальні закони; примушення ув'язнених до «забруднення» з боку формальних агентів тотальної інституції означає високий ризик масових заворушень у пенітенціарній установі⁶. «Забруднення» – це найстрашніше, що може трапитися з ув'язненим: вже «забрудженим» особам також заборонялося наближатися до інших ув'язнених, не кажучи вже про торкання, під загрозою того, що вони стануть «забрудненими»⁷. Як вже наголошувалося вище, навіть ЄСПЛ зазначав, що у російських в'язницях «кожен, хто випадково торкався речі, яка вважалася «нечистою», підлягав «пониженню в статусі»⁸.

¹ *S.P. and Others v. Russia*, applications №№ 36463/11, 11235/13, 35817/13, 44982/15, 49247/15, 77227/16, 78224/16, 45049/17, 52291/17, 69425/17, 70086/17, judgment 02.05.2023, 11.

² Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 23.

³ Неповнолітні, позбавлені волі відповідно до кримінального законодавства. СРТ/Inf(2015). 24-а Загальна доповідь, 1-prt, 121; СРТ/Inf(2018). Позбавлені волі жінки, 24; СРТ (2017). *Report on the visit to Cyprus carried out by the from 2 to 9 February*, 12, 12; СРТ (2017). *Report on the visit to Cyprus carried out by the from 2 to 9 February 2017*, 56, 32; СРТ (2013). *Report on the visit to Poland carried out by the from 5 to 17 June*, 23, 15; СРТ (2009). *Report on the visit to Poland carried out by the from 26 November to 8 December*, 13, 11; СРТ (2020). *Report on the visit to Poland carried out by the from 9 to 16 September 2020*, 17, 10; СРТ (2020). *Report on the visit to Moldova carried out by the from 28 January to 7 February*, 109, 47; СРТ (2020). *Report on the visit to Moldova carried out by the from 28 January to 7 February*, 45, 26.

⁴ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc; Garden City, 23.

⁵ Крім того, див. Ягунов, Д. (2023). Симулякр в'язничної субкультури у практиках Європейського суду з прав людини та Європейського комітету з питань запобігання катуванням. *European political and law discourse*, 10(2).

⁶ *S.P. and Others v. Russia*, applications №№ 36463/11, 11235/13, 35817/13, 44982/15, 49247/15, 77227/16, 78224/16, 45049/17, 52291/17, 69425/17, 70086/17, judgment 02.05.2023, 21.

⁷ Там само, 93.

⁸ Там само, 94.

Наявність нижчої касті (нижчих каст) та пов'язані з цими інституційні ритуали – це лише частина ритуалів *інституційного «забруднення»*, свого роду верхівка айсбергу, адже «забруднення» починається вже з моменту появи людини у тотальній інституції.

І. Гоффман пояснює «забруднення» наступним чином: «У вільному суспільстві людина тримає об'єкти самоідентифікації та самореалізації (наприклад, своє тіло, свої дії, думки та речі) вільними від контакту з чужорідними та забруднювальними речами або особами. Проте у тотальних інституціях ці *території особистості* порушуються; межа, яку індивід встановлює між своїм буттям та його оточенням, зневажається, а *реалізація себе* «оскверняється»¹.

Насамперед йдеться про порушення власної *інформаційної безпеки*. Під час потрапляння особи до тотальної інституції факти про її соціальний статус та поведінку в минулому (особливо факти, що дискредитують), збираються та записуються у досьє, формальне доступне лише персоналу².

Нова аудиторія не тільки дізнається факти, що дискредитують, про особу, які зазвичай приховуються, але також має можливість безпосередньо сприймати деякі з цих фактів. Ув'язнені та психічно хворі не можуть заборонити відвідувачам бачити їх за принизливих обставин. Іншим прикладом є нашивка щодо етнічного або соціального походження, яку носять в'язні концтаборів. Медичні огляди та огляди служби безпеки часто піддають ув'язненого фізичному впливу, іноді особами обох статей³. Загалом, звичайно, ув'язнений ніколи не буває повністю самотнім; він завжди в полі зору і часто в зоні чутності когось (хоча б своїх співкамерників). Тюремні клітки з ґратами на стінах повністю реалізують таку експозицію⁴.

Проте у сучасних умовах поширення інформації про ув'язненого та використання досьє проти самого ув'язненого не обмежується діями формальних агентів тотальних інституцій. В останньому випадку йдеться про делегування формальними агентами тотальної інституції функцій з управління тотальною інституцією агентам *неформальним*. На прикладі в'язниць це, наприклад, укладення договору про розподіл сфер впливу та про «ненапад» між в'язничною адміністрацією та неформальними лідерами в'язничної ієрархії⁵.

Так, цікавим є приклад у доповіді ЄКЗК Уряду Молдови за результатами візиту 2018 року: «Під час інтерв'ю з ув'язненими члени делегації зустрілися з ув'язненим, який відповідав за ведення обліку всіх осіб, що утримуються у в'язниці. Зокрема, він мав реєстр, що містив імена, дати народження, строки ув'язнення (разом з відповідними статтями КК Молдови) та номери камер всіх ув'язнених, які утримувалися у Сорокській в'язниці з 1999 року. Швидко з'ясувалося, що ці дані були доступні не тільки керівництву в'язниці, але й *неформальним босам в'язничної ієрархії*, які могли негайно отримати основну інформацію про кожного новоприбулого ув'язненого, в тому числі і про те, за які злочини ця особа була засуджена. Це, звісно, дуже полегшувало миттєве виявлення ув'язнених, які за своїм кримінальним минулим потрапляли до категорії «*недоторканих*»⁶.

Найбільш радикальний практичний приклад поширення інформації про ув'язненого та проти самого ув'язненого може бути знайдено у «*S.P. and Others*», де ЄСПЛ навів приклад того, як адміністрація в'язниці розкрила інформацію про злочини, за які був засуджений заявник, розмістивши фотографію заявника на дошці оголошень у загальній зоні в'язниці з приміткою «*схильний до недофілії*»⁷.

¹ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 23.

² Найбільш крайнім проявом такого порушення інформаційної безпеки є поширення досьє серед ув'язнених, на що звертав увагу ЄКЗК (*див. нижче*).

³ Саме на цьому аспекті фокусують окрему увагу ЄСПЛ та ЄКЗК, що можна розглядати як окремі аспекти регіональної європейської політики детotalізації (*Monir Lotfy v. Cyprus*, application № 37139/13, judgment 29.06.2022, 135; *Filiz Uyan v. Turkey*, application № 7496/03 judgment 8 January 2009, 32; СРТ/Inf(2018). *Позбавлені волі жінки*, 23; СРТ/Inf(2015). *Неповнолітні, позбавлені волі відповідно до кримінального законодавства. 24-а Загальна доповідь, 1-part, 100*; СРТ (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*, 27, 18; СРТ (2013). *Report on the visit to Poland from 5 to 17 June 2013*, 35, 20).

⁴ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 25.

⁵ Ягунов, Д. (2023). Симулякр в'язничної субкультури у практиках Європейського суду з прав людини та Європейського комітету з питань запобігання катуванням. *European political and law discourse*, 10 (2).

⁶ СРТ (2018). *Report on the visit to Moldova from 5 to 11 June*, 20, 9.

⁷ *S.P. and Others v. Russia*, applications №№ 36463/11, 11235/13, 35817/13, 44982/15, 49247/15, 77227/16, 78224/16, 45049/17, 52291/17, 69425/17, 70086/17, judgment 02.05.2023, 11.

У рамках політики детоталізації потрібно наголосити, що у міжнародних стандартах управління пенітенціарними системами, прецедентах ЄСПЛ, стандартах і практиках ЄКЗК велика увага приділяється питанням забезпечення права на приватність у користуванні туалетними приміщеннями, що в контексті цього питання пов'язане як раз з мінімізацією інституційного «забруднення»¹. Крім того, у своїх практиках ЄКЗК фокусує увагу на необхідності забезпечення затриманих, ув'язнених та пацієнтів психіатричних установ належною їжею та постільною білизною². І. Гоффман також наголошував, що «дуже поширеною формою фізичного «забруднення» є нечиста їжа, неналежні приміщення, забруднені рушники, взуття та одяг, просочені потом попередніх користувачів, туалети без сидінь та брудні ванни»³.

Так, ЄКЗК особливо наголошує, наприклад, що у пенітенціарних установах доступ до туалетів у будь-який час, а також підтримання належних гігієнічних умов є суттєвими елементами створення людських умов перебування⁴. Так само Комітет не схвалює практику, яка спостерігається в окремих країнах, коли ув'язнені повинні справляти природні потреби у відра у своїх камерах (ці відра спорожняються у визначений час)⁵. За наполегливими рекомендаціями ЄКЗК туалети мають бути розміщені або безпосередньо в камерах (бажано, щоб це було в санітарній зоні камери), або ж ув'язненим потрібно забезпечити можливість у будь-який час (включаючи нічний час) без жодних зволікань виходити з камери, для того щоб скористатись туалетом⁶.

У світлі концепції І. Гоффмана – це обов'язкові атрибути тотальної інституції, які забезпечують мортифікацію та приниження, через що діяльність міжнародних акторів, вказаних вище, з цього питання – це не лише дотримання стандартів прав людини, проте й інші прояви політики детоталізації. Так, у концепції І. Гоффмана організація прибирання фізіологічних потреб у тотальній інституції – це так само один зі складових мортифікації. До речі, було б цікавим нагадати, що І. Гоффман особливо наголошував, що саме ця мортифікаційна процедура найбільш характерна саме для радянських в'язниць⁷.

Окрема увага І. Гоффманом приділяється соціальному «забрудненню».

Так, ув'язнений піддається мортифікації не лише через «забруднення» фізичного характеру. Фізичне «забруднення» посилюється, коли «агентом забруднення» стає інша людина. Ув'язнений додатково «інфікується» примусовим міжособистісним контактом і, як наслідок, примусовими та, відповідно, явно небажаними соціальними відносинами⁸. Власне, ця форма «забруднення» успішно використовується адміністрацією тотальних інституцій як джерело тоталітарного управління інституційним населенням – через створення додаткового символічного навантаження та театралізованості навколо «жертв» «забруднення» та «носіїв» «забруднення», що має наслідок створення кастової системи управління у тотальних інституціях: «Неформальний «кодекс поведінки» вимагав від них уникати контактів з іншими ув'язненими (і навіть з їхніми речами)»⁹. «Оскільки основна маса ув'язнених не сприймала їх, їм не дозволялося працювати з іншими ув'язненими або мати доступ до місць загального користування, таких як спортзал, бібліотека або каплиця»¹⁰.

¹ CPT/Inf(2017). *Утримання мігрантів під вартою*, 3; Report on the visit to Bulgaria carried out by the CPT from 10 to 17 December 2018, Para 23, P. 16; CPT (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*, 36, 22; CPT/Inf (1997). *Позбавлення волі іноземців згідно з нормами законодавства про іноземних громадян. 7-а Загальна доповідь, 10-part*, 26; CPT/Inf (1992). *Тюремне ув'язнення. 2-а Загальна доповідь, 3-part*, 49.

² CPT/Inf (2017). *Утримання мігрантів під вартою*, 3; CPT (2018). *Report on the visit to Bulgaria from 10 to 17 December*, 23, 16; CPT (2019). *Report on the visit to Turkey from 6 to 17 May*, 29, 18; CPT (2017). *Report on the visit to Turkey from 10 to 23 May*, 23, 18; CPT (2017). *Report on the visit to Bulgaria from 25 September to 6 October 2017*, 40, 27; CPT (2022). *Report on the periodic visit to Bulgaria from 1 to 13 October 2021*, 30, 20; CPT (2022). *Report on the periodic visit to Italy from 28 March to 8 April 2022*, 35, 19.

³ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 26.

⁴ CPT/Inf (1992). *Тюремне ув'язнення. 2-а Загальна доповідь, 3-part*, 49.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 25.

⁸ Там само, 28.

⁹ CPT (2018). *Report on the visit to Moldova from 5 to 11 June*, 18, 8.

¹⁰ CPT (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*, 51, 28.

У рамках практик ЄСПЛ та ЄКЗК згвалтування – це один з найбільш тяжких та огидних злочинів, яке само по собі становить форму катування¹. Проте у рамках інституційної анатомії сексуальні домагання та сексуальні стосунки є однією з форм інституційного спілкування та однією з форм «забруднення».

Так, свого часу Д. Клеммер дослідив значення 1063 слів, які використовували ув'язнені в американських в'язницях. За результатами дослідження виявилось, що 6,02% слів припадало на гомосексуальні стосунки, 4,88% – на гетеросексуальні стосунки, 5,54% – на частини тіла. І це – на фоні того, що на персонал в'язниці доводилося лише 1,88% слів². До речі, у дослідженні Д. Клеммера на поліцію припадало 7,43 %, що є дуже наочним прикладом щодо цінностей ув'язнених.

Проте, як зазначає І. Гоффман, хоча сексуальне домагання, безумовно, мають місце у тотальних інституціях, є багато інших, менш драматичних прикладів.

Так, після прийому «риби» до тотальної інституції формальний агент перебирає особисті речі, розписуючи та готуючи їх до зберігання. Сам ув'язнений може бути обшуканий до рівня навіть ректального дослідження. Пізніше, під час його перебування можуть проводитися особисті обшуки та обшуки спального місця – регулярно або коли «виникають проблеми». У всіх цих випадках як формальний агент тотальної інституції, так і сама процедура обшуку проникають до приватності індивіда та порушує територію власного «Я»³.

Крім того, практика змішування вікових, етнічних та расових груп у в'язницях і психіатричних лікарнях може призвести до того, що ув'язнений відчує, що він «заражений» інституційним контактом з іншими ув'язненими, небажаними для нього⁴.

На додаток, у тотальних інституціях ув'язненому нерідко доводиться їсти їжу, яку він вважає чужою та забрудненою, це забруднення іноді походить від зв'язку з іншими людьми з їжею⁵. Саме на це постійно звертає увагу ЄКЗК у своїх доповідях за результатами візитів до країн колишнього СРСР: «У тюремних їдальнях «недоторканим» виділяють окреме місце для сервіровки, вони повинні їсти за окремими столами, а також використовувати марковані тарілки та столові прибори, які іноді навіть миються в окремих посудомийних машинах. Для їжі «недоторканих» використовуються термоси іншого кольору»⁶.

Для загального в'язничного населення питання «забруднення» їжі також посідає важливе місце, через що детotalізації знаходить свій прояв у в цій площині завдяки впровадженню міжнародних стандартів з прав людини: «Викликає занепокоєння спосіб роздачі їжі ув'язненим, а саме у відрах, поставлених на підлогу. У всіх в'язницях слід вжити заходів для забезпечення роздачі їжі ув'язненим з використанням відповідного обладнання (наприклад, контейнерів для їжі та візків)»⁷.

Циклічність інституційної тотальності

Вся сукупність природніх умов тотальної інституції запрограмована на циклічність: *дія – реакція ув'язненого на дію – кваліфікація реакції як порушення формальних правил інституції – формальне покарання з боку формальних агентів тотальної інституції*. Перше ж порушення ув'язненим численних формальних правил тотальної інституції, про які ув'язнений навіть може не знати, та застосування до нього формального покарання створює захисну реакцію з боку ув'язненого. У свою чергу, тотальна інституція приймає таку реакцію як ціль своєї наступної атаки.

Інституційний вплив на категорію поваги

І. Гоффман вказує, як на перший погляд, непомітний та неважливий аспект інституційної тотальності, а саме на *формалізовану повагу* та її надважливість у тотальних інституціях.

¹ *Aydin v. Turkey*, application № 23178/94, judgment 25.09.1997; *Yuriy Illarionovich Shchokin v. Ukraine*, application № 4299/03, judgment 03.10.2013.

² Clemmer, D. (1940). *The Prison Community*. New York, 89-90.

³ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 29.

⁴ *Rodić and Others v. Bosnia and Herzegovina*, application № 22893/05, judgment 27.05.2008, 68-77.

⁵ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 31.

⁶ CPT (2021). *Report on the periodic visit to Lithuania from 10 to 20 December*, 40, 21.

⁷ CPT (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*, 69, 34.

Так, зазначає І. Гоффман, моделі поваги у тотальних інституціях є однією з ілюстрацій ефекту циклічності: у тотальних інституціях одна з найважливіших відмінностей від життя у вільному суспільстві полягає в тому, що *повага ставиться на формальну основу*, з конкретними вимогами та конкретними негативними санкціями за порушення. При цьому вимагаються не тільки демонстрація поваги ззовні, проте й *зовнішній прояв* внутрішніх почуттів. Водночас, ззовні продемонстроване ставлення, яке ставить під сумнів *формалізовану повагу* (наприклад, зухвалість) буде каратися.

У тотальних інституціях у людини створюється особливий тип і рівень самозахисту і самопідтримки. Низьке соціальне становище інституційних клієнтів стосовно «вільного суспільства», ініційоване завдяки та через *stripping procedures*, створює середовище особистої невдачі, в якому усвідомлення падіння постійно поглиблюється. У відповідь ув'язнений формує історію, репліку, сумну історію, які він постійно розповідає своїм товаришам та зовнішнім агентам, щоб пояснити свій теперішній низький стан. Як наслідок, сам ув'язнений може навіть стати центром його розмови та занепокоєння більше, ніж це відбувається ззовні, що призводить до великого жалю до себе. Хоча персонал постійно дискредитує ці історії (особливо для зовнішніх відвідувачів та засобів масової інформації), ув'язнені, як правило, проявляють такт, намагаючись мінімізувати принаймні частину недовіри до своєї історії¹. Відповідно, демонстрація формалізованої інституційної поваги (не кажучи вже про внутрішню її основу) – це дійсно виклик для ув'язненого.

Крім того, у вільному суспільстві, коли людина мусить терпіти певні обставини або виконувати певні накази, які ображають її уявлення про себе, вона має великий запас *реактивності*, що відображає обличчя – гнів, ненависть, похмурість, небажання або нездатність висловити звичайні знаки поваги, презирство, іронія, насмішка тощо.

Хоча така експресивна реакція самозахисту на принизливі вимоги трапляється у тотальних інституціях, персонал може прямо карати ув'язнених за таку «діяльність», прямо посилаючись на похмурість, іронію або зухвалість як на підставу для подальшого формального або неформального покарання². Наслідком цього є поширення інституційної регламентації навіть на внутрішній світ людини (зокрема, на емоційну сферу).

Інституційна регламентація

Однією з найбільш вагомих характеристик будь-якої тотальної інституції є максимально детальна регламентація дій та рухів ув'язнених. Усі види діяльності у тотальній інституції мають місце згідно з приписами, встановленими формальною владою, та фактично в одному приміщенні. Причому особа в тотальній інституції робить кожний крок у компанії подібних осіб, яких формальна влада примушує робити формально аналогічні кроки. Людина повинна тривалий час перебувати в одній і тій самій соціальній групі, тому конфлікти нерідко переростають у злочини.

Крім того, час у тотальній інституції є максимально регламентованим, де один вид активності переходить в інший³. Усі детально розроблені інституційні процедури у цілому складають єдиний раціональний план, спрямований на досягнення офіційних цілей тотальної інституції, що підкреслює статус тотальної інституції як *соціально-політичного гібриду*.

І. Гоффман слушно зауважує, наскільки регламентація впливає на повсякденність, *на персональну економію дій*: у суспільстві людина є вільною відкласти їжу на кілька хвилин, щоб завершити завдання, або відкласти завдання трохи раніше, щоб приєднатися до друга на вечерю⁴.

Проте у тотальній інституції навіть дрібні сегменти сфери діяльності інституційних клієнтів підпадають під дію формальних правил та, що є більш важливим, суб'єктивних оцінок формальних агентів тотальної інституції. Життя ув'язненого пронизане постійною санкціонуючою взаємодією згори, особливо упродовж початкового періоду інституційного перебування, що триває до моменту, коли ув'язнений майже без спротиву починає сприймати інституційні правила як такі. Кожна спроба

¹ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 67.

² Там само, 36.

³ Ягунов, Д. (2011). *Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування*. Одеса: Фенікс, 241; McCleery, R. (1961). *Authoritarianism and the Belief System of Incurables*.

In: Cressey, D. (ed.) *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*. New York, 267; Jacobs, J. (1983). *New Perspectives on Prison and Imprisonment*. London: Ithaca, 135.

⁴ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 38.

інституційної специфікації відкриває «скриньку Пандори» для численних формальних санкцій, що порушує автономію самого вчинку. І, як наголошує І. Гоффман, хоча цей процес соціального контролю діє в усьому організованому суспільстві, ми схильні забувати, наскільки детальним і обмежувальним він може стати у тотальних інституціях¹.

Ще гостріше зображує регламентацію часу та активності ув'язнених у в'язниці М. Фуко: «У в'язниці адміністрація володіє свободою особистості та часом ув'язненого. Це дозволяє зрозуміти силу виховання, яке не один день, а декілька днів і навіть років диктує людині час спокою, діяльності та відпочинку, кількість та тривалість прийому їжі, кількість та якість, вид та продукт праці, час молитви, користування словом та навіть думкою. Виховання за допомогою простих та коротких переходів з їдальні до майстерні, з майстерні до камери управляє рухами тіла навіть під час відпочинку і встановлює режим дня. Цей повний «реформаторій» забезпечує *перекодування існування*»².

Г. Хохряков особливо підкреслює «тотальний і принизливий контроль в усіх сферах життєдіяльності» і «регламентацію всіх сфер життєдіяльності»: «У місцях позбавлення волі кожен крок робиться за розкладом, що має результатом пасивність ув'язнених»³. Крім того, Г. Хохряков слушно зазначає з цього приводу, що «самоорганізація, двигуном якої є ініціативність людини, її нестримне прагнення до творчості, пошуку нового, стримується силою в'язничних заборон. Спільнота ув'язнених немов придавлена кришкою, яка недостатньо важка, щоб роздавити, але й недостатньо легка, щоб людськими зусиллями могла б бути відкинута»⁴.

Одним із найбільш показових способів порушити *персональну економію дій* є обов'язок запитувати дозвіл для вчинення незначних дій, які людина може виконувати самостійно поза межами тотальної інституції, як-от куріння, гоління, відвідування туалету, телефонування, витрачання грошей або розсилання листів. Цей обов'язок не лише ставить особу в «неприродну» для дорослої людини роль *покійного* або *благодіючого*, але також відкриває лінію його дій для перехоплення персоналом тотальної інституції. Так, замість негайного й автоматичного задоволення навіть формально законного прохання ув'язненого можуть дражнити, відмовляти, довго допитувати тощо, піддавати бюрократичній тяганині, вимагати дрібні та великі хабарі тощо.

У вільному суспільстві поведінка, обрана на власний розсуд (антагонізм, прихильність, байдужість), є одним із символів самоідентифікації. Проте тотальні інституції порушують або «забруднюють» саме ті дії, які в вільному суспільстві мають роль беззаперечно засвідчувати акторові та його оточенню, що саме актор керує своїм власним світом, що він є особою з «дорослим» самовизначенням, автономією та свободою дій. Водночас з психологічної точки зору подібна концентрація регламентації має наслідком хронічну тривогу щодо непередбачуваного порушення численних формальних та неформальних правил інституційної тотальності⁵.

Втрата самоідентифікації

Втрата самоідентифікації також є одним з невід'ємних аспектів та водночас наслідків інституційної тотальності.

І. Гоффман підкреслює, що втрата самоідентифікації була максимально піддана *церемоніалізації* у концентраційних таборах як найбільш тотальних з усіх тотальних інституцій. Таким чином, продовжує І. Гоффман, «ми маємо жахливі розповіді про в'язнів, яких примушували ваятися у багнюці, стояти на головах у снігу, виконувати абсурдно марні завдання, лягати на самих себе або, у випадку з єврейськими в'язнями, співати антисемітські пісні». Більш «м'яка» версія зустрічається у психіатричних лікарнях, де обслуговуючий персонал змушував пацієнта, який хотів сигарету, сказати «дуже прошу» або підскочити за нею. Відповідно, у всіх подібних випадках ув'язнений був змушений демонструвати відмову від своєї волі. Менш церемоніальним, але таким же екстремальним є збентеження власної автономії, яке виникає через те, що ув'язненого закривають

¹ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 38.

² Фуко, М. (1999). *Надзирати і наказувати. Рождение тюрьмы*. Москва: Ad Marginem. 108-345.

³ Хохряков, Г. (1991). *Парадоксы тюрьмы*. Москва. 6.

⁴ Там само, 90-91, 141.

⁵ У цьому контексті І. Гоффман наводить приклад фізичних ушкоджень або смерті в концентраційному таборі, дисциплінарних покарань у офіцерській школі або в психлікарні. Проте мабуть найяскравіші ці тривоги проявляються саме у в'язницях, де ув'язнені відчувають на собі загальносоціальну стигму та осуд, розуміючи, що їх статус «злочинця» грає проти них. (Goffman E. (1961), P. 42).

у палаті, поміщають у тугий мокрий рюкзак або зав'язують у медичні засоби стримування, і таким чином позбавляють свободи робити невеликі коригувальні рухи¹.

Саме тому ЄКЗК, реалізуючи політику детotalізації відповідно до міжнародних стандартів з прав людини, наголошує, наприклад, на необхідності максимального позбавлення ознак негативної церемоніалізації процедур, які так чи інакше пов'язані з деперсоналізацією особи: «Ізолювання ніколи не повинно застосовуватись в якості покарання»². Психічно хворим ув'язненим, наприклад, навпаки має бути забезпечений належний людський контакт, і вони не повинні утримуватися в умовах, подібних до одиночного ув'язнення³. Аналогічні позиції можна знайти і в інших доповідях ЄКЗК⁴.

В якості окремого прикладу можна навести носіння особливої уніформи ув'язненими концентраційних таборів та в'язниць. Про особливе значення індивідуальних номерів на бушлатах та шапках ув'язнених у радянських «особлагах» яскраво писав О. Солженіцин. Проте, здається, «палітра» маркувань ув'язнених, здається, була найбільше розроблена у нацистських концентраційних таборах⁵.

Водночас потрібно зауважити, що те ж саме можна знайти і в пенітенціарних системах навіть тих країн, які претендують на статус демократичних, де пенітенціарна адміністрація намагається прив'язати питання безпеки до питань носіння особливої смугастої, червоної або помаранчевої уніформи, додаючи ще більше тотальності до в'язничної рутини. Навпаки, міжнародні автори, чия діяльність пов'язана з інституційною детotalізацією, надають особливого значення вказаним питанням⁶.

Так, ЄКЗК рекомендує урядам європейських держав відмовитися від примушування навіть «небезпечних» ув'язнених носити уніформу: «Ув'язнені зі статусом «N» були зобов'язані постійно носити червоні комбінезони, перебуваючи за межами своїх підрозділів, а також при переведенні за межі установи (у тому числі під час відвідування судових засідань). На думку Комітету, ця вимога є надмірною й такою, що надмірно стигматизує, а тому її слід негайно скасувати».

Дуалістична прозорість інституційної тотальності

Тотальна інституція – це максимальне обмеження рухів на мінімальному просторі. Є природнім, що влада у тотальних інституціях спрямована на безліч елементів поведінки, одягу, манери, які постійно виникають та постійно виносяться на публічний осуд. Через це особливої ваги набуває прозорість, але прозорість, яка є максимально спотвореною.

Так, з одного боку, ув'язнений не може втекти від тиску критично або упереджено налаштованих формальних агентів тотальної інституції та від «всеохоплюючої матерії інституційних обмежень»⁷.

Проте, з іншого боку, інституційна прозорість має одnobічний характер та спрямована виключно проти самого ув'язненого. Щодо самих формальних агентів тотальної інституції та агентів неформальних (наприклад, лідерів неформальної інституційної ієрархії то їх оточення), то тут тотальна інституція спрацьовує як раз навпаки, занурюючи діяльність останніх до темряви та роблячи їх діяльність максимально непрозорою.

¹ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 44.

² СРТ/Inf (1998). *Поміщення особи до психіатричного лікувального закладу без її на те згоди*. 8-а Загальна доповідь, 12-part, 49.

³ Там само, 50; СРТ (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*, 83, 39.

⁴ Там само, 132, 54.

⁵ Система позначок ґрунтувалася на використанні вінкелів (нім. *Winkel* – кут) – перевернутих трикутників з різнобарвної матерії, нашитих на тюремну робу ув'язнених, щоб табірна охорона легко могла розпізнавати їхню приналежність до певної категорії: червоний (політв'язні: комуністи, члени профспілок, ліберали, соціал-демократи, масони та анархісти) червоний перевернутий (шпигуни, дезертири, полонені); чорний («асоціальні елементи» психічно хворі особи, божевільні, сутенери, алкоголіки, безпритульні, жебраки, дармоїди, а також феміністки, лесб'янки та пацифісти); зелений (звичайні кримінальні злочинці); ліловий (члени релігійних сект, «бібельфоршери»); рожевий (насамперед чоловіки, засуджені за гомосексуальні контакти, у тому числі з неповнолітніми, а також за сексуальні контакти з тваринами); синій (емігранти); коричневий (рома).

⁶ СРТ (2013). *Report on the visit to Poland from 5 to 17 June*, 51, 27; СРТ (2017). *Report on the visit to Slovenia carried out by the from 28 March to 4 April*, 72, 31.

⁷ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 41.

Спотворена рівність тотальних інституцій

Іншою характеристикою тотальних інституцій є *біполярність статусу ув'язнених*.

Так, з одного боку, тотальна інституція проголошує себе ледве не єдиною можливим місцем, де усі люди мають рівні права та обов'язки (хоча краще говорити лише про обов'язки). При цьому *фаворитизм* майже завжди є складовою механізми інституційного управління.

З одного боку, тотальна інституція завжди проголошує формальну рівність усіх своїх «клієнтів», одночасно створюючи та вдосконалюючи соціальну нерівність.

Проте, з іншого боку, саме тотальна інституція створює найбільшу концентрацію соціальної нерівності, як порівняти з вільним суспільством. Власне, саме на це неодноразово звертав увагу ЄКЗК, говорячи про «умови, які можна охарактеризувати як такі, що межують з розкішшю» або про «майже розкішні умови» для неформальних агентів тотальних інституцій (представників вищих каст в соціальній структурі в'язниць)¹.

Максимально спотворена рівність – це природна ознака тотальної інституції, що з'являється в силу багатьох причин, де б на перше місце ми б поставили причини економічні (матеріальні). Рудиментарна неформальна стратифікація ув'язнених на основі різного доступу до заборонених товарів є інструментом доступу виключно впливових осіб у неформальній ринковій інституційній системі².

Система привілеїв

Діяльність тотальної інституції заснована на *системі привілеїв*³.

Система привілеїв – це не просто перелік того, що дозволено і що заборонено робити ув'язненому; систему привілеїв не можна обмежити суто формально-нормативними рамками. Оскільки в результаті інституційного програмування людина звільняється від усього, що оточувало її раніше у вільному суспільстві, система привілеїв є основним засобом для її реорганізації в системі інституційних відносин. Як зазначає І. Гоффман, поки триває процес мортіфікації, ув'язнений починає отримувати офіційні та неформальні вказівки, що тут називається *системою привілеїв*. Оскільки прив'язка ув'язненого до його цивільного «Я» була похитнута завдяки застосуванню *stripping procedures*, саме система привілеїв починає забезпечувати основу для особистої реорганізації.

Відповідно до класифікації І. Гоффмана, система привілеїв включає: 1) формальні правила тотальної інституції; 2) привілеї; 3) покарання; 4) мову тотальної інституції; 5) вторинні правила поведінки⁴.

Формальні правила тотальної інституції

Формальні правила тотальної інституції – це відносно чіткий набір формальних приписів та заборон, які формують основні вимоги до поведінки ув'язнених та зображують суворе життя ув'язненого. У першу чергу, це – *процедури прийому*, які позбавляють «рибу» її минулою підтримки, та які можна розглядати як спосіб тотальної інституції підготувати його почати жити за правилами внутрішнього розпорядку⁵.

Основна мета формальних правил тотальної інституції – примусити індивіда позбутися всього того, що підтримувало його у вільному суспільстві. Нормативним вираженням цієї системи є «*правовий статус ув'язненого*», «*правила внутрішнього розпорядку*» та «*заходи заохочення та стягнення*», передбачені національним законодавством⁶.

¹ CPT (2018). *Report on the visit to Moldova carried out by the from 5 to 11 June*, 33, 14; CPT (2018). *Report on the visit to Georgia from 10 to 21 September*, 50, 28.

² Ягунов, Д. (2023). Симулякр в'язничної субкультури у практиках Європейського суду з прав людини та Європейського комітету з питань запобігання катуванням. *European political and law discourse*, 10(2).

³ Clemmer, D. (1940). *The Prison Community*. New York, 69; Ягунов, Д. (2005). Пенітенціарні установи в світлі концепції тотальних інституцій. *Серія: соціологія. Інтелігенція і влада*, 4, 128-137.

⁴ Там само.

⁵ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 49; Ягунов, Д. (2005). Пенітенціарні установи в світлі концепції тотальних інституцій. *Серія: соціологія. Інтелігенція і влада*, 4, 128-137.

⁶ У вітчизняній науці вони переважно розглядаються в аспекті «підтримання дисципліни» у в'язниці, але не з погляду мікроаналізу відносин у тотальній інституції.

Привілеї

Привілеї – це не індульгенції та не цінності, а лише *відсутність обмежень у користуванні мінімальними благами*, які здебільшого характеризують людину як істоту біологічну, навіть не соціальну. Привілеї є простими, навіть примітивними, і стосуються найбільш необхідних засад фізичного та емоційного існування¹. Особливо ретельно система привілеїв була відпрацьована у радянських виправно-трудовах таборах².

М. Даббер підкреслює «[Формальна] в'язнична дисципліна позбавляє ув'язнених «привілеїв», адже останні надаються та скасовуються на розсуд в'язничного офіцера. Ці привілеї – володіти певними предметами (наприклад, телевизором) або носити певний одяг, або одягати певну зачіску, або заробляти гроші, або залишати свою камеру тощо, – є маркерами нормальності та рівності. Відмовити ув'язненому у таких привілеях або позбавити ув'язненого їх означає понизити його статус»³.

Мета привілеїв є дуже корисною. Це – *обмін* між тотальною інституцією та ув'язненим, де останній демонструє свою готовність бути покірним тотальній інституції, а тотальна інституція, в свою чергу, наділяє ув'язненого мінімальними атрибутами того життя, що існує за межами тотальної інституції.

Тотальна інституція створює базові фізичні потреби в їжі та притулку і тим самим спрощує соціальний процес⁴. Увага ув'язненого, особливо на початкових етапах ув'язнення, зосереджується на базових матеріальних благах, і він нерідко стає одержимий ними. І. Гоффман наводить дуже простий, але водночас яскравий приклад значення привілеїв у тотальній інституції: «За межами інституції ув'язнений не думає про те, як йому запалити, випити каву чи коли говорити, але в інституції це стає проблематичним. Він може провести цілий день, розмірковуючи як фанатик про можливість того, як отримати ці згадки про зовнішній світ»⁵.

Одразу ж після звільнення ув'язнених, швидше за все, – наголошує І. Гоффман, – буде «напрочуд радіти свободам і радощам статусу члена вільного суспільства, які вони зазвичай взагалі не сприймають як події – різкий запах свіжого повітря, можливість розмовляти, коли хочеться, використовувати цілий сірник, щоб запалити сигарету, перекусити наодинці за столом, накритим лише на чотирьох осіб»⁶.

Проте ця насолода буде тривати відносно недовго, адже невдовзі після звільнення колишній ув'язнений забуває багато з того, яким було життя за ґратами, і знову починає сприймати як *належне* привілеї, навколо яких було організоване життя у тотальній інституції. Відчуття несправедливості, гіркоти та відчуження, які зазвичай породжуються досвідом ув'язненого і так часто відзначають етап у його моральній кар'єрі, після виходу на волю, здається, слабшають⁷.

Так, однією з головних потреб у в'язницях, концентраційних таборах та нерідко в інших тотальних інституціях є потреба в їжі.

Клієнти тотальних інституцій постійно недоїдають. У них виробляється постійна й принизлива залежність від голоду та від тих, хто здатний приглушити голод⁸. Як наслідок, ув'язнених легко спокусити обіцянками додаткового пайка, посилок з «волі» та покупками у табірному магазині. Навпаки, у системі координат тотальних інституцій заборона отримання очікуваної посилки або покупки продуктів харчування є дієвим покаранням. Можна згадати радянські табори, коли наріжною

¹ Ягунов, Д. (2005). Пенітенціарні установи в світлі концепції тотальних інституцій. *Серія: соціологія. Інтелігенція і влада*, 4, 128-137..

² Карклинс, Р. (1990). Организация власти в советских исправительно-трудовах колониях. *СОЦИС*, 6, 112.

³ Dubber, M. (2004). Criminal Justice Process and War on Crime. In: Sumner, C. (ed.) *The Blackwell Companions to Sociology*. Blackwell Publishing Ltd., 57.

⁴ McCleery, R. (1961). Authoritarianism and the Belief System of Incurables. In: Cressey, D. (ed.) *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*. New York, 163; Clemmer, D. (1940). *The Prison Community*. New York, 297.

⁵ Goffman, I. (1981). *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Pelican Books, 49.

⁶ Goffman E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 71.

⁷ Там само, 72.

⁸ Хохряков, Г. (1991). *Парадоксы тюрьмы*. Москва, 12; Бушуев, И. (1970). *Новое в исправительно-трудовах законодательстве*. Москва, 44; Абрамкин, В. (1996). *Поиски выхода. Преступность, уголовная политика, места заключения в постсоветском пространстве*. Москва: Права человека, 161; Хохряков, Г. (1991). *Парадоксы тюрьмы*. Москва, 90.

ідеєю кожного ув'язненого була *«пайка»*, що використовувалося адміністрацією як найбільш дієвий інструмент впливу на ув'язненого. Більше того, навіть за умов задовільного або відносно задовільного забезпечення харчування у тотальній інституції у суспільстві ув'язнених існує перманентне незадоволення їжею.

Крім того, інституційна субкультура має прямий зв'язок з мінімальними привілеями. Вона може контролюватися адміністрацією в'язниці тією мірою, якою адміністрація контролює доступ до мінімальних привілеїв.

Відповідно, у рамках сучасних міжнародних стандартів детоталізації на питанні забезпечення ув'язнених харчуванням робиться особливий акцент¹.

Так, навіть сьогодні існують сучасні – навіть не середньовічні – приклади, коли доступ – навіть не до їжі, а до *води* – використовується як базовий інструмент системи привілеїв, де до такої системи залучалися неформальні агенти тотальної інституції, яким формальна влада делегувала частку своїх повноважень з в'язничного менеджменту: *«[Розподілом питної води] керують лідери керівники в'язничної ієрархії, які, вочевидь, також контролюють доступ ув'язнених до питної води. Дійсно, багато ув'язнених, з якими спілкувалася делегація, скаржилися на нестачу питної води»*².

Створення цілого *світу* навколо мінімальних привілеїв є найбільш важливою рисою інституційної тотальності. В ув'язнених формується цілий комплекс (*«фантазії про волю»*), коли людина мріє не про волю як таку, а про те, як вона буде насолоджуватися без обмежень тими благами, які в тотальній інституції є мінімальними³.

«Фантазії про волю» нерозривно пов'язані з відчуттям, що люди у вільному суспільстві взагалі не цінять, наскільки чудовим є їхнє життя. Тому *«комплекс надії»* має суттєві деструктивні наслідки, коли людина, звільнившись з тотальної інституції, не може у вільному суспільстві задовольнити себе тими омріяними «мінімальними» благами, коли доходить висновку, що ці блага не є такими⁴: *«Ось що я тобі скажу, мій друже... Надія – небезпечна річ. Надія зводить людину з розуму. У в'язниці вона не до чого. Раджу звикнутися з цією думкою»*.

Покарання

У системі інституційних привілеїв *покарання* виступає не як негативний наслідок за порушення формальних правил інституції, а як інструмент усунення ув'язненого від користування навіть тими мінімальними благами, що йому надаються, що, врешті-решт, має страшні наслідки для ув'язненого.

Інституційні покарання мають подвійну соціально-психологічну природу.

З одного боку, формальні покарання, що застосовуються у тотальних інституціях, суворіші за будь-які формальні неінституційні або напівінституційні покарання, з якими стикається людина у вільному світі.

З іншого боку, неформальні інституційні «покарання» мають більшу ступінь пунітивності, як порівняти з будь-якими формальними покараннями⁵.

Система привілеїв існує не просто так: у будь-якому випадку, «покарання» та привілеї самі по собі є *способами організації влади*. Основне питання, яке вирішується в результаті функціонування системи, – це *звільнення* з тотальної інституції. У більшості випадків в'язниці не може утримувати ув'язненого постійно, але питання полягає в тому, коли ув'язнений звільниться з установи в межах певного строку та з якою формальною оцінкою свого перебування в установі.

Мова тотальної інституції

З системою привілеїв пов'язані важливі процеси, важливі для повсякденного життя загальної інституції.

Особлива мова тотальної інституції (*institutional lingo*) є не менш вагомим елементом інституційних відносин. Нещодавнє рішення Європейського Суду у справі *«S.P. and Others»* в якому ЄСПЛ *inter alia* ретельно проаналізував *«поняття»*, що використовуються у неформальній в'язничній

¹ CPT (1996). *Report on the visit to Cyprus from 12 to 26 May, 20*, 12; CPT (2021). *Report on the visit to Romania from 10 to 21 May, 19*, 15; CPT (2022). *Report on the periodic visit to Italy from 28 March to 8 April, 36*, 19.

² CPT (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February, 68*, 34.

³ Хохряков, Г. (1991). *Парадоксы тюрьмы*. Москва, 98; Довлатов, С. (1991). *Зона. Записки лагерного надзирателя*. Москва, 36.

⁴ Хохряков, Г. (1991). *Парадоксы тюрьмы*. Москва, 34.

⁵ Kauffman, K. (1988). *Prison Officers and Their World*. London: Cambridge, 76.

ієрархії та для підтримки неформальної в'язничної ієрархії у пенітенціарних установах Росії¹, продемонструвало, що *institutional lingo* – це не просто набір специфічних фраз, вироблених ув'язненими для спілкування в своєму середовищі². Аналогічної значущості *institutional lingo* набув і в практиках ЄКЗК³.

Важливість *institutional lingo* у системі відносин влади у тотальних інституціях, як на нашу думку, найяскравіше продемонстрував С. Довлатов: «Одне з найбільш дивовижних явищ [*табірного життя*] – мова. Мова бувалою таборянина заміняє йому інші табірні прикраси. А саме – зачіску, закордонний костюм, взуття, краватку та окуляри. Більше того – гроші, статус в суспільстві, нагороди та регалії. Добре поставлена мова нерідко буває єдиною зброєю [*досвідченого*] таборянина. Єдиним для нього важелем громадського впливу. Непохитним і сталим фундаментом його репутації. Витончена мова в таборі є зброєю такого самого масштабу, як і фізична сила»⁴.

З одного боку, *institutional lingo* – це форма єднання «туземців» та спосіб протистояння впливу формальних агентів тотальної інституції. Разом з інституційним жаргоном ув'язнені здобувають знання про різні чини та посадовців, накопичують корисні для них знання про інституцію, порівняльну інформацію про життя в інших тотальних інституціях та вільному суспільстві⁵.

З іншого боку, *institutional lingo* – це механізм управління тотальною інституцією та її населенням, адже цю ж мову використовують неформальні агенти тотальної інституції (вищі касти неформальної в'язничної ієрархії).

Формальні агенти тотальних інституцій не є винятком; вони розмовляють з засудженими їхньою мовою та переходить на мову «зовнішнього світу» тільки у відносинах з представниками цього світу⁶.

Вторинні правила поведінки

В умовах тотальної інституції людина об'єктивно не може існувати за рахунок тих привілеїв, яких вона може бути легко та нерідко свавільно позбавлена. Тому система привілеїв також характеризується тим, що І. Гоффман визначив як «вторинні правила поведінки» («вторинні пристосування»).

«Вторинні правила поведінки» – це правила поведінки, які безпосередньо не посягають на устрій тотальної інституції та базові засади її існування, але при цьому забезпечують ув'язненого предметами, що заборонені формальними правилами, або незабороненими предметами, які отримуються забороненим шляхом. Подібні адаптації досягають свого найкращого поширення у в'язницях, але, звісно, тотальні інституції інших видів також переповнені ними.

Вторинні правила поведінки – це результат створення цілого світу навколо мінімальних привілеїв. Ув'язнені шукають шляхи задоволення своїх бажань, які контролюються тотальною інституцією (азартні ігри, контрабанда, нелегальні торгівля тощо)⁷. Вторинні правила поведінки дають ув'язненому важливий доказ того, що він все ще сам по собі, з деяким контролем свого оточення⁸.

Лінії інституційної поведінки

Зміни, обумовлені появою у тотальній інституції, набувають різного характеру залежно від того, якої лінії поведінки вона починає дотримуватися. Соціалізація ув'язненого не відбувається за певними шаблонами, вона має багато напрямів, і кожен засуджений вибирає свій напрям.

¹ Зазначене однаково стосується пенітенціарних установ більшості країн колишнього СРСР.

² *S.P. and Others v. Russia*, applications №№ 36463/11 and 10 Others, judgment 02.05.2023.

³ CPT (2018). *Report on the visit to Moldova from 5 to 11 June*, 26, 11; CPT (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*, 7, 11; CPT (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*, Footnote 33, 23; CPT (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*, Para 8, 11; CPT (2018). *Report on the visit to Georgia from 10 to 21 September*, 52, 29.

⁴ Довлатов, С. (1991). *Зона. Записки лагерного надзирателя*. Москва, 66-67.

⁵ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 53.

⁶ Довлатов, С. (1991). *Зона. Записки лагерного надзирателя*. Москва, 66-67.

⁷ Bowker, L. (1977). *Prisoner Subcultures*. Toronto, 157; Зер, Г. (2004). *Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя*. Київ: Пульсари, 3.

⁸ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 54.

Так, І. Гоффман розрізняє чотири основні типи (напрямки) поведінки: 1) ситуаційне абстрагування; 2) впертість; 3) колонізація; 4) конверсія.

Ситуаційне абстрагування полягає в тому, що ув'язнений намагається відгородитися від усього, що не стосується його тіла, коли використовується принцип «*менше знаєш – краще спиши*»¹. Це знаходить свій прояв у кардинальному обмеженні участі в інституційній взаємодії; у психіатричних лікарнях це відоме під назвою «регресія»².

Впертість – це коли ув'язнений категорично відмовляється співпрацювати з формальними агентами тотальної інституції. Останні, у свою чергу, намагаються всіма можливими засобами «зламати» цю впертість, і, якщо це вдається, ув'язнений нерідко переходить до *ситуаційного абстрагування*.

Відповідно до інституційної лінії *впертості*, ув'язнений навмисно кидає виклик тотальній інституції, демонстративно відмовляючись співпрацювати з персоналом. Результатом є постійна непоступливість, а іноді й високий індивідуальний моральний стан.

В цьому контексті потрібно наголосити, що, з одного боку, у практиках ЄСПЛ та ЄКЗК, відображаються тенденції політики інституційної детоталізації, що знаходить своє відображення в окремих рекомендаціях щодо поводження зі «складними» та «небезпечними» ув'язненими³. З іншого боку, друге життя позитивістської концепції небезпечного злочинця та, як наслідок, офіційне визнання поняття «*небезпечного злочинця*» у рамках Ради Європи створює доволі непросту суперечливість для науки, практики та справи захисту прав людини⁴.

Стійке неприйняття ув'язненим тотальної інституції одночасно вимагає постійної орієнтації на її формальну організацію, а отже, як це не парадоксально, глибокої залученості до тотальної інституції. Подібним чином, коли персонал ухвалює стратегію, що непоступливого ув'язненого потрібно «зламати», інституція демонструє таку ж особливу відданість «повстанцю», як він виявляв до неї.

Впертість, як правило, є початковою та тимчасовою фазою реакції, після чого ув'язнений переходить до *ситуаційного абстрагування* або іншої лінії інституційної адаптації⁵.

Лінія *колонізації* полягає в тому, що ув'язнений сприймає тотальну інституцію як таку, намагається побудувати новий світ та, відповідно, відмовляється від всього старого. При цьому існування в тотальній інституції ув'язненим сприймається як цілісне та стабільне існування, що будується на основі максимально можливого задоволення, яке взагалі можна отримати всередині закритого закладу.

У «*S.P. and Others*» ЄСПЛ розкрив традиційну чотирьохланкову класифікації ув'язнених у пострадянських в'язницях, також вказуючи і на категорію осіб, відомих як «*колаборанти*» («*козли*», «*червоні*»), які співпрацюють з тюремним персоналом для забезпечення порядку або виконання адміністративних завдань, таких як управління або розподіл постачання, та які становлять *напівпривілейований клас*⁶.

¹ Ягунов, Д. (2011). *Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування*. Одеса: Фенікс, 263.

² Регресія – це перехід на інфантильний рівень поведінки, реагування, мислення як спосіб захисту від життєвих проблем (див. Гавенко, В., Бітенський, В. (ред.) (2015). *Психіатрія і наркологія*. Київ: Медицина).

³ ЄКЗК з цього приводу зазначає: «У кожній країні є певна кількість так званих «небезпечних» ув'язнених (поняття, яке охоплює різні типи осіб), які вимагають особливих умов ув'язнення. Ця група ув'язнених становить (або, принаймні, повинна становити, якщо система класифікації працює задовільно) дуже невелику частку від загальної кількості ув'язнених. Однак саме ця група викликає особливе занепокоєння у Комітеті з огляду на те, що необхідність вжиття виняткових заходів щодо таких ув'язнених пов'язана з більшим ризиком нелюдського поводження, ніж у випадку з середньостатистичним ув'язненим» (СРТ (2000). *Report on the visit to Poland from 8 to 19 May*, 68, 28).

⁴ CM/Rec (2014). *Recommendation 3 of the Committee of Ministers to member States concerning dangerous offender. Adopted by the Committee of Ministers on 19 February at the 1192nd meeting of the Ministers' Deputies*; Ягунов, Д. (2010). Категорія «небезпечний злочинець» у сучасному кримінальному законодавстві зарубіжних країн. *Актуальні проблеми політики*, 39, 352-361.

⁵ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 62.

⁶ *S.P. and Others v. Russia*, applications №№ 36463/11, 11235/13, 35817/13, 44982/15, 49247/15, 77227/16, 78224/16, 45049/17, 52291/17, 69425/17, 70086/17, judgment 02.05.2023, 7.

Інші ув'язнені можуть вжити до «колонізатора» репресивних заходів, якщо «колонізатор» робить це занадто активно. У той самий час персонал, який намагається зробити життя в установах більш стерпним та, як наслідок, максимально спростити межі між двома світами (що, власне, суперечить самій природі тотальної інституції), ризикує створити умови для більшої колонізації у тотальній інституції, збільшуючи привабливість та ймовірність колонізаторських практик.

Конверсія полягає в тому, що ув'язнений намагається створити імідж «зразкового ув'язненого» для тотальної інституції. Краще сказати, що іноді адміністрація не залишає вибору, тиснучи на нього для того, щоб він став «зразковим в'язнем», хоча дуже часто це робить суто для суто прагматичних (інструментальних) цілей.

Дж. Мітфорд наступним чином висвітлює питання примушення ув'язнених ставати на шлях *конверсії*: «Перший крок – виявлення «*вірного*», що досягається за рахунок інституційної розвідувальної системи: наводку можуть надати охоронці, а іноді можна примусити робити це інших ув'язнених»¹. Після того як «*вірні*» виявлені та перевірено їх ставлення до «*пацюків*», розпочинається їх конверсія, тобто особистісна переорієнтація – від прихильності до інституційної субкультури до позитивного сприйняття адміністрації². Такі зміни даються нелегко, оскільки треба навчити «*вірного*» жити чужинним життям.

В цьому контексті є надзвичайно гострим та слушним питання, яке ставить Дж. Мітфорд та яке безпосередньо пов'язане з критеріями «виправлення» девіантів: «Що таке відновлена [у в'язниці] особистість? «*Вірний*», який відмовляється доносити на своїх співбратів, або ж «*пацюк*», який доносить адміністрації на них?»³.

Якщо «колонізатор» намагається створити максимально вільний для себе простір у тотальній інституції, використовуючи всі можливості для цього, «*конверсатор*» обмежує себе в усіх атрибутах вільного життя, посідає більш дисципліновану, моралізаторську, монохроматичну лінію, представляючи себе як людину, чий *інституційний ентузіазм* завжди у розпорядженні формальних агентів тотальної інституції.

І. Гоффман наводить наступні приклади.

У китайських таборів для військовополонених це – американці, які стали «*профі*» та почали підтримувати комуністичні погляди на світ. В армійських казармах це – солдати, які справляють враження, що вони постійно «*присмоктуються*» та завжди «*домагаються підвищення*». У в'язницях є «*квадратні джони*»⁴. До нацистських концентраційних таборів іноді прибував досвідчений ув'язнений, щоб адаптувати лексику, відпочинок, поставу, прояви агресії та стиль одягу гестапівців. Деякі психіатричні лікарні відрізняються тим, що окремі хронічні пацієнти приймають манери та одяг медичного персоналу, допомагаючи їм керувати іншими пацієнтами, використовуючи строгість, яка іноді перевершує суворість самих медичного персоналу. І, звісно, в офіцерських навчальних інституціях ми знаходимо стажерів, які швидко стають колонізаторами, сповідуючи власні муки, які незабаром вони зможуть заподіяти іншим курсантам⁵.

За наявністю вторинних правил поведінки можна передбачити, що група ув'язнених розробила певний код і певні засоби неформального соціального контролю, щоб запобігти одному ув'язненому інформувати персонал про вторинні правила поведінки іншого. На тій самій підставі ми можемо очікувати, що одним із вимірів соціального типування ув'язнених буде питання безпеки, що призведе до визначення людей як «*стукачів*» або «*щурів*» з одного боку, а з іншого – «*своїх* («*правильних*») *хлопців*»⁶.

Система привілеїв та процеси мортифікації являють собою умови, до яких ув'язнений повинен адаптуватися. Ці умови дозволяють різні індивідуальні способи їх вирішення, окрім будь-яких зусиль щодо колективних підривних дій. Один і той самий ув'язнений буде використовувати різні особисті

¹ Митфорд, Дж. (1987). *Тюремний бізнес*. Москва : Прогресс. 142-143.

² В силу широкого залучення самої адміністрації тотальної інституції до субкультурних відносин та в силу наявності негласного розподілу сфер впливу між неформальною ієрархією ув'язнених та формальними агентами тотальної інституції протиставлення неформальної ієрархії формальній адміністрації не завжди є доречним.

³ Митфорд, Дж. (1987). *Тюремний бізнес*. Москва: Прогресс, 144.

⁴ Див. нижче класифікацію К. Шрага.

⁵ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 65.

⁶ Там само, 55.

лінії адаптації на різних етапах своєї інституційної кар'єри та навіть може використовувати різні прийоми одночасно¹.

К. Шраг визначає наступні типи поведінки ув'язнених у тотальних інституціях²:

– «*Квадратний джон*»: просоціальна поведінка, не втягнутий у кримінальну субкультуру, позитивно ставиться до персоналу та адміністрації;

– «*Політик*»: намагається створити вигляд зразкового в'язня, але таким не є; намагається маніпулювати як персоналом, так і ув'язненими;

– «*Свій хлопець*»: антисоціальна поведінка, глибоко втягнутий у в'язничну субкультуру, негативно ставиться до персоналу й адміністрації³;

– «*Хлопець поза законом*»: асоціальна поведінка, максимальне використання фізичної сили як до персоналу, так і до ув'язнених.

В цілому зазначені лінії інституційної поведінки являють собою узгоджені курси, але мало хто з ув'язнених дотримується певного окремого курсу упродовж тривалого часу з перших моментів ув'язнення. У більшості тотальних інституцій більшість ув'язнених дотримуються тактики, яку деякі з них називають «*playing cool*». Це передбачає дещо опортуністичне поєднання вторинних правил поведінки, колонізації та лояльності до певної групи ув'язнених, щоб конкретний ув'язнений мав максимальний шанс, за конкретних обставин, зрештою залишити тотальну інституцію фізично та психологічно неушкодженим.

Як правило, ув'язнений, перебуваючи разом з іншими ув'язненими, зовні підтримуватиме контрзвичаї та приховуватиме від них те, наскільки поступливо він поведився, перебуваючи за певних обставин наодинці з персоналом. Так, ув'язнені, які виявляють «*крутість*», підпорядковують контакти зі своїми товаришами вищій вимозі «*унікати проблем*»; вони можуть навчитися розривати свої зв'язки із зовнішнім світом настільки, щоб надати культурній реальності внутрішнього світу, але недостатньо, щоб це призвело до колонізації⁴.

Формальні агенти тотальних інституцій

Кожна тотальна інституція – це місце перманентного конфлікту, який базується на існуванні двох великих соціальних груп.

Так, у тотальних інституціях існує основний поділ між великою керованою групою, яку умовно називають ув'язненими, та невеликим кількістю персоналу тотальної інституції (формальних агентів)⁵. Ув'язнені, як правило, постійно перебувають в інституції та мають обмежений контакт із зовнішнім світом; персонал здебільшого має 8-годинний робочий день та соціально інтегрований до зовнішнього світу⁶.

Традиції, погляди та звичаї інституційної спільноти спрямовані проти панівного порядку у тотальному мікросуспільстві, уособленням якого є адміністрація тотальної інституції. Конфліктна ситуація впливає на всіх членів інституції. Покарання та позбавлення привілеїв є інструментами примусу до виконання інституційних правил, а організація праці та виробництва регулюється формальними агентами тотальної інституції. Звідси постійний конфлікт між формальними агентами тотальної інституції та ув'язненими⁷.

¹ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 61.

² Griffiths, C., Verdun-Jones, S. (1989). *Canadian Criminal Justice*. Toronto-Vancouver, 404; Goffman, I. (1981). *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Pelican Books, 60.

³ У цитованому вище рішенні *S.P. and Others v. Russia* ЄСПЛ вказує на широку категорію ув'язнених у пострадянських в'язницях, відому як «*пацани*» («*хлопці*», «*мужики*»). Ув'язнені, що належать до цієї групи, приймають *неформальний кодекс поведінки*, утримуючись від активної співпраці з тюремною адміністрацією (див. *S.P. and Others v. Russia*, applications № № 36463/11, 11235/13, 35817/13, 44982/15, 49247/15, 77227/16, 78224/16, 45049/17, 52291/17, 69425/17, 70086/17, judgment 02.05.2023, 8).

⁴ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 66.

⁵ Там само, 7.

⁶ Повна інтегрованість персоналу до зовнішнього світу не заважає йому здійснювати паралельну інтеграцію до інституційного світу та, що є більш важливим, переймати субкультурні правила та неформальні закони для цілей більш результативного управління тотальною інституцією.

⁷ Haynes, E.F. (1949). The Sociological Study of the Prison Community. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 39(4), 2, 437.

З психологічної точки зору кожна група перманентно сприймає іншу з точки зору *вузьких ворожих стереотипів*: персонал часто сприймає ув'язнених як озлоблених, скритних й таких, які не заслуговують довіри, тоді як ув'язнені часто сприймають персонал у категоріях поблажливості, свавільності та підлості. У рамках інституційних відносин формальні агенти схильні відчувати себе «вищими» й «праведними»; при цьому ув'язнені схильні, принаймні в певному сенсі, відчувати себе «неповноцінними», «слабкими», іноді «гідними звинувачення» та нерідко «дійсно винними»¹.

Е. Сазерленд і Д. Крессі також підкреслюють, що у процесі призонізації ув'язнених починає ставитися до охоронців як до «*screws*», а до соціальних працівників та психіатрів – як до «*bug doctors*»².

Дж. Мітфорд наводить приклад діалогу між претендентом на посаду в'язничного офіцера та директором в'язниці: «...Не мине й року, як Ви будете ненавидіти ув'язнених. Від офіцера [у *нашій в'язниці*] задалегідь очікують вбачати у засудженому найбільш нікчемну істоту на землі»³

У буклеті для орієнтації нових співробітників відомої американської в'язниці Сан-Квентін на початку другої половини ХХ століття зазначалося: «*Не вступай у панібратські стосунки із жодним з ув'язнених. Пам'ятай, що це буде тобі коштувати твого місця*»⁴.

Доцільно також проаналізувати, яке місце посідає персонал у структурі відносин у тотальних інституціях, який його соціальний статус та які історико-політичні чинники вплинули на формування цього статусу. Невипадково Ф. Ницше наголошував, що «*психологія «виправителя» людей* – це велика проблема, яка навіює страх»⁵.

Тотальність знаходить свій прояв і в тому, що її інституційний персонал не може стояти осторонь від соціальних процесів, про які йшлося вище. Соціалізацію інституційних клієнтів потрібно розглядати, враховуючи особливості соціалізації формальних агентів тотальної інституції, який також має свою субкультуру.

К. Кауфман зазначив майже загальні правила «необхідної» поведінки персоналу в'язниці: «...1) не будь «пацюком» – ніколи не створюй негативне зображення іншого офіцера для ув'язненого і ніколи не надавай свідчень проти іншого офіцера; 2) завжди підтримуй офіцера в його диспуті з ув'язненим; 3) завжди підтримуй санкції іншого офіцера, які були накладені ним на ув'язненого; 4) не будь «білою вороною»; 5) підтримуй солідарність з офіцерами проти інших «зовнішніх груп»⁶.

К. Вейнберг зазначає, що субкультура ув'язнених є ворожою до субкультури персоналу в'язниці. Кожна група створює ворожі стереотипи свого «ворога» та виробляє відповідну ідеологію для виправдання своїх дій⁷.

За результатами дослідження А. Бермана, виявилось, що потенціал насильницьких дій у в'язничних офіцерів перевищує аналогічні показники ув'язнених: «Претенденти на посади в'язничних службовців такою самою мірою, як і ув'язнені, здатні вдаватися до дій агресивного характеру. Це, у свою чергу, може означати, що причини, з яких одна група людей перебуває за ґратами, а інша їх охороняє, можуть бути суто випадковими»⁸.

В. Шаламов особливо підкреслював, що «табір – це негативна школа життя цілком та повністю. Нічого корисного, що було б потрібно, звідти не винесе ні сам ув'язнений, ані його начальник, ані його охорона, ані невольні свідки – інженери, геологи, лікарі, – ані керівники, ані підлеглі. Кожна хвилина табірної життя – отруєна хвилина»⁹.

Субкультура персоналу обумовлена вимогами, які висуваються в процесі добору кадрів, зовнішніх вимог, організаційних «законів», покарань та заохочень. Іншими словами, у офіцерів тотальних інституцій також існує своя система привілеїв: із самого початку своєї служби персонал

¹ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 7.

² Sutherland, E., Cressey, D. (1970). *Criminology*. Toronto – New-York – Philadelphia: J.B. Lippincott Company, 537.

³ Митфорд, Дж. (1978). *Тюремный бизнес*. Москва: Прогресс, 23.

⁴ Там само, 27.

⁵ Ницше, Ф. (2012). *Падение кумиров*. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 60.

⁶ Kauffman, K. (1988). *Prison Officers and Their World*. Cambridge-London, 96-117.

⁷ Weinberg, K. (1942). Aspects of the Prison Social Structure. *American Journal of Sociology*, 47, 722.

⁸ Митфорд, Дж. (1978). *Тюремный бизнес*. Москва: Прогресс, 25-26.

⁹ Шаламов, В. (1992). *Колымские рассказы*. Москва. Книга первая, 418.

також соціалізується в умовах тотальної інституції: «Охоронці, як і ув'язнені, також повинні вчитися, як поводитися у стресовому середовищі в'язниці, якщо вони хочуть зробити кар'єру»¹.

З точки зору формальних правил тотальної інституції мобільність між двома зазначеними соціальними групами максимально обмежена; соціальна дистанція, як правило, велика та максимально формалізована (чого не скажеш про численні неформальні точки дотику). Навіть розмови через цей соціальний та фізичний кордон ведуться особливим тоном.

В контексті підтримання балансу відносин влади, природних для тотальної інституції, І. Гоффман зазначає, що «хоча деякий зв'язок між ув'язненими та персоналом тотальної інституції необхідний, одна з функцій персоналу полягає у максимальному контролі над спілкуванням ув'язнених з вищим персоналом»². Продовжуючи цю тезу, можна наголосити, що як раз найбільшою проблемною сферою, що загрожує тотальній інституції, є різні канали комунікації між ув'язненими та вільним суспільством, які формальні агенти тотальної інституції постійно намагаються контролювати, знов таки, використовуючи неформальні важелі (включаючи неформальну ієрархію ув'язнених).

Потрапивши до тотальної інституції «риба» нерідко починає з чогось на кшталт популярних неправильних уявлень персоналу про характер інших ув'язнених, проте згодом «риба» доходять висновку, що більшість його «товаришів» мають усі властивості звичайних, іноді нерідко порядних людей, які заслуговують на співчуття та підтримку, на відміну від більшості формальних агентів тотальної інституції. Злочини, які вчинили ув'язнені у вільному суспільстві, перестають бути ефективним засобом для оцінки їхніх особистих якостей.

ЄСПЛ та ЄКЗК постійно фокусують увагу на максимально можливій інституційній детоталізації, підкреслюючи роль та значення персоналу у тотальних інституціях та використовуючи поняття, спрямовані на позитивні зміни щодо ролі персоналу («динамічна безпека», «терапевтичний союз», «терапевтична стратегія», «терапевтичні стосунки», «терапевтичне середовище» тощо)³.

У той самий час клієнти та формальні агенти тотальної інституції мусять *терпіти* один одного. Перебування у тотальній інституції – це постійне перебування у стресовій ситуації. Проте для того, щоб стресових ситуацій було менше, обидві групи нерідко повинні прислуховуватися до думки протилежної сторони. З цього приводу К. Гриффітс і С. Вердан-Джонс зазначають: «Незважаючи на те, що виправні офіцери можуть визначитися ув'язненими як «pigs» або «pharaohs», кожна група має терпіти іншу. Для ув'язнених це означає зменшення болю, що спричиняє ув'язнення. Для персоналу це є умовою стабільності та порядку»⁴.

На зменшення конфліктності між персоналом та ув'язненими впливає також і культурний фактор. Так, будучи, з одного боку, по різні сторони барикад, з іншого, персонал та ув'язнені перебувають в одному культурному полі, користуючись однією мовою та поділяючи багато спільних цінностей: «Ми говорили однією блатною мовою. Співали однакові сентиментальні пісні. Терпіли однакові труднощі... Ми були схожими й навіть взаємодоповнювали один одного. Майже кожий ув'язнений міг бути наглядачем. Майже кожен наглядач заслужував в'язниці»⁵.

Незважаючи на можливість існування інституційного симбіозу, тотальна інституція як середовище постійного конфлікту дає про себе знати: більшість представників в'язничної адміністрації дотримуються позиції, що «вони можуть одночасно посміхатися тобі, але потім встромити ніж у твою спину»⁶.

¹ Griffiths, C., Verdun-Jones, S. (1989). *Canadian Criminal Justice*. Toronto-Vancouver, 117.

² Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 8.

³ СРТ (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*, 27, 18; СРТ/Inf (1998). *Поміщення особи до психіатричного лікувального закладу без її на те згоди. 8-а Загальна доповідь, 12-part*, 44; СРТ (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*, 114, 48; СРТ (2017). *Report on the visit to Cyprus from 2 to 9 February*, 123, 61; СРТ (2020). *Report on the visit to Bulgaria from 10 to 21 August 2020*, 41, 23; СРТ (2018). *Report on the visit to Moldova from 5 to 11 June*, 25, 11; СРТ (2018). *Report on the visit to Hungary from 20 to 29 November*, 94, 43; СРТ (2018). *Report on the visit to Georgia from 10 to 21 September*, 52, 29; *Epure v. Romania*, application № 73731/17, judgment 11.05.2021, 87-88.

⁴ Griffiths, C., Verdun-Jones, S. (1989). *Canadian Criminal Justice*. Toronto-Vancouver, 419.

⁵ Довлатов, С. (1991). *Зона. Записки лагерного надзирателя*. Москва, 36.

⁶ Griffiths, C., Verdun-Jones, S. (1989). *Canadian Criminal Justice*. Toronto-Vancouver, 414.

Культура тотальної інституції

Власне, центральне місце у концепції тотальних інституцій посідає *культура тотальної інституції* – «формальна і неформальна соціальна організація тотальної інституції разом із взаємодією декількох тисяч ув'язнених та декількох сотень персоналу в'язниці в обмеженому просторі»¹.

За визначенням Д. Клеммера, «в'язнична культура складається зі звичок, систем поведінки, традицій, історії, кодексів, звичаїв, законів і правил, думок і ставлення «за» і «проти» зовнішнього світу, в'язниць, поліції, суддів, інших ув'язнених, наглядачів, лікарів, зброї, Біблій, книг, радіо, грошей, крадіжок, зґвалтувань, сексуальних стосунків, любові, страждань. Це – світ «Я» та «Мій» набагато більший, ніж світ «Наш», «Їхній» або «Його»².

Здебільшого навколо культури обертаються найбільш проблемні моменти – для ув'язнених, персоналу та вільного суспільства. Для ув'язнених характерним є те, що вони приходять до тотальної інституції з «презентативною культурою», яка походить від «домашнього світу» – способу життя та ряду занять, які сприймалися як належне до моменту вступу до тотальної інституції³. Якою б не була стабільність особистої організації «риби», вона завжди була частиною ширшої структури, закладеної до її соціального оточення – цикл досвіду, що підтверджував *концепцію себе* та дозволяв набір захисних маневрів, здійснюваних на її власний розсуд, для подолання конфліктів, дискредитації та невдач.

Проте – потрібно наголосити – дискусія про тотальну інституцію в контексті протистояння двох культур – власної культури «риби» та культури тотальної інституції – це звуження проблематики.

Тотальні інституції не лише замінюють щось вже сформоване своєю власною унікальною культурою; ми маємо справу з чимось більш широким, ніж акультурація чи асиміляція. У першу чергу культурна проблематика тотальної інституції – це проблематика «*тертя*» між імпортованою культурою та культурою тотальної інституції.

Якщо культурні зміни все-таки відбудуться, то, ймовірно, це пов'язано з усуненням певних можливостей поведінки та неспроможністю йти в ногу з останніми соціальними зовнішніми змінами. Таким чином, якщо перебування ув'язненого є тривалим, може статися те, що називається «дискультурацією», що робить ув'язненого тимчасово нездатним керувати певними особливостями повсякденного життя у вільному суспільстві, якщо/коли він повернеться до нього⁴.

Тим не менш – потрібно особливо підкреслити – тотальні інституції насправді не шукають *культурної перемоги* як такої. Вони створюють та підтримують особливий вид перманентної *напруги* між двома світами – «домашнім» та інституційним – та використовують цю інституційну напругу як стратегічний важіль для управління тотальною інституцією⁵.

Прийняття своєї нижчої ролі, накопичення знань про організацію в'язниці, вироблення дещо нових звичок у харчуванні, одязі, роботі, сні, засвоєння *institutional lingo*, усвідомлення того, що вільне суспільство, як виявляється, не зобов'язане задовольняти потреби ув'язнених – усі ці аспекти ув'язнення, які мають силу для всіх клієнтів тотальної інституції.

Впливу того, що отримало назву *універсальних факторів призонізації*, достатньо, щоб зробити людину *своєю* для інституційної спільноти та, скоріш за все, настільки зруйнувати її особистість, що успішна адаптація у вільному суспільстві стає майже неможливою⁶.

З іншого боку, якщо ув'язнені, які перебувають у тотальних інституціях лише упродовж відносно короткого періоду, не інтегруються до інституційної культури та здатні після звільнення без особливих труднощів пристосуватися до нового способу життя у вільному суспільстві.

Формальна місія тотальної інституції

Якщо говорити про в'язниці як найбільш тотальні інституції, то реабілітація (ресоціалізація, реінтеграція, соціальна адаптація, перевиховання тощо) ув'язнених декларується головною їх метою

¹ Clemmer, D. (1940). *The Prison Community*. New York, 294.

² Там само, 297.

³ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 13.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Clemmer, D. (1950). Observations on Imprisonment as a Source of Criminality. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 41(3), 6, 316.

кримінального покарання та інституційною місією. Причому таке реабілітаційне декларування набуло ознак усталеності та традиційності.

На цьому ж наголошує ЄСПЛ у своїх рішеннях щодо необхідності надання процесу виконання кримінальних покарань у місцях несвободи виключно або переважно реабілітаційної спрямованості. При цьому, як зазначає ЄСПЛ, *кара (відплата)* залишається однією з цілей позбавлення волі. Так само основними функціями ув'язнення є *захист суспільства*, у тому числі *шляхом унеможливлення вчинення повторних злочинів*¹. Відповідно, ув'язнений не може бути позбавлений свободи, якщо немає законних пенологічних підстав для ув'язнення, які включають *кару, залякування, захист суспільства та реабілітацію*².

Проте навіть беручи за основу реабілітацію девіантів як мету інституційного впливу та, власне, місію тотальних інституцій, ЄСПЛ посідає дуалістичну позицію щодо небезпечних девіантів, яка нам здається абсолютно виправданою: «У справах, що стосуються позбавлення волі на невизначений строк для цілей *захисту суспільства*, реальна можливість реабілітації є необхідним елементом будь-якої частини ув'язнення, яка має бути виправдана виключно посиленням на *захист суспільства*.

Треба віддати належне І. Гоффману, який максимально влучно й точно ідентифікував проблему: «Перелік задекларованих цілей тотальних інституцій не такий вже й великий: досягнення певної економічної мети; освіта та навчання; медичне або психіатричне лікування; захист суспільства від небезпеки; і, як припускає студент, який вивчає пенітенціарну справу, – фізичне унеможливлення вчинення нових злочинів, відплата, стримування та виправлення». Тим не менш, широко визнається, що загалом тотальні інституції, як правило, не досягають своїх офіційних цілей»³.

Формальні агенти тотальних інституцій, які перебувають у постійному контакті з інституційними клієнтами, можуть відчувати, що перед ними також поставлено вкрай суперечливе завдання: примушувати ув'язнених до покори, але водночас створювати враження, що гуманістичні стандарти тотальної інституції дотримуються, а раціональні цілі інституції реалізуються⁴.

Про «кризу реабілітаційного ідеалу» ми неодноразово писали у своїх більш ранніх працях, наголошуючи на особливій значущості й важливості результатів досліджень Р. Мартінсона⁵. У ХХІ столітті значущість його наукових праць актуалізується ще більш та вимагає окремого додаткового дослідження. Проте у цій статті ми наголошуємо, що перші соціологічні дослідження з анатомії в'язниці (Д. Клеммер, І. Гоффман) аж ніяк не втратили своєї актуальності, і це, у першу чергу, стосується дослідження природи інституційної місії.

Так, І. Гоффман слушно наголошує, що більшість тотальних інституцій здебільшого функціонують лише як місця примусового утримання ув'язнених, але зазвичай при цьому подають себе суспільству як *раціональні організації*, свідомо спроектовані як ефективні машини для досягнення кількох офіційно проголошених та офіційно затверджених цілей, де однією з поширених офіційних цілей є виправлення ув'язнених у напрямі певного *ідеального стандарту*. Власне, суперечність між тим, *що робить* тотальна інституція, і тим, що її посадові особи повинні говорити, *що вона робить*, формує основний контекст рутинної діяльності формальних агентів тотальної інституції⁶.

¹ *James, Wells and Lee v. the United Kingdom*, applications № 25119/09, 57715/09, 57877/09, judgment 18.09.2012, 209; *Dickson v. the United Kingdom [GC]*, application № 44362/04, judgment. 04.12.2007, 28; *Murray v. the Netherlands [GC]*, application № 10511/10, judgment 26.04.2016, 100; *Mastromatteo v. Italy [GC]*, application № 10511/10, judgment 26.04.2016, 72; СРТ (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*, 40, 25.

² Punishment, deterrence, public protection, rehabilitation.

³ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 84.

⁴ Там само, 92.

⁵ Martinson, R. (1979). What Works? – Questions and Answers about Prison Reforms. In: Cullen, F., Applegate, B. (eds.) *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*. Ashgate Publishing Company; Ягунов, Д. (2010). «Криза реабілітаційного ідеалу» в наукових працях Роберта Мартінсона та їх значення для формування сучасної пенальної політики. *Південноукраїнський правничий часопис*, 4, 28-30; Ягунов, Д. (2010). Філософія пробації: трансформація поглядів на сутність та цілі поводження зі злочинцями (період до 1990-х років). *Актуальні проблеми політики*, 40, 175-183; Ягунов, Д. (2011). Філософія пробації: трансформація поглядів на сутність та цілі поводження зі злочинцями (період після 1990-х років). *Актуальні проблеми політики*, 41, 198-207.

⁶ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 74.

Цей природний конфлікт, що перебуває в основі її діяльності та лежить на поверхні, тотальна інституція намагається приховати, причому робить це вона доволі незграбно в як в економічному, так і соціальному аспектах.

Тотальні інституції, зазначає І. Гоффман, часто стверджують, що вони займаються реабілітацією, тобто перезавантаженням механізмів саморегуляції ув'язненого, щоб після звільнення він дотримувався стандартів закладу за власним бажанням. Насправді, ця вимога змін рідко реалізується, і навіть якщо зміни відбуваються назавжди, вони часто не є тими, яких очікував персонал. Ані *stripping procedures*, ані перманентні процеси інституційної реорганізації, здається, не мають довготривалого ефекту, частково через можливість вторинної адаптації, наявність контрморалі та схильність ув'язнених поєднувати всі можливі та доступні стратегії інституційної поведінки, включаючи *playing cool*¹.

Спрямування поведінки ув'язнених у *моралістичні терміни*, що відповідають задекларованій тотальною інституцією *формальній місії*, неминуче призводить до окремих широких припущень щодо природи людини. Беручи до уваги ув'язнених, якими опікуються тотальні інституції, і те, як з ними потрібно поводитися, персонал має тенденцію розвивати те, що можна вважати *теорією людської природи*. Як неявна частина інституційної перспективи, ця теорія *раціоналізує* діяльність, забезпечує витончений засіб збереження соціальної дистанції від ув'язнених та стереотипного погляду на них, а також виправдовує поведінку з ними. Як правило, теорія охоплює «*хороші*» та «*погані*» можливості поведінки ув'язнених, форми, яких набуває погана поведінка, а головне – виховну цінність привілеїв та покарань².

Тотальні інституції перебувають у надскладній системі координат понять «*реабілітація*» – «*різноманітність*» – «*перманентно обмежені ресурси*» – «*обмежені можливості*». Водночас міжнародні стандарти прав людини ставлять *режимну різноманітність* як один з головних пріоритетів інституційної діяльності³. Проте водночас коли різноманітність підходів до ув'язнених стає самоціллю, велика кількість ув'язнених ставить перед персоналом класичні дилеми.

Як зазначав І. Гоффман, «зобов'язання персоналу підтримувати певні гуманні стандарти поведінки з ув'язненими саме по собі створює проблеми, але ще один набір характерних проблем полягає в постійному конфлікті між гуманними стандартами, з одного боку, та інституційною ефективністю, з іншого»⁴. Сьогодні, коли за останні 70 років «*певні стандарти*» стали «*численними глобальними та регіональними стандартами*», природний конфлікт тотальної інституції значно актуалізувався, що знаходить свій прояв у поверненні навіть на рівні Ради Європи до позитивістської концепції *небезпечного стану особи* та запровадженню відповідних національних та міжнародних стандартів.

Оскільки тотальна інституція функціонує до певної міри як незалежна квазідержавна з відповідними атрибутами, її персонал страждає від негараздів, які зазвичай переслідують керівників держав. Причому такі «негаразди» обумовлені тим, що реабілітаційна парадигма, задекларована єдиною та непохитною на центральному рівні, на місцях піддається дробленню та пристосуванню до умов конкретного інституційного середовища.

Як слушно підкреслює І. Гоффман, кожна формальна мета породжує доктрину зі своїми інквізиторами та мучениками, проте на рівні тотальних інституцій, здається, не існує природного контролю над правом легкої інтерпретації, що з'являється в результаті. Кожна тотальна інституція повинна не лише докладати певних зусиль для реалізації формально задекларованих цілей, проте й бути захищеною від тиранії дифузного переслідування зазначених цілей, щоб здійснення влади не перетворилося на полювання на відьом⁵. В цьому є великий сенс, адже концепт безпеки

¹ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 71.

² Там само, 87.

³ CPT/Inf (2017). *Утримання мігрантів під вартою*, 3; CPT (2015). *Report on the visit to Hungary from 21 to 27 October*, 42, 22.

⁴ Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City, 78.

⁵ Там само, 84.

у тотальних інституціях та дії персоналу, що виправдовуються забезпеченням, є прикладами цих гострих аспектів, на чому нерідко фокусують увагу ЄСПЛ та ЄКЗК¹.

Крім того, потрібно наголосити на тому, що блискуче, як на наше переконання, підкреслив американський вчений Е. Хейнс: «Ті, хто «виправився» або «реабілітувався», були людьми, які ніколи не повинні були потрапити до в'язниці, і які відчули ефекти призонізації найменшою мірою. Реабілітація закоренілих злочинців, швидше за все, є результатом умов, що тримають їх у в'язниці до тих пір, поки вони не досягнуть такого віку, коли вони вже не матимуть достатньої фізичної або психічної сили для вчинення злочину. Деяких осіб «відлякують» від подальших злочинних актів, і, як наслідок, вони потрапляють до в'язниці меншою мірою. У деякого з них з'являється нове почуття лояльності та відповідальності по відношенню до своїх рідних. Відомо багато конкретних прикладів, коли подальша поведінка підтверджувала справжність змін»².

На додаток, оцінюючи суперечливість офіційно задекларованих цілей тотальних інституцій, потрібно наголосити на слушності думки Д. Клеммера, що сучасна пенітенціарна система рухається досить непевним курсом, оскільки її адміністрування – це неминуча низка компромісів. З одного боку, від в'язниць очікують *покарання*, з іншого – *виправлення*. В'язниці побудовані так, щоб ними керували як величезними знеособленими машинами, але водночас вони повинні пристосовувати людей до нормального життя в суспільстві. В'язниці діють відповідно до фіксованого, авторитарного розпорядку, але водночас від них очікують розвитку індивідуальної ініціативи. Формальні правила змушують ув'язнених до неробства, незважаючи на те, що одна з головних цілей в'язниці – навчити людину чесно заробляти на життя. В'язниці відмовляють ув'язненому в праві голосу в самоврядуванні, але очікують, що він стане мислячим громадянином демократичного суспільства. Для одних в'язниці – це не що інше, як «заміські клуби», що задовольняють «примхи ув'язнених за рахунок платників податків». Іншим здається, що тюремна атмосфера наповнена лише гіркотою, злістю та тотальним відчуттям поразки. І вся ця парадоксальна схема продовжує рухатися саме таким чином, тому що наші уявлення та погляди на функцію виправних установ у суспільстві заплутані, нечіткі та розпливчасті³.

Тотальна інституція за своєю природою становить *джерело конфліктності*: ув'язнені постійно конфліктують один із одним та з адміністрацією. Діяльність в'язниці базується на конфлікті двох ідей: *каральної* та *реабілітаційної*. Відтак одним із факторів, який впливає на діяльність агенцій кримінальної юстиції, є конфліктний характер цілей їхньої діяльності. Проте коли ресоціалізація стає основною формальною метою діяльності в'язниці, у конфлікті починає брати участь і третя група – *соціальні працівники*. Кожна ідея знаходить свій прояв у діяльності відповідних підрозділів пенітенціарної установи: «напруга» між покаранням та реабілітацією виявляється у відносинах між охоронцями та іншими виправними службовцями⁴. Тому відсутність єдності у внутрішньо-інституційних поглядах на покарання та основні засади поведінки з ув'язненими є одним із факторів, які унеможливають комплексну підтримку реабілітаційних програм з боку суддів, виправних адміністраторів і громадськості.

Негативне ставлення формальних агентів тотальних інституцій до реформ є ще однією причиною невдач реабілітаційних зусиль. Потрібно зазначити, що кожна реабілітаційна програма – це в першу чергу інновація, імплементація якої вимагає від в'язничного офіцера «порушити» традиційний розпорядок дня. Адміністратори та офіцери в'язниць часто розглядають реабілітаційні ініціативи як загрозу внутрішньому спокою тотальної інституції та стабільності її діяльності. Суттєвою перешкодою на шляху впровадження інновацій є бажання індивідів дотримуватися традиційних думок та поведінки.

¹ *Onoufriou v. Cyprus*, application № 24407/04, judgment 07.01.2010; CPT/Inf (2015). *Неповнолітні, позбавлені волі відповідно до кримінального законодавства. 24-а Загальна доповідь, 1-part, 124*; CPT/Inf (2017).

Утримання мігрантів під вартою, 3; CPT (2017). *Report on the visit to Cyprus carried out by the from 2 to 9 February*, 55, 32; CPT (2004). *Report on the visit to Cyprus carried out by the from 8 to 17 December*, 71, 30.

² Haynes, E. (1949). The Sociological Study of the Prison Community. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 39(4), 2, 438.

³ Clemmer, D. (1950). Observations on Imprisonment as a Source of Criminality. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 41(3), 6, 314.

⁴ Ягунов, Д. (2011). *Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування*. Одеса: Фенікс, 263; Sutherland, E., Cressey, D. (1970). *Criminology*. Toronto-New-York-Philadelphia: J.V. Lippincott Company, 517; Griffiths, C., Verdun-Jones, S. (1989). *Canadian Criminal Justice*. Toronto-Vancouver, 424.

Аналіз проблематики суперечності між формальними та прихованими цілями в'язниць може бути доповнений аналізом статистичних показників щодо кількості іноземців в структурі в'язничного населення багатьох сучасних країн¹. Концепція реабілітації девіантів, що приписується «виправній» в'язниці, передбачає подальше *соціальне включення* девіантів до «вільного суспільства», тобто, більш-менш перманентне (тривале) перебування девіантів у *конкретному* суспільстві після звільнення. Проте за умов, коли «виправна» в'язниця стає заручником міграційної кризи, вона вимушена забути про задекларовані нею реабілітаційні ідеали та соціальне включення девіантів до *конкретної* громади після звільнення.

Так, відповідно до узагальнених даних *World Prison Brief*, станом на початок 2023 року відсоток мігрантів та іноземних громадян у різних країнах та територіальних одиницях становила: Монако – 92,3%, ОАЕ – 87,8%, Ліхтенштейн – 83,3%, Люксембург – 73,3%, Макао – 72,1%, Швейцарія – 71%, Гамбія – 66,7%, Кіпр – 65,0%, Греція – 59,9%, Андорра – 57,4%, Австрія – 51,4%, Саудівська Аравія – 49%, Бельгія – 44,2%, Мальта – 44%, Острів Мен (Велика Британія) – 42,2%, Ізраїль – 38,9%, Ліван – 36%, Гібралтар (Велика Британія) – 33,9%, Естонія – 33,3%, Словенія – 31,6%, Італія – 31,2%, Оман – 30,3%; Кот д'Івуар – 30%, Іспанія – 29,5%, Бруней Даруссалам – 29,2%, Данія – 26,9%, Норвегія – 26%, Німеччина – 25,5%, Франція – 24,6%, Ісландія – 23,3%, Нідерланди – 23,1%, Швеція – 22,1%.

Тому можна підсумувати, що в сучасних умовах країни, що стають «жертвами» міграційних криз, формують свою в'язничну політику без реального включення реабілітаційної парадигми. У таких країнах більшість ув'язнених-іноземців здебільшого утримуються з метою ізоляції від суспільства (*incapacitation*) для цілей подальшої депортації; у даному випадку навіть не йдеться про дисциплінування таких девіантів². Чи буде забезпечено дотримання *прав людини* підчас такої ізоляції – це питання кожної країни, враховуючи правові традиції та фінансові можливості³. Проте за таких умов реабілітаційна парадигма в її класичному тлумаченні поступається першими місцем.

Реабілітаційне насильство

Окремо потрібно наголосити на проблемі *реабілітаційного насильства* як невід'ємній складовій багатьох тотальних інституцій, формально задекларованих як місця для морального виправлення девіантів⁴. Проблемою, власне, є те, що тотальні інституції, декларує реабілітацію як *право*, одночасно трансформують її на *обов'язок*, недотримання якого призводить до стигматизації інституційних клієнтів та настання негативних наслідків для перспектив звільнення⁵.

Кастова система тотальної інституції

Поведінка ув'язнених у тотальних інституціях обумовлена різними традиціями, моральними установками та міфологією. Причому міфологія в'язничної спільноти є особливо потужною виховною силою, що визначає поведінку нових ув'язнених. Історії про видатні втечі та розповіді про бунти передаються з покоління у покоління. Персонажі стають легендарними героями, а їхні подвиги описуються в перебільшених термінах. «*Крутими хлопцями*», які скоїли ефектні або видовищні злочини, захоплюються інші ув'язнені. Міфи та легенди будуються на протиставленні закону, його виконанню та адміністрації в'язниці⁶.

Проте основоположне місце у цій системі координат посідає *соціальна ієрархія* з інститутом *лідерства*, причому існування інституційної соціальної ієрархії стає очевидним вже на початку періоду ув'язнення. У цілому, в'язниця є цікавою як приклад авторитарної групи, де політику здебільшого визначають найвищі члени ієрархії.

¹ СРТ (2017). *Report on the visit to Cyprus from 2 to 9 February*, 50, 30.

² Щодо «дисциплінування» дивись наступні підрозділи цього дослідження.

³ *Muršić v. Croatia [GC]*, application № 7334/13, judgment 20.10.2016, 99; *Neshkov and Others v. Bulgaria*, applications № 36925/10, 21487/12, 72893/12, 73196/12, 77718/12, 9717/13, judgment 27.01.2015, 229.

⁴ Шипунова, Т. (2002). Агрессия и насилие как элементы социокультурной реальности. *СОЦИС*, 1, 66.

⁵ Прикладом може служити стаття 245 Виконавчого кодексу Молдови, яка відносить до дисциплінарних порушень «*порушення будь-якої форми соціально-виховних програм, що здійснюються в пенітенціарній установі*» (див. Monitorul Oficial (2010). *Исполнительный кодекс Республики Молдова*, 214-220, 704).

⁶ Haynes, E. (1949). The Sociological Study of the Prison Community. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 39(4), 2, 437.

Вивчення лідерства у в'язничній спільноті стає надзвичайно складним, оскільки поведінка ув'язнених контролюється численними формальними правилами установи. Додаткову складність додає мінливий склад ув'язнених та унікальний характер колективного життя. Перешкодою також є складність у формулюванні методу, який дозволив би зібрати надійні дані від ув'язнених. Незважаючи на зазначені труднощі, знання лідерства вважається важливим для працівників в'язниць, особливо у зв'язку з сегрегацією, що надають сенс наступним темам: 1) особистісні характеристики тюремних лідерів; 2) методи отримання статусу лідера; 3) термін перебування на «посаді» лідера; (4) загальний характер лідерства серед ув'язнених та його вплив на тюремну спільноту¹.

В контексті свого дослідження лідерства у в'язничному середовищі Д. Клеммером було наголошено, що лідером є особа, яка впливає та спрямовує думки та поведінку інших, а також вказує шлях своїми діями або репутацією. Це – людина, навколо якої формується та підтримується неформальне, нерегламентоване життя групи. Очевидно, що точне визначення лідерства неможливе через широке розмаїття ситуацій, в яких функціонують лідери².

У вільному суспільстві лідер – це переважно позитивна категорія. Проте оцінка лідерства у тотальній інституції не може порівнюватися з оцінкою лідерства в організаціях та установах вільного суспільства. Відмінності лідерства у вільному світі та тотальних інституціях пов'язані з особливою структурою неформального групового життя, відсутністю консенсусу щодо спільної мети, індивідуалізмом більшості ув'язнених, формальним контролем за дисципліною, особистісними рисами тих, хто стає лідером, та атомізацією в'язничної спільноти. Проте головним є те, що для формальних агентів тотальної інституції неформальний лідер, як правило, є *порушником спокою*, адже усі клієнти тотальної інституції мають сповідувати покору.

Основна відмінність, здається, пов'язана з метою, завданням або програмою лідера.

Д. Клеммер наголошував, що «тюремні лідери, за винятком конфліктних ситуацій, не мають певної програми. Єдина мета, яку поділяють група та лідер, – зробити так, щоб інституційний час минав якомога комфортніше»³.

Вказане твердження нам видається дискусійним, адже, як на нашу думку, сучасні неформальні в'язничні лідери уособлюють *перманентну владу* – владу з розподілом на законодавчу, виконавчу та судову, реалізація якої ретельно планується та аналізується⁴. Фінський вчений М. Лайне робить особливий наголос: «Незалежно від філософії керівництва в'язниці, завжди існує неформальне керівництво у суспільстві ув'язнених. Там завжди існує соціальна структура, градація рангів, символи таких рангів, соціальний контроль та «закони» соціальних відносин. Існують інтереси, соціальний тиск, моделі комунікації та механізми пом'якшення напруги. Існують характерні для соціального становища цієї групи людей відносини, цінності та легенди»⁵. Тому звуження інституту в'язничного лідерства до комфорту нам видається спрощенням самого інституту лідерства.

Е. Хейнс підкреслив важливу ідею, яка стає ще більш цінною для цілей нашого дослідження: «В'язничний колектив, керований за авторитарними принципами, не має ані бажання, ані можливості для розвитку тих самообмежень, які уможливають безперешкодне функціонування вільного суспільства. Отже, в'язниці мають майже безмежний потенціал для антисоціалізації своїх ув'язнених. І чим більш *обтяжливими* будуть в'язниці, тим більше вони сприятимуть процесу атомізації та соціальної дезорганізації»⁶. Цінність цієї тези обумовлена тим, що сучасні міжнародні актори (особливо ЄКЗК), приділяючи увагу послабленню режиму у пенітенціарних установах, переслідують не лише мету надання процесу виконання покарань більшої реабілітаційної спрямованості, проте й мету послаблення ролі неформальної в'язничної ієрархії, яка, в свою чергу, є одним з головних факторів десоціалізаційного впливу на загальний колектив ув'язнених.

¹ Clemmer, D. (1938). Leadership Phenomena in a Prison Community. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 28(6), March-April, 8, 862.

² Там само.

³ Там само, 870.

⁴ Ягунов, Д. (2023). «Homo Disciplinatus» як об'єкт політики соціального контролю (до питання про симулякризацію національної політики запобігання катуванням у XXI столітті). *Політичне життя*, 1, 28-37.

⁵ Лайне, М. (1994). *Криминологія и социология отклоненного поведения*. Хельсинки: Центр обучения тюремных служащих, 99.

⁶ Haynes, E. (1949). The Sociological Study of the Prison Community. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 39(4), 2, 438.

У цьому контексті потрібно звернути увагу на рішення ЄСПЛ у справі «*S.P. and Others*», яке і взагалі, і в контексті нашого дослідження важко переоцінити. Так, Європейським судом було констатовано, що субкультура у російських пенітенціарних установах – це не просто перманентне явище з «*поняттями*», татуванням та іншою зовнішньою мішурою, а *відносини влади*, спрямовані на перманентне приниження (мортифікацію) ув'язнених.

Так, як зазначає ЄСПЛ, основна скарга заявників стосується нелюдського та такого, що принижує гідність, поводження через їхній «нижчий» статус у *неформальній ієрархії ув'язнених*, що склалася у російських пенітенціарних установах та була підсилена *неформальним кодексом поведінки злочинного світу*, який зазвичай називають «*правилами*» («*поняттями*»). ... Спираючись на свій особистий досвід, скарги до органів влади, а також на ґрунтовні дослідження та офіційні звіти про *ієрархію ув'язнених* у російських пенітенціарних установах, заявники надали наступний опис поводження з ними як з «*вигнанцями*» у рамках *неформальної ієрархії ув'язнених* у російських пенітенціарних установах¹.

У «*S.P. and Others*» ЄСПЛ проаналізував конкретні положення щодо сутності *відносин влади* у пенітенціарних установах, які донедавна були здебільшого науковими або теоретичними категоріями. Незважаючи на те, що вказане рішення ухвалене проти Росії, його з однаковим успіхом можна та – що є важливим – *потрібно* в обов'язковому порядку застосовувати як в Україні, так і в інших країнах колишнього СРСР для цілей очищення національних пенітенціарних систем від огидної й нелюдської *кастової системи*, заснованій за прямого сприяння та безпосередньої подальшої підтримки владних структур. На це рішення ЄСПЛ *потрібно* посилатися, його *потрібно* використовувати безпосередньо у практичній діяльності пенітенціарних установ. На особливу увагу заслуговує те, що у цьому рішенні ЄСПЛ наголосив: «Національні органи влади не зробили нічого, щоб визнати, не кажучи вже про вирішення цієї проблеми, і не вжили жодних загальних або індивідуальних заходів для забезпечення безпеки та добробуту заявників. З огляду на масштаби проблеми, *бездіяльність ... органів влади у цій справі може розглядатися як форма співучасті у зловживаннях*, завданих ув'язненим, які перебувають під їхнім захистом».

Використання словосполучення «*у цій справі*» аж ніяк не може надавати спокою національним органам влади інших держав Ради Європи у подібних ситуаціях, адже на додаток до численних інших справ, що стосувалися загроз для різних категорій вразливих осіб у пенітенціарних установах, ЄСПЛ сформулював міцну прецедентну основу, яка *має* застосовуватися для цілей захисту життя, здоров'я та гідності ув'язнених, а також для неможливості втечі держав від виконання зобов'язань за статтею 3 Конвенції про захист прав людини, у тому числі через пропонування потерпілим бюрократичних перепон замість реального захисту від загроз життю, здоров'ю та гідності. Так, ЄСПЛ наголосив, що відсутність будь-якої прямої причетності держави до актів жорстокого поводження, які відповідають умові жорстокості, передбаченій статтею 3 Конвенції, не звільняє державу від її зобов'язань за цим положенням.

Формування нових відносин влади

У цій статті ми не намагаємося глибоко дослідити питання інституційної субкультури як такої². Натомість ми робимо додатковий наголос, що в'язнична субкультура є *симулякром*, який приховує справжні *відносини влади* у тотальних інституціях. У цей же час навіть ЄСПЛ наголошує, що в основі інституційної субкультури перебувають *особливі відносини влади*³, що є наслідком прямої співучасті держави⁴.

Концепція тотальних інституцій в світлі критичного підходу

Як ми наголошували у вступі до цієї статті, нашою метою було здійснити критичний аналіз концепції тотальних інституцій у світлі особливостей становлення капіталістичного способу виробництва та витоків сучасної («*виправної*») в'язниці.

¹ *S.P. and Others v. Russia*, applications №№ 36463/11, 11235/13, 35817/13, 44982/15, 49247/15, 77227/16, 78224/16, 45049/17, 52291/17, 69425/17, 70086/17, judgment 02.05.2023, 5.

² Ягунов, Д. (2023). Симулякр в'язничної субкультури у практиках Європейського суду з прав людини та Європейського комітету з питань запобігання катуванням. *European political and law discourse*, 10(2).

³ *S.P. and Others v. Russia*, applications №№ 36463/11, 11235/13, 35817/13, 44982/15, 49247/15, 77227/16, 78224/16, 45049/17, 52291/17, 69425/17, 70086/17, judgment 02.05.2023, 104.

⁴ Там само, 108.

Концепція тотальних інституцій – це насамперед концепція про *анатомію в'язниці* – про горизонтальні та вертикальні відносини у в'язницях та інших закритих установах. Проте не можна забувати, що вказані відносини виникли та сформувалися у рамках певної *соціально-економічної формації*, яка, породивши «виправну» в'язницю, не могла не спричинити впливу на її анатомію.

Не вдаючись до дискусії про природу деяких нетипових покарань (виправні тюрми, тюрми для повій та перші виправні будинки тощо), ще раз можна наголосити, що сучасна в'язниця є *сучасною* саме з огляду на формальну проголошену місію та мету, пов'язану з *«реформацією»* девіантів.

Відтворюючи тези О. Кіркхаймера, Г. Руше, М. Фуко, Д. Мелоссі та М. Паваріні, ми наголошуємо, що з виникненням та поширенням капіталістичних відносин було не лише посилено традиційні інструменти соціального контролю, проте й створено нові інструменти. Нова стратегія була спрямована на розосередження, на розширення та проникнення соціального контролю (*дисперсію дисципліни*), де фабрика, школа, завод, госпіталь, психіатрична клініка, казарма, військова школа, засоби масової інформації, соціальна допомога тощо стали елементами однієї системи соціального контролю¹. Як наголошують Д. Мелоссі та М. Паваріні, в'язниця виникла одночасно з капіталістичним способом виробництва та в певному взаємозв'язку з ним, тому і глибокі структурні зміни повинні були супроводжуватися такими ж радикальними змінами у сфері соціального контролю та відтворення робочої сили².

У контексті критичного підходу, що розвивався вказаними вище вченими, навіть перші робітні дома не були справжніми й належними місцями виробництва; натомість вони були місцями для *навчання дисципліни виробництва*. Щодо ідеї створення сучасної («*виправної*») в'язниці, то, як слушно зазначають Д. Мелоссі та М. Паваріні, задекларована мета *«реформації злочинців»* насправді була метою перетворення злочинця на *пролетаря*.

Об'єктом «*виправної*» в'язниці стало виробництво нових людей – людей дисциплінованих, які б перебували під «парасолькою» соціального контролю нового типу. З цього моменту ми можемо побачити реальні виміри «*пенітенціарного винаходу*»: в'язниця як машина – після паноптичного спостереження за девіантом та накопиченням знання про девіанта – мала перетворити агресивного, неспокійного, імпульсивного та неконтрольованого злочинця (*реального суб'єкта*) на ув'язненого (*ідеального суб'єкта*), тобто на суб'єкта дисциплінованого (механічного). Іншими словами, йшлося про створення пролетарів шляхом примусового інституційного навчання девіантів *фабричній дисципліні*³.

Інтерес до злочинця, таким чином, обмежується інтересом до *девіанта*, якого можна вивчати, аналізувати, класифікувати, маніпулювати ним та трансформувати його, відриваючи його від соціальної реальності, з якої він прийшов і до якої він повернеться⁴. Внаслідок цього під час та після ув'язнення девіант перетворюється на *інституціоналізованого девіанта*.

Реальна функція нової («*виправної*») в'язниці полягала у постійному відтворенні нового (буржуазного) соціального порядку навіть у найбільш обмежених соціальних просторах. В'язниця розглядалася як концентроване місце, в якому *класова гегемонія*, що за часів Античності та Середньовіччя здійснювалася у ритуальних формах карального терору, почала раціонально розвиватися у рамках мереж дисциплінарних відносин нового типу⁵.

«*Виправна*» в'язниця як інструмент примусу та дисципліни отримала конкретну мету: утверджувати буржуазний соціальний порядок – чітке розмежування між світом *власників* та світом *незаможних*. Вона мала перетворити *незаможного злочинця* на *соціально безпечного пролетаря*⁶. Іншими словами, неконтрольований, а тому й небезпечний для соціального устрою девіант повинен був навчитися *миритися* з тим, що він *незаможний*, і при цьому не являти загрозу майну заможних.

¹ Ягунов, Д., Севастьянова, Н. (2007). «Net-Widening» в системі заходів соціального контролю. *Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації: матеріали щорічної науково-практичної конференції, 31 жовтня 2007 року*. Одеса: ОРІДУ НАДУ при Президентіві України, 2, 285-288; Ягунов, Д. (2021). Катування як елемент соціального контролю у XXI столітті (політичні та правові аспекти). *Політичне життя*, 1, 66-83.

² Melossi, D., Pavarini, M. (1981). *The Prison and the Factory: Origins of the Penitentiary System*. London-Basingstoke: The Macmillan Press Ltd, 6.

³ Там само, 144.

⁴ Там само, 147.

⁵ Там само, 148.

⁶ Там само, 149.

Висновки

За результатами цього дослідження нами сформульовано наступні висновки.

Домінуючий нині у сучасній юридичній науці консервативний (формальний) підхід до дослідження в'язниці та ув'язнення має бути об'єктом критики.

В'язниця, до теоретичного уявлення про яку ми звикли, заявила як максимально демократичне покарання за злочини, що породило безліч реформаторських проектів у XIX – XX ст. Проте сьогодні, коли в'язниця виявилася «найбільш огидним, але безальтернативним вирішенням проблеми» (М. Фуко), що має використовуватися як *last resort*, відсутні глибокі дослідження анатомії в'язниці. Замість анатомії в'язниці ми маємо переважно гасла, декларації, суперечливі концепції тощо, народжені у XX столітті, але за сучасних умов надзвичайно перевантажені скептицизмом як вчених, так і практиків (суддів, прокурорів, адвокатів), не кажучи вже про самих ув'язнених.

Проблема сучасного анатомічного аналізу в'язниці полягає у тому, що із самого початку в'язниця була створена на початку XIX століття як машина для перетворення непокірних, неконтрольованих злочинців на покірних, дисциплінованих *пролетарів*. Проте сьогодні, коли мало хто аналізує та використовує це явно немодне поняття, виникає об'єктивне питання про сучасну анатомію в'язниці та фактичні цілі в'язниці у XXI столітті – саме за умов нової соціально-економічної формації.

Тому дослідження анатомії сучасної в'язниці має бути комплексним та включати: 1) дослідження в'язниці як тотальної інституції за категоріальним апаратом, сформульованим І. Гоффманом та іншими дослідниками інституційної тотальності; 2) дослідження в'язниці як апарату, спрямованого на поширення дисципліни у політичному тілі суспільства та розкидування дисциплінарних мереж (О. Кіркхаймер, Г. Руше, М. Фуко, Д. Мелоссі, М. Паваріні); 3) реалістичний підхід, сформульований ЄСПЛ та ЄКЗК щодо горизонтальних та вертикальних відносин у сучасних в'язницях (питання стандартів прав людини та їх дотримання, відносин влади та неформальної в'язничної ієрархії).

Концепція тотальних інституцій І. Гоффмана відображає погляд на в'язницю та ув'язнення, сформований у середині XIX – на початку XX ст. ст.; в основі класичної концепції тотальних інституцій перебуває відлуння *Філадельфії* та *Оберну*. Тим не менш концепція тотальних інституцій зберігає свою велику актуальність і сьогодні. Більше того, саме сьогодні ця концепція набула особливої ваги та – можна сказати – другого життя – з огляду на відображення елементів цієї концепції не лише у нормативних актах, проте й у практиках ЄСПЛ та ЄКЗК.

У «*S.P. and Others*» ЄСПЛ зробив великий крок вперед у площині аналізу інституційної субкультури на прикладі пенітенціарних установ. Цінність такого кроку полягає у тому, що, якщо у минулих своїх рішеннях ЄСПЛ розкривав лише особливості статусу вразливих осіб у пенітенціарних установах (гомосексуалістів, поліцейських інформаторів, сексуальних злочинців, колишніх офіцерів органів правопорядку тощо)¹, то у «*S.P. and Others*» ЄСПЛ зробив аналіз *відносин влади* у тотальних інституціях, і наголосив, що *відносини влади* – це, власне, головне, що має братися до уваги при дослідженні сучасних в'язниць.

У зв'язку з цим та іншими рішеннями ЄСПЛ, що стосуються *відносин влади* у тотальних інституціях, сьогодні ще більше актуалізоване питання *неформальної ієрархії ув'язнених*.

Неформальна ієрархія ув'язнених, що посідає провідне місце у класичній концепції тотальних інституцій, станом на сьогодні (у тому числі завдяки справі «*S.P. and Others*») отримала нову перспективу як об'єкт наукового дослідження.

Неформальна ієрархія ув'язнених перестала бути лише частиною *науково-популістської легенди*; натомість вона стала *фактичною та правовою реальністю*.

Крім того, у «*S.P. and Others*» ЄСПЛ додатково підкреслив цінність та актуальність класичної концепції тотальних інституцій в частині конфлікту між формально задекларованими та фактичними цілями тотальних інституцій.

Окремо потрібно сказати і про значення доповідей ЄКЗК для цілей дослідження тотальних інституцій. Так, будучи концентратом *practically oriented knowledge*, сформованого за результатами систематичних незалежних обстежень європейських в'язниць та інших тотальних інституцій, доповіді ЄКЗК містять критичну репрезентацію сучасної інституційної анатомії щодо горизонтальних та вертикальних інституційних відносин.

¹ *Stasi v. France*, № 25001/07, п. 91, 20 October 2011; *J.L. v. Latvia*, № 23893/06, 68, 17 April 2012; *D.F. v. Latvia*, 81-84, *M.C. v. Poland*, № 23692/09, 90, 3 March 2015; *Sizarev v. Ukraine*, № 17116/04, 114-115, 17 January 2013; *Totolici v. Romania*, № 26576/10, 48-49, 14 January 2014.

References:

1. Abramkin, V. (1996). *Poiski vyhoda. Prestupnost, ugolovnaya politika, mesta zaklyucheniya v postsovetskom prostranstve* [Searching for an exit. Crime, criminal policy, places of detention in the post-Soviet space]. Moscow: Human Rights. [in Russian].
2. *Aydin v. Turkey*, application № 23178/94, judgment 25.09.1997.
3. *Balajevs v. Latvia*, applications № 36043/13, judgment 05.10.2017.
4. Bowker, L. (1977). *Prisoner Subcultures*. Toronto.
5. Bushuev, I. (1970). *Novoe v ispravitelno-trudovom zakonodatelstve* [New in corrective labor legislation]. Moscow. [in Russian].
6. Clemmer, D. (1938). Leadership Phenomena in a Prison Community. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 28(6), 8.
7. Clemmer, D. (1940). *The Prison Community*. New York.
8. Clemmer, D. (1950). Observations on Imprisonment as a Source of Criminality. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 41(3), 6.
9. CM/Rec (2014). *Recommendation 3 of the Committee of Ministers to member States concerning dangerous offender. Adopted by the Committee of Ministers on 19 February at the 1192-nd meeting of the Ministers' Deputies*.
10. CPT (1996). *Report on the visit to Cyprus from 12 to 26 May*.
11. CPT (2000). *Report on the visit to Poland from 8 to 19 May*.
12. CPT (2004). *Report on the visit to Cyprus from 8 to 17 December*.
13. CPT (2009). *Report on the visit to Poland from 26 November to 8 December*.
14. CPT (2013). *Report on the visit to Poland from 5 to 17 June*.
15. CPT (2015). *Report on the visit to Hungary from 21 to 27 October*.
16. CPT (2017). *Report on the visit to Bulgaria from 25 September to 6 October*.
17. CPT (2017). *Report on the visit to Cyprus from 2 to 9 February*.
18. CPT (2017). *Report on the visit to Slovenia from 28 March to 4 April*.
19. CPT (2017). *Report on the visit to Turkey from 10 to 23 May*.
20. CPT (2018). *Report on the visit to Bulgaria from 10 to 17 December*.
21. CPT (2018). *Report on the visit to Georgia from 10 to 21 September*.
22. CPT (2018). *Report on the visit to Hungary from 20 to 29 November*.
23. CPT (2018). *Report on the visit to Moldova from 5 to 11 June*.
24. CPT (2019). *Report on the visit to Turkey from 6 to 17 May*.
25. CPT (2020). *Report on the visit to Bulgaria from 10 to 21 August*.
26. CPT (2020). *Report on the visit to Moldova from 28 January to 7 February*.
27. CPT (2020). *Report on the visit to Poland from 9 to 16 September*.
28. CPT (2021). *Report on the visit to Bulgaria from 1 to 13 October*.
29. CPT (2021). *Report on the visit to Lithuania from 10 to 20 December*.
30. CPT (2021). *Report on the visit to Romania from 10 to 21 May*.
31. CPT (2022). *Report on the visit to Italy from 28 March to 8 April*.
32. CPT/Inf (1992). *Tyuremne uvyaznennyya. 2-a Zagalna dopovid* [Imprisonment. 2nd General report], 3. [in Ukrainian].
33. CPT/Inf (1997). *Pozbavlenyya voli inozemciv zgidno z normamy zakonodavstva pro inozemnyh gromadyan. 7 Zagalna dopovid* [Foreigners deprived of liberty in accordance with the legislation on foreign citizens. 7 General report], 10. [in Ukrainian].
34. CPT/Inf (1998). *Pomishchennyya osoby do psyhiatrychnogo likuvalnogo zakladu bez ū na te zgody. 8 Zagalna dopovid* [Placement of a person in a psychiatric treatment facility without his consent. 8 General report], 12. [in Ukrainian].
35. CPT/Inf (2015). *Nepovnolitni, pozbavleni voli vidpovidno do kryminalnogo zakonodavstva. 24-a Zagalna dopovid* [Minors, deprived of liberty in accordance with criminal legislation. 24th General report], 1. [in Ukrainian].
36. CPT/Inf (2017). *Utrymannyya migrantiv pid vartoyu* [Detention of migrants], 3. [in Ukrainian].
37. CPT/Inf(2018). *Pozbavleni voli zhinky* [Women who are deprived of their freedom]. [in Ukrainian].
38. *Dickson v. the United Kingdom [GC]*, application № 44362/04, judgment 04.12.2007.
39. *Domenichini v. Italy*, application № 15943/90, judgment 15.11.1996.
40. Dovlatov, S. (1991). *Zona. Zapiski lagernogo nadziratelya* [Zone. Notes of the camp warden]. Moscow. [in Russian].
41. Dubber, M. (2004). Criminal Justice Process and War on Crime. In: Sumner, C. (ed.) *The Blackwell Companions to Sociology*. Blackwell Publishing Ltd.
42. *Epure v. Romania*, application № 73731/17, judgment 11.05.2021.
43. *Filiz Uyan v. Turkey*, application № 7496/03 judgment 08.01.2009.
44. Fromm, E. (1999). *Anatomiya chelovecheskoj destruktivnosti* [Anatomy of human destructiveness]. Minsk. [in Russian].
45. Fuko, M. (1999). *Nadzirat i nakazyvat. Rozhdenie tyurny* [Supervise and punish. The birth of the prison]. Moscow: Ad Marginem. [in Russian].

46. Gavenko, V., Bitenskiy, V.(ed.) (2015). *Psyhiatriya i narkologiya*. Kyiv: Medycyna. [in Ukrainian].
47. Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, Inc.; Garden City.
48. Goffman, I. (1981). *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Pelican Books.
49. Griffiths, C., Verdun-Jones, S. (1989). *Canadian Criminal Justice*. Toronto-Vancouver.
50. *Guliyev v. Russia*, application № 24650/02, judgment 19.06.2008.
51. *Halil Adem Hasan v. Bulgaria*, application № 4374/05, judgment 10.03.2015.
52. Haynes, E. (1949). The Sociological Study of the Prison Community. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 39(4), 2.
53. Hohryakov, G. (1991) Paradoxes tyurmy [Prison paradoxes]. Moscow. [in Russian].
54. *J.L. v. Latvia*, application № 23893/06, judgment 17.04.2012.
55. Jacobs, J. (1983). *New Perspectives on Prison and Imprisonment*. London: Ithaca.
56. *James, Wells and Lee v. the United Kingdom*, applications № 25119/09, 57715/09, 57877/09, judgment 18.09.2012.
57. Kauffman, K. (1988). *Prison Officers and Their World*. London: Cambridge.
58. *Khoroshenko v. Russia [GC]*, application № 41418/04, judgment 30.06.2015.
59. *Kurkowski v. Poland*, application № 36228/06, judgment 09.04.2013.
60. Martinson, R. (1979). What Works? – Questions and Answers about Prison Reforms. In: Cullen, F., Applegate, B. (eds.) *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*. Ashgate Publishing Company.
61. *Mastromatteo v. Italy [GC]*, application № 10511/10, judgment 26.04.2016.
62. *Matwiejczuk v. Poland*, application № 37641/97, judgment 02.12.2003.
63. McCleery, R. (1961). Authoritarianism and the Belief System of Incurables. In: Cressey, D. (ed.) *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*. New York, 163.
64. Melossi, D., Pavarini. M. (1981). *The Prison and the Factory: Origins of the Penitentiary System*. London – Basingstoke: The Macmillan Press Ltd.
65. *Messina v. Italy (№ 2)*, application № 25498/94, judgment 28.09.2000.
66. *Monir Lotfy v. Cyprus*, application № 37139/13, judgment 29.06.2022.
67. Monitorul Oficial (2010). *Ispolnitelnyj Kodeks Respubliki Moldova* [Executive Code of the Republic of Moldova], 214-220. [in Russian].
68. *Murray v. the Netherlands [GC]*, application № 10511/10, judgment 26.04.2016.
69. *Muršić v. Croatia [GC]*, application № 7334/13, judgment 20.10.2016.
70. *Neshkov and Others v. Bulgaria*, applications № 36925/10, 21487/12, 72893/12, 73196/12, 77718/12, 9717/13, judgment 27.01.2015.
71. Nische, F. (2012). *Padenie kumirov* [Fall of idols]. SPb.: Azbuka, Azbuka-Attikus. [in Russian].
72. *Niedbala v. Poland*, application № 27915/95, judgment 04.07.2000.
73. *Onoufriou v. Cyprus*, application № 24407/04, judgment 07.01.2010.
74. *Ospina Vargas v. Italy (dec.)*, application № 40750/98.
75. *Ostroveņecs v. Latvia*, applications № 36043/13, judgment 05.10.2017.
76. *Peers v. Greece*, application № 28524/95, judgment 19.04.2001.
77. *Rodic and Others v. Bosnia and Herzegovina*, application № 22893/05, judgment 27.05.2008.
78. *Rodzevillo v. Ukraine*, application № 38771/05, judgment 14.01.2016.
79. *S.P. and Others v. Russia*, applications №№ 36463/11, 11235/13, 35817/13, 44982/15, 49247/15, 77227/16, 78224/16, 45049/17, 52291/17, 69425/17, 70086/17, judgment 02.05.2023.
80. *Saidov and Others v. Russia*, applications №№ 55829/15, judgment 21.01.2021.
81. *Salapa v. Poland*, application № 35489/97, judgment 19.12.2002.
82. *Sergey Volosyuk v. Ukraine*, application № 1291/03, judgment 12.03.2009.
83. Shalamov, V. (1985). *Voskreshenie listvennicy* [Resurrection of larch]. Moscow. [in Russian].
84. Shipunova, T. (2002). Agressiya i nasilie kak elementy sociokulturnoj realnosti [Aggression and violence as elements of socio-cultural reality]. *SOCIS*, 1. [in Russian].
85. *Stasi v. France*, application № 25001/07, judgment 20.10.2011.
86. *Sudarkov v. Russia*, application № 3130/03, judgment 10.07.2008.
87. Sutherland, E., Cressey, D. (1970). *Criminology*. Toronto-New-York-Philadelphia: J.B. Lippincott Company.
88. *Svinarenko and Slyadnev v. Russia [GC]*, applications № 32541/08, № 43441/08; «Kulik v. Ukraine», application № 34515/04, judgment 02.02.2017.
89. *Vintman v. Ukraine*, application № 28403/05, judgment 23.10.2014.
90. Weinberg, K. (1942). Aspects of the Prison Social Structure. *American Journal of Sociology*, March, 47.
91. Yagunov, D. (2005). Penitencijarni ustanovy v svitli koncepcii totalnyh instytucij [Penitentiary institutions in the light of the concept of total institutions]. *Inteligenciya i vlada. Seriya: sociologiya* [Intelligentsia and power. Series: Sociology], 4, 128-137. [in Ukrainian].
92. Yagunov, D. (2010). «Kryza reabilitacijnogo idealu» v naukovykh pracyah Roberta Martinsona ta jih znachennya dlya formuvannya suchasnoi penalnoji polityky ["Crisis of the rehabilitation ideal" in the scientific works of Robert Martinson and their significance for the formation of modern penal policy]. *Pivdennoukrajinskiy pravnychij chasopys* [South Ukrainian legal journal], 4, 28-30. [in Ukrainian].

93. Yagunov, D. (2010). Filosofiya probacii: transformaciya poglyadiv na sutnist ta cili povodzhennya zi zlochinciyami (period do 1990-h rokiv) [The philosophy of probation: the transformation of views on the essence and goals of treatment of criminals (the period until the 1990s)]. *Aktualni problemy polityky* [Actual problems of politics], 40, 175-183. [in Ukrainian].
94. Yagunov, D. (2010). Kategoriya «nebezpechnyy zlochynec» v suchasnomu kryminalnomu zakonodavstvi zarubizhnyh krajin. *Aktualni problemy polityky*. Odesa. Vypusk 39. S. 352-361. [in Ukrainian].
95. Yagunov, D. (2011). Filosofiya probacii: transformaciya poglyadiv na sutnist ta cili povodzhennya zi zlochinciyami (period pislya 1990-h rokiv) [Probation philosophy: transformation of views on the essence and goals of treatment of criminals (the period after the 1990s)]. *Aktualni problemy polityky* [Actual problems of politics], 41, 198-207. [in Ukrainian].
96. Yagunov, D. (2011). *Penitenciarna systema Ukraïni: istorychnyy rozvytok, suchasni problemy ta perspektyvy reformuvannya* [Penitentiary system of Ukraine: historical development, such problems and prospects reformuvannya]. Odesa: Feniks. [in Ukrainian].
97. Yagunov, D. (2020). Nadnacionalnist penitenciarnoï polityky: globalizacijni procesy ta vyaznichna privatyzaciya [Supranationality of penitentiary policy: globalization processes and prison privatization]. *Politichne zhyttya* [Political life], 2, 71-81. [in Ukrainian].
98. Yagunov, D. (2020). Penitenciarna polityka v dobu globalizacii: «pryvatne» versus «publichne» (suchasnij stan vyaznichnoï pryvatizacii) [Penitentiary policy in the era of globalization: "private" versus "public" (current state of prison privatization)]. *European political and law discourse*, 7(4), 71-87. [in Ukrainian].
99. Yagunov, D. (2020). *Penitenciarna polityka yak skladova socialnogo kontrolyu* [Penitentiary policy as a component of social control]. Odesa: Feniks. [in Ukrainian].
100. Yagunov, D. (2020). Totalni instytuciji v polityci socialnogo kontrolyu [Total institutions in the politics of social control]. *Grani* [The edges], 23(6-7), 65-74. [in Ukrainian].
101. Yagunov, D. (2021). Katuvannya yak element socialnogo kontrolyu u XXI stolitti (politychni ta pravovi aspekty) [Torture as an element of social control in the 21st century (political and legal aspects)]. *Politichne zhyttya* [Political life], 1, 66-83. [in Ukrainian].
102. Yagunov, D. (2023). «Homo Disciplinatus» yak objekt polityki socialnogo kontrolyu (do pytannya pro symulyakryzacyiu nacionalnoj polityky zapobigannya katuvanniam u XXI stolitti) ["Homo Disciplinatus" as an object of the policy of social control (to the issue of the simulacraization of the national policy of preventing torture in the 21st century)]. *Politichne zhyttya* [Political life], 1, 28-37. [in Ukrainian].
103. Yagunov, D. (2023). Simulyakr vyaznychnoj subkultury u praktykah Evropejskogo sudu z prav ludyny ta Evropejskogo komitetu z pytan zapobigannya katuvanniam [A simulacrum of the prison subculture in the practices of the European Court of Human Rights and the European Committee for the Prevention of Torture]. *European political and law discourse*, 10(2). [in Ukrainian].
104. Yagunov, D., Sevastyanova, N. (2007). «Net-Widening» v systemi zahodiv socialnogo kontrolyu ["Net-Widening" in the system of social control measures.]. *Strategiya regionalnogo rozvytku: formuvannya ta mekhanizmy realizacii: materialy konferenciji 31 zhovtnia 2007 r.* [Strategy of regional development: formation and implementation mechanisms: materials of the conference, October 31, 2007]. Odesa: ORIDU NADU, 2, 285-288. [in Ukrainian].
105. *Yakovenko v. Ukraine*, application № 15825/06, judgment 25.10.2007.
106. *Yevsyukov and Others v. Russia*, applications № 39224/10, judgment 08.07.2021.
107. *Yuriy Illarionovich Shchokin v. Ukraine*, application № 4299/03, judgment 03.10.2013.
108. Zer, G. (2004). *Zmina objektyva: novyi poglyad na zlochyn ta pravosuddya* [Changing the Lens: A New Look at Crime and Justice]. Kyiv: Pulsary. [in Ukrainian].

DOI: 10.46340/eppd.2023.10.3.5

Nataliia Kovalko, ScD in Law

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5550-9267>

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

CIVIL SOCIETY AND THE STATE: FEATURES OF INTERACTION AND CONFLICT MANAGEMENT

Наталія Ковалко, д. ю. н.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ДЕРЖАВА: ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ТА УПРАВЛІННЯ КОНФЛІКТАМИ¹

The article is devoted to the analysis of the relationship between civil society and the state, particularly in the context of post-communist countries' democratic transition at the end of the 20th century. The author illustrates the multivariate ways and outcomes of democratic transformations using the experience of Visegrad Group countries.

The article highlights theoretical approaches to the classification of the nature of interaction between the state and civil society, as well as the key factors influencing the effectiveness of such interaction.

The article pays special attention to the essence and nature of political conflicts involving civil society and the state, as well as the characteristics of the main methods of their settlement and resolution. The author considered scientific approaches to the definition of political conflicts, identified their main characteristic features and forms, considered the dependence of the forms of political conflict on the type of political regime, analyzed the process of managing political conflicts, which includes conflict forecasting, conflict prevention, conflict settlement, and conflict resolution.

Using the example of the existence of such a phenomenon as "frozen conflicts" in political science, the importance of choosing the right conflict regulation mechanism, which must be compatible with the social reality to which it is applied, is emphasized.

Taking into account the specifics of political conflicts with the participation of civil society and the state, the article considers alternative dispute resolution methods such as mediation and facilitated dialogue. Conclusions have been made on the importance of using a wide range of methods for influencing the political conflict, as well as taking into account the existing balance of forces between its major parties.

Keywords: civil society, democratic transit, state power, conflict management, political conflict, alternative dispute resolution.

Повалення авторитарних політичних режимів наприкінці ХХ століття обумовило системні перетворення у Європі, наслідком яких з-поміж іншого стало здійснення демократичного транзиту посткомуністичних країн. Успішність цих трансформаційних процесів у контексті переходу до демократії здебільшого залежала від характеру взаємодії між двома основними гравцями – громадянським суспільством та державою в особі владної верхівки. Зокрема, досвід країн Вишеградської групи, до якої входять Польща, Чехія, Угорщина і Словаччина, дає змогу наочно простежити динаміку демократичного транзиту в межах єдиного європейського угруповання. Водночас приклад Вишеградської групи є цінним також тим, що демонструє відмінності, які обумовлені як специфікою кожної країни, так і роллю громадянського суспільства в реалізації демократичного потенціалу.

¹ Дослідження здійснено авторкою в рамках стипендіальної програми у Варшавському університеті за підтримки Міжнародного Вишеградського фонду

Так, польський досвід є уособленням довготривалого протистояння між суспільством та владною верхівкою. Антиурядові погляди тривалий час домінують у цій країні, що уповільнює розбудову конституційної демократії через відсутність налагодженої взаємодії між державою та громадянським суспільством. У Чехії демократичний транзит зумовив стійку консолідацію громадянського суспільства, якому вдається й сьогодні ефективно формулювати інтереси громадян та ставати на їх захист. Досвід Угорщини є прикладом негативного впливу домінування авторитарних традицій у минулому, що перешкоджає утвердженню демократії та розвитку громадянського суспільства в умовах сучасності. Словаччина ж, попри тривожні тенденції як і в Угорщині, стала зразком непорушності демократичного вибору на тлі трансформаційних перетворень та підтвердженням успішної демократичної модернізації країни.

Отже, незважаючи на те, що всі країни Вишеградської групи мали бурхливу активізацію громадянського суспільства в часи повалення комуністичних режимів, подальша доля демократичного транзиту залежала переважно від здатності громадського сектору втримати свої позиції на арені основних гравців. Відповідно громадянське суспільство Польщі, Чехії та Словаччини змогли зберегти свою рішучість у слідуванні обраному демократичному шляху, у той час, як в Угорщині численні труднощі, обумовлені політикою діючої влади, призвели до апатії та зневірення громадян та закладення основ для існування авторитарного режиму.

Узагальнюючи досвід країн Вишеградської групи, доцільно розглянути підходи науковців до класифікації характеру взаємодії держави та громадянського суспільства. Так, Л. В. Томаш виокремлює три діалектично суперечливих варіанти взаємовідносин громадянського суспільства та держави:

- *Перший варіант*: громадянське суспільство придушується державою, як наслідок виникає тоталітарний режим.

- *Другий варіант*: існує хитка рівновага між громадянським суспільством і державою, що сприяє існуванню авторитарних режимів різного ступеня жорсткості.

- *Третій варіант*: держава виконує волю громадянського суспільства, діє в рамках права як правова держава, чим закладаються засади демократичного режиму¹.

Іншим прикладом класифікації є запропонований О. Руденко більш деталізований підхід, за яким форми взаємодії держави та громадянського суспільства поділяються на такі моделі:

- *Ідеальна модель*: сильна держава – сильне суспільство. Характерними особливостями цієї моделі є: сформоване громадянське суспільство; правова держава абсолютно відповідає суспільному ідеалу; наявний контроль з боку громадянського суспільства, високий ступінь довіри до державної влади; компроміс і згода переважають над насильством.

- *Модель конфлікту цінностей*: сильна держава – сильне суспільство. За цієї моделі цінності, що лежать в основі ідеалу громадянського суспільства, не відповідають ціннісним орієнтаціям владних структур. Кожна структура прагне бути єдиним суб'єктом управління, висуває свого лідера та відстоює власні пріоритети. Взаємодія має деструктивний характер, поступки неможливі та небажані.

- *Модель домінування держави*: сильна держава – слабе суспільство. Специфіка цієї моделі обумовлена тим, що громадянське суспільство розуміється здебільшого як угруповання громадян за спільними інтересами. Держава є єдиним суб'єктом управління, стратегічна мета якої йде в розріз з ідеалом громадянського суспільства. Сильна влада переслідує в процесі розвитку власні інтереси, монополізує наявні ресурси, що як наслідок сприяє утвердженню тоталітаризму.

- *Модель корпоративної держави*: сильна держава – слабе суспільство. Ця модель передбачає наявність тиску на всі владні структури з боку більш організованих та впливових корпоративних сил. Як наслідок, суб'єкти влади перетворюються на об'єкт маніпуляції корпорації, що унеможливує захист прав громадян та інтересів більшості населення.

- *Модель домінування громадянського суспільства*: слабка держава – сильне суспільство. Для цієї моделі є притаманним те, що громадянське суспільство виступає лідером змін, який генерує інноваційні моделі управління, диктує умови та контролює діяльність державної влади. Таке зміщення влади від державної до так званої «громадської» має наслідком існування стихійної демократії.

¹ Томаш, Л. В. (2012). Громадянське суспільство як система забезпечення життєдіяльності політичної, економічної, соціальної та духовної сфер. *Часопис Київського університету права*, 2, 366-371.

• *Модель інноваційного суспільства*: слабка держава – сильне суспільство. Характерними рисами цієї моделі є розширення владних повноважень на горизонтальному рівні, децентралізація, зростання суспільного потенціалу.

• *Модель інертного протистояння*: слабка держава – слабе суспільство. Цю модель вирізняє з-поміж інших те, що обидві системи розвиваються самостійно та паралельно, через що в країні відсутнє чітке стратегічне спрямування. Відсутність сильного лідера має наслідком неефективні переговори, які призводять до протестів з боку громадянського суспільства або тоталітарного придушення громадянських ініціатив з боку держави.

• *Модель держави системної кризи*: слабка держава – слабе суспільство. У межах існування цієї моделі фактично державної влади як цілісного інституту та сформованого громадянського суспільства не існує. Лідери поодинокі, внутрішні ресурси використовуються для досягнення особистих цілей та інтересів. Взаємодія між державою та громадянським суспільством відбувається лише на рівні гасел¹.

Таким чином, розглянуті вище підходи та моделі взаємодії громадянського суспільства та держави дають змогу дійти висновку, що ефективність цих взаємовідносин залежить від таких факторів, як: наявність узгоджених основоположних цінностей, слідування загальнонаціональним інтересам та існування механізму узгодження інтересів громадянського суспільства з інтересами держави. Недотримання ж цих факторів призводить до виникнення конфліктів, що в результаті можуть дестабілізувати суспільно-політичну систему країни. У світлі цього є важливим розуміння сутності та природи конфліктів за участі громадянського суспільства та держави, а також основні способи їх урегулювання та розв'язання.

У цілому під конфліктом розуміють зіткнення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій або поглядів суб'єктів соціальної взаємодії. У сучасному житті зустрічається велике розмаїття конфліктів, зокрема за участю громадянського суспільства та держави. Проте в контексті цього дослідження найбільш актуальним є питання саме політичних конфліктів, оскільки від них залежить прогрес суспільно-політичних процесів у країні, які впливають на різні сфери суспільного життя.

Політичний конфлікт переважно визначається як зіткнення спеціальних суб'єктів – суб'єктів політики, щодо протилежних цілей, інтересів та цінностей, які пов'язані з владою та владними повноваженнями. Науковцями виокремлюються три виміри політичного конфлікту:

- конфлікти, що виникають у соціумі та впливають на появу й розвиток конфліктів у сфері політики;
- конфлікти, що виникають у сфері політики, але впливають на соціум і зумовлюють підвищення соціальної конфліктогенності;
- конфлікт між громадянами і тими органами державної влади та окремими політиками, що реалізують державно-владні повноваження².

До основних характерних рис політичного конфлікту В. С. Петрінко пропонує відносити:

- публічність і відкритість прояву протиборства сторін;
- загальна значущість;
- обумовленість владою (владними відносинами);
- ідеологічний характер мотивації конфлікту;
- інституційна організованість суб'єктів конфлікту;
- «символічна» ідентифікація;
- конфлікт взаємних намірів сторін у політичному конфлікті;
- наявність легітимних лідерів;
- правові колізії політичного конфлікту;
- одностороння «законність» насилля;
- національні та соціокультурні особливості політичного конфлікту;
- можливість трагічних наслідків³.

¹ Руденко, О. М., Штурхецький, С. В. (ред.) (2014). *Розвиток громадянського суспільства в Україні: минуле, сучасність, перспективи*. Острог: ІГСУ, Острозька академія, 110-121.

² Тихонюк, С. А. (2013). *Особливості політичних конфліктів в умовах реформування політичної системи: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеню кандидата політичних наук*. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 25.

³ Петрінко, В. С. (2020). *Конфліктологія: курс лекцій, енциклопедія, програма, таблиці*. Ужгород: Говерла, 49-51.

Поширеними формами прояву політичних конфліктів є публічні скандали, бойкоти, страйки, повстання, революції, державні перевороти та війни. У світлі цього варто відзначити, що політична специфіка обумовлює залежність форм політичного конфлікту від типу політичного режиму. Так, у політичній науці виділяють три основні типи політичних режимів: тоталітарний, авторитарний і демократичний. Як відзначає В. С. Петрінко в умовах тоталітаризму всі конфлікти умовно інституціоналізовані, але тільки з боку правлячого режиму. Реальні соціальні та політичні протиріччя режим намагається приховати, а будь-який їх прояв придушити силою. В умовах авторитаризму публічні політичні конфлікти також є не допустимими, через що режим докладає зусиль для їх *приборкання*. Проте на відміну від тоталітарного за авторитарного режиму не існує тотального контролю над усіма сферами життєдіяльності суспільства, контролюється перш за все політична сфера. В умовах же демократії, яка асоціюється зі свободою, рівністю, справедливістю, дотриманням прав людини та участю громадян в управлінні, можливі форми прояву політичних конфліктів регламентовані конституцією країни та іншими законодавчими актами¹. Такий підхід дозволяє уникати потенційних зловживань з боку владної верхівки своїми повноваженнями, оскільки на законодавчому рівні чітко регламентовані способи впливу на політичні конфлікти та відповідні механізми їх урегулювання.

Процес цілеспрямованого впливу на динаміку політичного конфлікту з метою його трансформації в інтересах відповідної політичної системи визначається як управління політичним конфліктом. Особливістю управління саме цим видом конфлікту є те, що, по-перше, воно може здійснюватися на мегаполітичному (глобальному), макрополітичному (регіональному) та мікрополітичному (державному) рівнях, що передбачає участь у цьому процесі провідних держав, різноманітних міжнародних організацій, державних інституцій та інститутів громадянського суспільства. По-друге, державні інституції в межах політичного конфлікту можуть виступати, з одного боку, стороною конфлікту, а з іншого – суб'єктом регулювання, до компетенції якого належить визначення засобів, методів, форм політичної діяльності, створення органів та інститутів, уповноважених сприяти конструктивному вирішенню політичних конфліктів².

Управління політичним конфліктом включає чотири основні етапи: 1) прогнозування конфлікту; 2) попередження або запобігання виникненню конфлікту; 3) врегулювання конфлікту; 4) розв'язання конфлікту.

Прогнозування конфлікту передбачає виявлення потенційних причин його виникнення шляхом аналізу об'єктивних та суб'єктивних факторів взаємодії між конфліктуючими сторонами та їх індивідуально-психологічних особливостей.

На підставі отриманої інформації на етапі прогнозування вживаються активні дії з нейтралізації причин конфлікту. Цей вид діяльності є складовою другого етапу управління політичним конфліктом – попередження або запобігання виникненню конфлікту. Важливо підкреслити, що в деяких випадках існує необхідність у стимулюванні ескалації конфлікту, попри те, що це суперечить меті управлінської діяльності на цьому етапі. Пояснюється це тим, що навмисне прискорення конфліктної взаємодії може допомогти визначити проблемне питання та винести його на обговорення задля вироблення в межах конструктивного діалогу взаємоприйнятних варіантів його вирішення. Водночас погоджуємося з думкою О. Чижової з приводу того, що стимулювання деструктивного конфлікту повинно здійснюватися вкрай обережно і з дотриманням певних вимог. Зокрема, зацікавлені сторони повинні: бути готовими перебрати на себе управління конфліктом; бути здатними перетворити деструктивний конфлікт на конструктивний; всіляко уникати дій, які можуть призвести до людських втрат та великих матеріальних збитків³.

Третім етапом управління політичним конфліктом є врегулювання конфлікту, у межах якого всі зусилля спрямовані на послаблення конфліктної взаємодії між сторонами задля забезпечення подальшого розв'язання конфлікту. Це передбачає проходження трьох підетапів врегулювання конфлікту, до яких належить:

- 1) визнання реальності конфлікту сторонами конфліктної взаємодії;

¹ Петрінко, В. С. (2020). *Конфліктологія: курс лекцій, енциклопедія, програма, таблиці*. Ужгород: Говерла, 70-74.

² Жекало, Г. І. (2016). Політико-правові засади врегулювання та розв'язання політичних конфліктів в Україні: *дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата політичних наук*. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 92-93.

³ Чижова, О. (2006). Конфлікт як прояв прагматизму в сучасному суспільстві. *Політичний менеджмент*, 1, 118-127.

2) легітимізація конфлікту, у межах якої сторонами узгоджуються норми та правила конфліктної взаємодії;

3) інституціоналізація конфлікту, тобто створення інституційних механізмів, які допомагають знаходити можливі взаємоприйнятні рішення політичного протистояння.

Варто відзначити, що в науковому полі відсутнє єдине тлумачення поняття інституціоналізації конфлікту. Деякі науковці до інституціоналізації відносять виключно створення відповідних органів, робочих комісій та інших інститутів, метою діяльності яких є врегулювання конфлікту. Інші під інституціоналізацією розуміють процес створення правил та норм, яких необхідно дотримуватися під час регулювання відповідних відносин. Третя категорія науковців вбачає в інституціоналізації конфлікту комплексне явище, що включає як створення відповідних інститутів, так й правил та норм, яким потрібно слідувати¹. Відповідне розгалуження думок є наслідком відмінностей у співвідношенні етапу врегулювання конфлікту як частини процесу управління конфліктом з етапом інституціоналізації конфлікту. Також різним є розуміння того, що є об'єктом регулювання відповідними правилами та нормами в межах етапу інституціоналізації конфлікту.

Окремо варто звернути увагу й на існування двох різних шкіл дослідження ролі інституціоналізації – раціоналістичної та рефлексивістської. Раціоналістична інституціоналізація передбачає врегулювання конфлікту за допомогою спільних зусиль політичної еліти та політичного середовища, де виник конфлікт. Тобто, конфліктний процес інституціоналізується без будь-якого подальшого зовнішнього підкріплення. Натомість у межах рефлексивістської інституціоналізації врегулювання конфліктів покладається на спеціально створені інститути, метою діяльності яких є управління конфліктами та сприяння їх розв'язанню між конфліктуючими сторонами².

Підсумовуючи розглянуте питання інституціоналізації політичних конфліктів відзначимо, що вибір правильної інституційної форми є важливим в контексті трансформації конфлікту. Як відзначає Г. І. Жекало, механізми регулювання конфліктів повинні бути сумісні з соціальною реальністю, до якої вони застосовуються. Крім того, звертати увагу потрібно також і на той факт, наскільки рішення, прийняті щодо врегулювання конфлікту, відповідають зовнішнім критеріям, оскільки практично в кожній державі є групи людей, які живуть не тільки за загальнодержавними нормами, а й за законами їх соціальної групи. В інакшому ж випадку вибір неправильного механізму може призвести до тимчасового врегулювання конфлікту, що призупинить конфліктну взаємодію на певний час, але не вирішить конфлікт в цілому³.

У політичній науці для позначення вищезазначених випадків існує поняття «заморожені конфлікти», які, з одного боку, можуть мати раціональне обґрунтування, а з іншого, створюють умови для більшої ескалації конфлікту в майбутньому. Найвним негативним прикладом цього політичного явища є російсько-українська війна, яка з «гібридної» або «неоголошеної війни» на сході України перетворилася на широкомасштабне вторгнення збройних сил Російської Федерації в Україну. У результаті – тисячі загиблих та поранених, зруйновані долі, масові переміщення цивільних осіб, численні пошкодження соціальної, транспортно-логістичної, інженерної інфраструктури цілих регіонів України. Та й це далеко не всі наслідки невиправданого та варварського вторгнення Росії на українські землі. Масштаби цього конфлікту не обмежуються кордонами двох країн, а становлять загрозу безпеці всієї Європи. Тому цілком виправдано «заморожені конфлікти» вважаються поразкою сучасної дипломатії, оскільки відкладення на невизначений термін вирішення конфлікту може коштувати ціною життя багатьох людей.

Кінцевий етап управління політичним конфліктом – розв'язання конфлікту. Цей етап пов'язаний із завершенням конфлікту внаслідок вичерпання конфліктної взаємодії. Загалом виокремлюють такі форми завершення конфліктів:

- *Насилля*: більш слабка конфліктуюча сторона за допомогою сили примушується до підкорення та виконання вимог більш сильної сторони.

¹ Жекало, Г. І. (2016). Політико-правові засади врегулювання та розв'язання політичних конфліктів в Україні: дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата політичних наук. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 124.

² Siedschlag, A. (2000). Institutionalization and conflict management in the new Europe. *European security conference initiative* <<http://www.esci.at/eusipo/ipso.html>> (2023, April, 25).

³ Жекало, Г. І. (2016). Політико-правові засади врегулювання та розв'язання політичних конфліктів в Україні: дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата політичних наук. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 127.

- *Роз'єднання*: конфлікт вирішується шляхом припинення взаємодії, розриву відносин між конфліктуючими сторонами.

- *Примирення*: досягається прийняттям узгодженого рішення про подальшу поведінку один одного¹.

Ефективною формою завершення конфліктів є примирення, яке може бути повним або неповним та спрямованим на досягнення:

- *компромісу* – узгодження інтересів та позицій конфліктуючих сторін, що досягається взаємними поступками;

- *консенсусу* – вироблення рішення, яке задовольняє інтереси всіх сторін;

- *співробітництва* – перетворення протистояння між конфліктуючими сторонами на конструктивну взаємодію для досягнення певної мети.

Обов'язковим елементом демократичних та правових суспільств є розвиток саме консенсусних засад розв'язання конфліктних ситуацій. Як відзначає О. О. Григор, консенсус сприяє збереженню стабільності суспільства, зміцненню політичної безпеки, а також є основною перешкодою встановленню диктатури окремої людини чи партійної сили у суспільстві². Консенсуалізм передбачає, що управління конфліктами спрямовується не тільки на мінімізацію втрат, але й на максимальне збільшення загальної користі для конфліктуючих сторін.

У своєму дисертаційному дослідженні О. О. Григор пропонує виокремлювати чотири структурні рівні політичного консенсусу:

- 1) базовий консенсус, що є ціннісною основою соціокультурного устрою, який безпосередньо пов'язаний із сутністю терміна «соцієтальність» – як закономірності певної колективної або групової організації діяльності;

- 2) процедурний консенсус, що виступає своєрідною формою легітимації конфліктної ситуації, нормативних та звичаєвих правил реалізації певного суспільного інтересу сторін конфлікту з виходом на групову взаємодію;

- 3) поточний консенсус – певна угода щодо стосунків між різними групами у короткостроковий період;

- 4) партикулярний консенсус, що заснований на передумові й усвідомленні існування певного стану у суспільстві, де існують різні конфлікти інтереси суб'єктів політики, а власне консенсус розглядається як показник і основа розвитку політичних процесів³.

Вирішення конфлікту шляхом досягнення консенсусу може бути як на рівні парної взаємодії, так і за допомоги участі третьої сторони – посередника. Участь останнього може передбачати виконання ним або ролі представника однієї з конфліктуючих сторін, або ролі незалежної та безсторонньої особи, яка сприяє та допомагає сторонам врегулювати конфлікт. Прикладами участі посередника за другого підходу є такі способи вирішення конфлікту, як суд, арбітраж, медіація тощо.

Розглядаючи питання способів вирішення конфліктів, варто згадати доповідь Ф. Сандера на Паундівській конференції в США в 1976 році, у якій професор запропонував альтернативу традиційному судовому процесу у вигляді концепції «правосуддя з багатьма дверима». Відповідно до цієї концепції особа, маючи спір та звертаючись до суду за його вирішенням, повинна мати вибір – або відновлення справедливості через судовий процес, або можливість скористатися альтернативними способами вирішення спорів, такими, як: посередницькі переговори, медіація, інститут омбудсмена, експертна оцінка ситуації тощо. Усі вищезазначені способи розв'язання конфліктів об'єднує те, що прийняття рішення по суті конфлікту перебуває в компетенції самих сторін⁴.

Європейська практика щодо вирішення конфліктів та спорів пішла в запропонованому Ф. Сандером напрямку розвитку, офіційно визнавши Європейським Союзом на найвищому рівні важливість розвитку альтернативних способів вирішення спорів. Задля підтримки цієї ініціативи під егідою Ради Європи було розроблено низку рекомендацій та стандартів, які діють в європейському правовому просторі. Так, наприклад, у Рекомендаціях Комітету Міністрів Ради

¹ Петрінко, В. С. (2020). *Конфліктологія: курс лекцій, енциклопедія, програма, таблиці*. Ужгород: Говерла, 84-86.

² Григор, О. О. (2019). Політичний консенсус: детермінанти формування та основи реалізації в умовах сучасного суспільного розвитку: *дисертація на здобуття наукового ступеню доктора політичних наук*. Київ: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 68.

³ Там само, 69-70.

⁴ Гаро, О. М., Спектор, Т. В., Водоп'ян та інші (2019). *Мирне вирішення сімейних спорів*. Харків: Фактор, 9.

Європи Rec (2001) 9 державам-членам щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами й сторонами-приватними особами від 5 вересня 2001 року наголошено на перевагах альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами й сторонами-приватними особами та рекомендовано урядам держав-членів сприяти використанню альтернативних засобів для врегулювання спорів між адміністративними органами й сторонами-приватними особами, таких, як: внутрішній перегляд, примирення й медіація, урегулювання шляхом переговорів та арбітраж¹.

З урахуванням специфіки політичних конфліктів за участі громадянського суспільства та держави дієвими альтернативними способами вирішення протиріч між цими суб'єктами є медіація та фасилітований діалог.

Медіація є структурованим процесом переговорів між сторонами конфлікту за участі посередника – медіатора. Функція медіатора в межах цього процесу полягає в наданні сторонам допомоги в досягненні консенсусу між ними та прийнятті взаємовигідної угоди. Забезпечується це шляхом побудови конструктивної взаємодії між сторонами, полегшення процесу спілкування, сприяння глибшому розумінню як власних позицій та інтересів, так і опонента, що загалом відкриває нові перспективи та різноманітні можливості вирішення існуючої проблеми. Медіатор не ухвалює жодного рішення по суті конфлікту, а лише допомагає сторонам завдяки спеціальним навичкам прийти до нього.

Фасилітований діалог – це спеціально підготовлений груповий процес, який відбувається за допомогою ведучого – фасилітатора. Ця технологія роботи з конфліктом має на меті покращення розуміння учасниками один одного та відновлення стосунків між ними. Фасилітований діалог також може бути спрямований на прийняття рішень щодо спільних дій або вирішення конфлікту у спосіб, що передбачає рівну можливість учасників висловлювати власні думки².

Відмінність медіації від фасилітованого діалогу полягає в різних цілях, які досягаються за допомогою цих процесів. Медіація переважно спрямована на вирішення проблем конкретного конфлікту або на ухвалення конкретного рішення за допомоги медіатора. Зі свого боку основною метою фасилітованого діалогу є побудова довіри та порозуміння між учасниками процесу. Влучно з цього приводу відзначено німецькими експертами IMSD (Initiative Mediation Support Deutschland): «У той час, як медіація спрямована на досягнення домовленостей, що є серцевиною конфлікту, головна мета діалогу полягає в тому, щоб дізнатися більше та краще зрозуміти погляди та потреби опонента, і, таким чином, змінити відносини, створити довіру і в багатьох випадках закласти основу для суттєвих домовленостей у майбутньому»³.

У міжнародній практиці в контексті розбудови демократії наразі поширеним явищем є використання Національного діалогу як способу пошуку порозуміння та встановлення довіри між громадянським суспільством та державою. З огляду на це варто відзначити, що успіх будь-якого діалогового процесу залежить не лише від визначеної мети та поставлених завдань, але й також від наявності спеціальних передумов. У контексті Національного діалогу такими передумовами є:

- зобов'язання уряду та парламенту країни щодо проведення Національного діалогу, а також щодо прийняття та імплементації його результатів;
- розробка чіткої архітектури діалогу, що включатиме концепцію та план;
- спроможність та достатні фінансові ресурси для організації, управління, проведення та супроводу такого Національного діалогу протягом усього періоду;
- готовність зацікавлених сторін брати участь у такому Національному діалозі⁴.

¹ Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи Rec (2001) 9 щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами й сторонами-приватними особами, 2001 (Комітет Міністрів Ради Європи). Офіційний сайт Верховного Суду <https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2001_9_2001_09_05.pdf> (2023, квітень, 25).

² Інститут миру і порозуміння (2018). *Стандарти діалогу: визначення і принципи* <http://ipcg.org.ua/upload/resursi/IMIP-dialogue--Standards-24_03_18.pdf> (2023, квітень, 25).

³ Federal Foreign Office (2017). *Basics of Mediation: Concepts and Definitions. Fact Sheet Series: Peace Mediation and Mediation Support* <<https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/Basics%20of%20Mediation.pdf>> (2023, April, 25).

⁴ Міжнародний центр перспективних досліджень (2014). *Діалог в Україні: можливості, параметри та виклики. Первинні результати першої спостережної місії* <https://icps.com.ua/assets/uploads/files/f_nalnyi_zv_t_schodo_mozhливostey_d_alogu_v_ukra_n_.pdf> (2023, квітень, 25).

Підсумовуючи дослідження можливого характеру взаємодії громадянського суспільства та держави, а також процесу управління політичними конфліктами між цими суб'єктами, можна зробити такі висновки. По-перше, політичний конфлікт як багаторівневе явище потребує використання широкого арсеналу способів впливу на нього. У деяких випадках безумовною є необхідність встановлення справедливості шляхом звернення до традиційних способів вирішення спорів. Проте, як правило, такий підхід не вичерпує конфлікт, оскільки відносини між сторонами залишаються напруженими. За таких умов звернення до альтернативних механізмів, зокрема використання консенсусних технологій, може допомогти налагодити комунікацію між державою та громадянським суспільством, забезпечивши тим самим можливість будувати довгострокові партнерські стосунки.

По-друге, робота з конфліктом – командна робота. Тому важливо враховувати, який у країні існує політичний режим, оскільки це впливає на баланс сил між сторонами. З огляду на це формування на мікрополітичному (державному) рівні дієвої системи політико-правових механізмів впливу на політичний конфлікт, а також інституційне оформлення останнього може допомогти в забезпеченні мирних підходів до врегулювання та вирішення конфліктів між громадянським суспільством та державою. Проте на мегаполітичному (глобальному) та макрополітичному (регіональному) рівнях мають бути передбачені гарантії реалізації вищезазначених заходів, які зі свого боку можуть слугувати запобіжниками потенційних зловживань з боку недобросовісних осіб. Важливо наголосити, що відповідні гарантії мають відповідати умовам сучасності. Це підтверджується наявними сьогодні небезпечними тенденціями у світі, які обумовили потребу перегляду засад світового правопорядку. Однією з таких засад має стати висока культура управління конфліктами, особливо політичними, що є об'єктивною необхідністю для подальшого співіснування держав та розвитку громадянських інститутів задля збереження та реалізації найбільшого багатства – людського потенціалу.

References:

1. Tomash, L. V. (2012). Hromadianske suspilstvo yak systema zabezpechennia zhyttiediialnosti politychnoi, ekonomichnoi, sotsialnoi ta dukhovnoi sfer [Civil society as a system of ensuring life activity in the political, economic, social and spiritual spheres]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava* [Journal of Kyiv Law University], 2, 366-371. [in Ukrainian].
2. Rudenko, O. M., Shturkhetyskiy, S. V. (ed.) (2014). *Rozvytok hromadianskoho suspilstva v Ukraini: mynule, suchasnist, perspektyvy* [Development of civil society in Ukraine: past, present, prospects]. Ostroh: Ostrozska akademiya. [in Ukrainian].
3. Tykhoniuk, S. A. (2013). Osoblyvosti politychnykh konfliktiv v umovakh reformuvannia politychnoi systemy: [Peculiarities of political conflicts in the conditions of reforming the political system]: *avtoreferat dysertatsiyi na здобуття наукового ступеню кандыдата politychnykh nauk* [thesis abstract for obtaining the scientific degree of candidate of political sciences]. Kyiv Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. [in Ukrainian].
4. Petrisko, V. S. (2020). *Konfliktolohiia: kurs lektsii, entsyklopediia, prohrama, tablytsi* [Conflictology: course of lectures, encyclopedia, program, tables]. Uzhhorod: Hoverla. [in Ukrainian].
5. Zhekalo, H. I. (2016). Polityko-pravovi zasady vrehuliuvannia ta rozviazannia politychnykh konfliktiv v Ukraini: [Political and legal principles of regulation and resolution of political conflicts in Ukraine]: *dysertatsiya na здобуття наукового ступеню кандыдата politychnykh nauk* [dissertation for obtaining the scientific degree of candidate of political sciences]. Ivano-Frankivsk: DVNZ Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka. [in Ukrainian].
6. Chyzhova, O. (2006). Konflikt yak proiav prahmatyzmu v suchasnomu suspilstvi [Conflict as a manifestation of pragmatism in modern society]. *Politychnyi menezhment* [Political Management], 1, 118-127. [in Ukrainian].
7. Siedschlag, A. (2000). Institutionalization and conflict management in the new Europe. *European security conference initiative* <<http://www.esci.at/eusipo/ipsa.html>> (2003, April, 25).
8. Hryhor, O. O. (2019). Politychnyi konsensus: determinanty formuvannia ta osnovy realizatsii v umovakh suchasnoho suspilnoho rozvytku [Political consensus: determinants of formation and the basis of implementation in the conditions of modern social development]: *dysertatsiya na здобуття наукового ступеню доктора politychnykh nauk* [dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Political Sciences]. Kyiv: Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahomanova. [in Ukrainian].
9. Haro, O. M., Spektor, T. V., Vodopian, T. V. and others (2019). *Myrne vyrishennia simeinykh sporiv* [Peaceful resolution of family disputes]. Kharkiv: Faktor. [in Ukrainian].
10. *Rekomendatsiia Komitetu Ministriv Rady Yevropy Rec (2001) 9 shchodo alternatyv sudovomu rozghliadu sporiv mizh administratyvnymy orhanamy y storonamy-privatnymy osobamy, 2001* (Komitet Ministriv Rady Yevropy) [Recommendation of the Committee of Ministers of the Council of Europe Rec (2001) 9 on alternatives to judicial

- review of disputes between administrative bodies and private parties, 2001 (Committee of Ministers of the Council of Europe)]. *Ofitsiyni sait Verkhovnoho Sudu* [Official website of the Supreme Court] <https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2001_9_2001_09_05.pdf> (2023, April, 25). [in Ukrainian].
11. Instytut myru i porozuminnia [Institute of Peace and Understanding] (2018). *Standarty dialohu: vyznachennia i pryntsypy* [Standards of dialogue: definitions and principles] <http://ipcg.org.ua/upload/resursi/IMIP-dialogue--Standards-24_03_18.pdf> (2023, April, 25). [in Ukrainian].
 12. Federal Foreign Office (2017). *Basics of Mediation: Concepts and Definitions. Fact Sheet Series: Peace Mediation and Mediation Support* <<https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/Basics%20of%20Mediation.pdf>> (2023, April, 25).
 13. Mizhnarodnyi tsentr perspektyvnykh doslidzhen [International Center for Prospective Studies] (2014). *Dialoh v Ukraini: mozhyvosti, parametry ta vyklyky. Pervynni rezultaty pershoi spostezhnoi misii* [Dialogue in Ukraine: opportunities, parameters and challenges. Initial results of the first observation mission] <https://icps.com.ua/assets/uploads/files/f_nalnyi_zv_t_schodo_mozhливостey_d_alogu_v_ukra_n_.pdf> (2023, April, 25). [in Ukrainian].

INTERNATIONAL LAW AND INTERNATIONAL RELATIONS

DOI: 10.46340/eppd.2023.10.3.6

Yana Yaroshenko

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4048-0147>

Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine

UNOFFICIAL DIPLOMACY AS A TECHNOLOGY FOR THE RESOLUTION OF INTERNATIONAL CONFLICTS: THE ROLE AND REQUIREMENTS FOR THE ACTIVITIES OF A THIRD PARTY

Яна Ярошенко

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна

НЕОФІЦІЙНА ДИПЛОМАТІЯ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ РОЗВ'ЯЗАННЯ МІЖНАРОДНИХ КОНФЛІКТІВ: РОЛЬ ТА ВИМОГИ ДО ДІЯЛЬНОСТІ ТРЕТЬОЇ СТОРОНИ

The article is devoted to the study of «unofficial» diplomacy as a technology for solving international conflicts. Since official diplomacy quite often demonstrates its limitations and inability to achieve goals, «unofficial» technologies are increasingly being used in addition.

Using the structural-functional method, the article defines the goals of «unofficial» diplomacy within the framework of interstate relations and the role of the «third party» within the framework of «unofficial» diplomacy itself. By «third party» in the article, we mean an organization, person or group of persons that organizes the dialogue between conflicting parties and facilitates their communication and interaction. Their main task is to find options for solving the problem, which must then be brought to the official policymakers.

Involvement of a «third party» was also used in the settlement of conflicts that took place in the post-Soviet space. We see separate examples of such involvement in efforts to settle the Russian-Ukrainian war. However, they did not produce the expected results. The reasons for this are not the inadequacy of the technology as a whole, but the imperfection of its individual components. Therefore, in the framework of the article, we describe what roles a «third party» can play and what requirements it must meet in order for its participation in the settlement to be successful.

The article describes options for the participation of a «third party» in the framework of «unofficial» diplomacy – as a professional in this matter, specializing in solving such tasks, or as individuals or structures with personal authority and relevant skills and experience. It was determined that in order to effectively fulfill its goals, the «third party» should perform the role of «repository of trust» for the participants in the conflict and carry out «intervention» in the interaction of the parties.

The researchers of this approach have determined the requirements for the «third party», the competencies that it should possess, and this is where the prospects for further research in this area lie.

Keywords: international conflicts, public diplomacy, «unofficial» diplomacy, resolution, negotiations, «third party».

Постановка проблеми. Зміни, що відбулись у світовій політиці, трансформація сучасних міжнародних конфліктів, їх гібридизація, набуття ними нових рис та характеристик, наприклад асиметричності, вимагають пошуку нових технологій їх врегулювання. Свідомством того, що процес

пошуку і відбору найбільш ефективних технологій йде, є поява нових варіантів дипломатичних дій, в рамках яких шукають нові канали комунікації, нові формати ведення переговорів та впливу на сторони конфліктів. Наприклад, українська дослідниця Т. Сивак наводить такі різновиди дипломатії як: медіадипломатія, культурна дипломатія, освітня дипломатія, ноосферна або віртуальна дипломатія, дипломатія «неополітик»¹. Д. Мостова, цей перелік доповнює парадипломатією, цифровою та її різновидом – твіплломатією; економічною, корпоративною, превентивною, іміджевою, спортивною, громадською, народною та освітньою дипломатіями, які вона вважає різновидами публічної дипломатії на відміну від дипломатії класичної². Такий же широкий перелік технологій публічної дипломатії наведений в роботі О. Висоцького та О. Висоцької³. Саме у цій сфері, за межами «класичної», тобто за межами офіційної дипломатичної діяльності глав держав чи уповноважених представництв, відбувається найбільш активний пошук нових варіантів врегулювання міжнародних конфліктів. Причина такої активності в меншій зарегульованості, більшій гнучкості діючих суб'єктів, які не перебувають у відносинах ієрархічної залежності і наділені більшою свободою дій.

Звісно і «класична» дипломатія теж не стоїть на місці, вона удосконалюється і перебуває в процесі пошуку нових форматів і технологій, проте залишається менш ефективною у вирішенні окремих завдань, втрачає свою ефективність за певних умов, наприклад наприкінці чергового електорального циклу влади країни, коли зрозуміло, що чинний президент країни буде змушений залишити свою посаду, хто стане його наступником – невідомо і існує певна варіативність подальшої зовнішньої політики країни. Протиставлення офіційної та публічної дипломатії опирається на відмінності у сторонах взаємодії, адже публічна дипломатія спрямована не на офіційних осіб, а на громадськість певної країни. Проте налагодити взаємодію конфліктуючих сторін, наприклад, на піку загострення конфлікту, коли стосунки розірвані, не допоможуть ні офіційна, ні публічна дипломатія, з виконанням цього завдання може впоратись «неофіційна» дипломатія.

Класична або офіційна дипломатія залишається ефективним та дієвим засобом подолання конфліктів і суперечок, проте її доповнюють публічна та «неофіційна» дипломатії. Про ці два поняття ми можемо сказати, що вони частково перетинаються, проте кожна з них має свою сферу відповідальності і отримує виняткову важливість за певних обставин. Менш дослідженою українськими «міжнародниками» є саме «неофіційна» дипломатія.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В Україні цей термін поки що не отримав широкого вжитку і його частіше можна зустріти в аналітичних документах неурядових організацій, публіцистичних матеріалах ніж в наукових статтях. Фактично єдина з українських вчених, Т. Грачевська, описала значимість і важливість «неофіційної» дипломатії для міжнародних відносин в своїй статті «Неофіційна дипломатія як невід'ємна складова сучасних міжнародних відносин», зробивши висновок, що «сучасний стан речей переконливо свідчить про потенціал та великі перспективи для подальшого розвитку неофіційної дипломатії»⁴. Натомість, можна навести багато прикладів її досліджень поза межами України. Адже практично кожен з міжнародних конфліктів намагались врегулювати за допомогою «неофіційної» дипломатії і такі спроби отримали належну наукову рефлексію. Наприклад, Г. Келман досліджував внесок «неофіційної» дипломатії у вирішення Палестинно-Ізраїльського конфлікту⁵, П. Артур – її значення в конфлікті довкола Північної Ірландії⁶, А. Пресело – роль «неофіційної» дипломатії Японії у врегулюванні Камбоджійського конфлікту 1979-1984 рр.⁷ Також на узагальненні широкого кола прикладів використання «дипломатії другого

¹ Сивак, Т. В. (2019). *Стратегічні комунікації у системі державного управління України*. Київ: НАДУ, 106.

² Мостова, Д. Ю. (2020). Різновиди публічної дипломатії в публічному управлінні. *Держава та регіони. Серія: Державне управління*, 1 (69), 20.

³ Vysotskyi, O., Vysotska, O. (2020). Technologies of public diplomacy: methodological principles and practical potential. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, 3 (1), 140-147.

⁴ Грачевська, Т. О. (2012). Неофіційна дипломатія як невід'ємна складова сучасних міжнародних відносин. *Грані*, 4 (84), 160.

⁵ Kelman, H. C. (1995). Contributions of an Unofficial Conflict Resolution Effort to the Israeli-Palestinian Breakthrough. *Negotiation Journal*, 11 (1), 19-27.

⁶ Arthur, P. (1990). Negotiating the Northern Ireland Problem: Track One or Track Two Diplomacy? *Government and Opposition*, 25(4), 403-418.

⁷ Pressello, A. (2013). Japan's Twin-Track Diplomacy during the Cambodian Conflict, 1979-84: A "Member of the West" Pursuing an Independent Foreign Policy. *Asian Studies Review*, 37(1), 42-61.

напряму» виконані ґрунтовні праці С. Нан, Д. Друкмана, Дж. Хорн¹, Е. Баббіт², Ф. Макконнел, Т. Моро, Дж. Дітмера³, та інших дослідників.

Важливою, проте необов'язковою складовою «неофіційної» дипломатії може бути «третья сторона». Контакти між сторонами конфлікту можуть відбуватись хоч і неофіційно, але напряму, проте ціла низка вчених, наприклад Д. Д. Кей⁴, Г. Келман⁵, Л. Крісберг⁶, Н. Рухана⁷, Р. Фішер⁸, Х. Сондерс⁹ та інші, відстоюють доцільність залучення саме «третьої» сторони до розв'язання конфліктів в рамках «неофіційної» дипломатії.

Натомість українськими науковцями та дослідниками відмінності та переваги застосування цього підходу до «неофіційної» дипломатії не описані, хоча ми можемо й бачити окремі конкретні приклади його використання, наприклад, в рамках Мінського процесу. Відповідно, **метою даної статі** виступає дослідження ролі та вимог до діяльності «третьої» сторони в рамках «неофіційної» дипломатії спрямованої на розв'язання міжнародних конфліктів.

Виклад основного матеріалу. В аналітичному документі «Аналіз діалогових ініціатив щодо врегулювання конфлікту в Україні»¹⁰, підготовленому колективом експертів Міжнародного центру перспективних досліджень (МЦПД) описуються відмінності офіційної, яку в тексті доповіді іменують також «дипломатією першого напрямку» (track one diplomacy) та неофіційної дипломатії – «дипломатія другого напрямку». В доповіді неофіційна дипломатія визначається як неформальна взаємодія «між представниками груп чи націй, що протистоять одна одній, яка спрямована на розробку стратегій врегулювання конфлікту, а також впливу на громадську думку, мобілізацію людських та матеріальних ресурсів з метою врегулювання конфлікту»¹¹ і описуються конкретні приклади її застосування в Україні. Слід сказати, що в англійській науковій літературі терміни «track one diplomacy» та «track two diplomacy» вживаються фактично на рівні з поняттями офіційна та неофіційна дипломатія, проте ми робимо вибір на користь саме останнього варіанту, оскільки термін «track one diplomacy», поки що, не має широкого вжитку в українському науковому дискурсі, відтак і термін «дипломатія другого напрямку», який відштовхується від нього, і демонструє своє значення через протиставлення «дипломатії першого напрямку», не буде належним чином сприйматись. Натомість протиставлення офіційна – неофіційна, достатньо чітко окреслює особливості останньої.

В доповіді аналітичного центру «Українська призма» під назвою «Експертна дипломатія як складова історії успіху зовнішньої політики»¹², описується співвідношення понять «неофіційна» і «експертна» дипломатія, остання є одним з різновидів першої і в роботі ґрунтовно описується досвід її застосування, зокрема Україною але стосовно «неофіційної» в цілому висновки відсутні.

Таким чином, українськими дослідниками визначено саме поняття «неофіційна» дипломатія, вказані його відмінності та переваги застосування цього підходу, а також описані окремі конкретні

¹ Nan, S. A., Druckman, D., El Horr, J. (2009). Unofficial International Conflict Resolution: Is There a Track 11/2? Are There Best Practices? *Conflict Resolution Quarterly*, 27 (1), 65-82.

² Babbitt, E. F. (2009). The Evolution of International Conflict Resolution: From Cold War to Peacebuilding. *Negotiation Journal*, 25(4), 539-549.

³ McConnell, F., Moreau, T., Dittmer, J. (2012). *Mimicking state diplomacy: The legitimizing strategies of unofficial diplomacies*. *Geoforum*, 43 (4), 804-814.

⁴ Kaye, D. D. (2007). *Talking to the Enemy: Track Two Diplomacy in the Middle East and South Asia*. RAND Corporation.

⁵ Kelman, H. C. (2002). Interactive Problem Solving as a Tool for Second Track Diplomacy. *Second Track/Citizen's Diplomacy: Concepts and Techniques for Conflict Transformation*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 82.

⁶ Kriesberg, L. (1996). Varieties of Mediating Activities and Mediators in International Relations. *Resolving International Conflicts: The Theory and Practice of Mediation*. Boulder, Colo: Lynne Rienner, 219-234.

⁷ Rouhana, N. N. (2000). Interactive Conflict Resolution: Issues in Theory, Methodology, and Evaluation. *International Conflict Resolution After the Cold War*. Washington, DC: National Academy Press, 318-324.

⁸ Fisher, R. J. (2002). Historical Mapping of the Field of Inter-active Conflict Resolution. *Second Track/Citizen's Diplomacy: Concepts and Techniques for Conflict Transformation*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 62.

⁹ Saunders, H. (2000). Interactive Conflict Resolution: A View for Policy Makers on Making and Building Peace. *International Conflict Resolution After the Cold War*, Washington, DC: National Academy Press, 251-293.

¹⁰ Міжнародний Центр Перспективних Досліджень (2015). *Аналіз діалогових ініціатив щодо врегулювання конфлікту в Україні* <http://icps.com.ua/assets/uploads/files/mapping_of_dialogue_initiatives_ukr_.pdf> (2023, лютий, 15).

¹¹ Там само.

¹² Максак, Г. (2016). Експертна дипломатія як складова історії успіху зовнішньої політики. *Українська призма* <http://prismua.org/wp-content/uploads/2016/05/expert_diplomacy.pdf> (2023, лютий, 15).

приклади його використання в Україні. Проте досвід застосування «неофіційної» дипломатії Україною, зокрема з метою врегулювання конфліктів, є короткотривалим і не дає матеріалу достатнього для повноцінного аналізу і визначення особливостей її використання в якості технології врегулювання міжнародних конфліктів.

«Неофіційна» дипломатія має велику кількість різноманітних проявів, тому її дослідження потребує деталізації. Одним з варіантів деталізації є виділення двох варіантів відносин з «офіційною» – або дублювання функцій офіційних сторін неофіційними особами або структурами, або, другий варіант – залучення їх в якості «третьої сторони».

Найбільш відомими дослідниками другого варіанту неофіційної дипломатії є вже згадуваний Г. Келман, а також П. Джонс¹, Р. Фішер² та Н. Рухана³. Першим, хто описав «третью» сторону був, скоріше за все, Р. Фішер, який ще в 1996-му році описав консультації «третьої» сторони як технологію розв'язання міжнародного конфлікту. Більш ранніх прикладів вживання цього поняття, саме як терміну, в академічних роботах ми не знайшли.

Актуальність «неофіційної» або «дипломатії другого напрямку» пов'язана з тим, що традиційні структури відповідальні за цю сферу, класичні міністерства закордонних справ, мають певні обмеження для своєї діяльності, викликані політичними міркуваннями та ідеологічними обмеженнями. Наприклад на зміст зовнішньої політики може справляти вплив наближення президентських чи парламентських виборів і прагнення політиків відповідати настроям виборців і просто уникнути додаткової критики опонентів.

Також її актуальність може бути пов'язана з банальною відсутністю офіційних дипломатичних відносин між країнами, чи просто відсутністю в країні посла. У цій ситуації представники НУО, науковці та колишні посадовці користуються можливостями для неформального спілкування зі своїми колегами і створюють «неофіційну» дипломатію, фактично підміняючи собою дві офіційні сторони. Наприклад, в випадку американо-кубинських стосунків, відсутність офіційних зв'язків між двома сусідами компенсувалась тим, що в переговорах брали участь представники кубинської діаспори в США⁴.

Політичний клімат в країні може викликати у дипломатів побоювання за свою кар'єру, в результаті, вони будуть неготові обговорювати суперечливі теми, говорити відверто. В цій ситуації використання неофіційної дипломатії створить можливість для діалогу і дасть можливість почати переговори, озвучити нові ідеї, інноваційні пропозиції, в силу того, що учасники не обмежені зобов'язаннями, притаманними державним службовцям. Президент чи прем'єр-міністр, в залежності від форми правління країни, може понести політичну відповідальність за діяльність своїх підлеглих дипломатів, проте він несе відповідальності за переговорну позицію озвучену експертами чи громадськими діячами. Тому обговорення в рамках неофіційної дипломатії часто є більш конструктивними, що дає можливість для озвучення і обговорення усіх можливих варіантів, а це дає можливість для «мозкового штурму», що є неможливим в умовах офіційних зустрічей. Приклади подібних діалогів, структурованих у вигляді організацій та дискусійних майданчиків, діяльність яких присвячена конфлікту довкола Кашміру та індійсько-пакистанському примиренню, описує відома дослідниця «дипломатії другого напрямку» Д.Д. Кей: Німранський процес⁵, Група Балуса⁶, Група вивчення Кашміру і Шанхайський процес⁷ та інші. Усі вони відрізняються за своїми характеристиками: Німранський процес, це спільна індійсько-пакистанська ініціатива, створена за аналогією до Дартмутського процесу, вона виконує роль форуму для дискусій науковців, колишніх дипломатів і військових чиновників для обговорення суперечливих питань безпеки і має

¹ Jones, P. (2015). *Track two diplomacy in theory and practice*. Stanford: Stanford University Press, 256.

² Fisher, R. J. (1996). *Third Party Consultation: A Problem Solving Approach for De-Escalating International Conflict. Toward a World of Peace: People Create Alternatives*. Suva, Fiji: United States Institute of Peace, 18-32.

³ Rouhana, N. N. (1995). *Unofficial Third Party Intervention in International Conflict: between Legitimacy and Disarray*. *Negotiation Journal*, 11 (3), 255-270.

⁴ Tracci, C. (2019). *Outsourcing Diplomacy: The Necessity of Unofficial Talks*. *Journal of International Affairs* <<https://jia.sipa.columbia.edu/online-articles/outsourcing-diplomacy-necessity-unofficial-talks>> (2023, лютий, 15).

⁵ Kaye, D. D. (2007). *Talking to the Enemy: Track Two Diplomacy in the Middle East and South Asia*. RAND Corporation, 79.

⁶ Там само, 80.

⁷ Там само, 82.

на меті об'єднання впливових еліт двох країн – сторін конфлікту, з тим, щоб закласти основу для змін у мисленні та політиці безпеки цих країн.

Група Балуса створена представниками індійської діаспори в США (ініціатори – Ш. Тахір-Хелі та Т. Сіддікі), теж представляє собою дискусійну групу для обговорення шляхів покращення індійсько-пакистанських відносин, до якої вдалось залучити високопоставлених індійських та пакистанських політиків, генералів та науковців, які обговорюють ідеї щодо зміцнення довіри між двома країнами і можливі варіанти вирішення проблемних питань. Відмінністю від Німранського процесу є більш широке поле для обговорення. Це, наприклад, не тільки питання безпеки, але й економічне та енергетичне співробітництво, які вбачаються передумовами подальшої розрядки у стосунках. Особливістю Шанхайського процесу є те, що в рамках цієї ініціативи дискусія ведеться у широкому колі, до неї включені двадцять п'ять високопоставлених політиків, експертів з чотирьох країн: Індія, Пакистан, Китай та США.

Потреба діалогу з нелегітимними гравцями може бути наступною причиною для актуальності неофіційної дипломатії в умовах міжнародного конфлікту. Міжнародні відносини є державоцентричними, що створює перешкоди для спілкування з такими учасниками конфліктів як етнічні та релігійні меншини, повстанські групи, яких не вважають легітимними учасниками міжнародних відносин¹. Організований переговорний процес в Північній Ірландії є прикладом того, як «демонізовані групи» за допомогою «третьої сторони» вдалось залучити до переговорного процесу і отримати, в підсумку, мирну угоду. П. Артур, описуючи цей процес, вважає, що «дипломатію другого напрямку» довелося використовувати в важких умовах, коли були суттєві обмеження для подальших переговорів, що включали в себе, зокрема: політичну культуру, яка не заохочувала набуття навичок ведення переговорів; приклади недавніх невдалих політичних ініціатив тощо². виправити ситуацію вдалося, в тому числі, завдяки діяльності таких структур як Британська ірландська асоціація (British Irish Association) та Рада з громадських зв'язків Північної Ірландії (Northern Ireland Community Relations Council).

Актуальність неофіційної дипломатії може бути пов'язана з проблемами доступу, з необхідністю відвідуванням територій, на яких ведуться активні бойові дії і дипломати можуть просто елементарно побоюватись за власну безпеку. В ході Громадянської війни в Мозамбіку (1977-1992) релігійна організація «Спільнота Сант-Еджідіо», користуючись тим, що вона здійснювала проповідницьку територію і мала релігійні общини на цій території, налагодила діалог двох ворогуючих сторін, не підміняючи їх, але виконавши, у цій ситуації, функції «третьої сторони»³.

Фактично, говорячи про «третю» сторону, ми маємо на увазі персону чи групу осіб, або неурядову організацію, що організують діалог двох сторін і сприяють їх спілкуванню та взаємодії. Повторимось, що «третя» сторона не є обов'язковою складовою «неофіційної» дипломатії, наприклад, Д. Д. Кей розуміє сам цей термін, як неофіційний діалог, сфокусований на вирішенні проблеми, учасники якого мають певну форму доступу до офіційних розробників політики і починається він тоді, коли офіційний переговорний процес неможливий, або не дає результатів⁴. Залучення «третьої сторони» до врегулювання міжнародних конфліктів дозволило частині дослідників говорити навіть про виділення третього варіанту дипломатії – «півторинної» (track one and a half diplomacy)⁵, яка відрізняється від «вторинної» тим, що такі структури як неурядові організації співпрацюють з державними, офіційними структурами. Авторкою цієї концепції є С. Нан і ця термінологія використовується нею та низкою її колег (наприклад Д. Друкманом, Дж. Хорном), проте, ще не набула широкого визнання і є відображенням, скоріше, різноманітності «неофіційної» дипломатії ніж окремим сталим поняттям. Може бути ціла низка варіантів участі «третьої сторони», ролей, які вона відіграватиме. Наприклад Л. Крісберг описує такі її ролі як: будівник консенсусу,

¹ Babbitt, E. F. (2009). The Evolution of International Conflict Resolution: From Cold War to Peacebuilding. *Negotiation Journal*, 25(4), 544.

² Arthur, P. (1990). Negotiating the Northern Ireland Problem: Track One or Track Two Diplomacy? *Government and Opposition*, 25(4), 404.

³ Babbitt, E. F. (2009). The Evolution of International Conflict Resolution: From Cold War to Peacebuilding. *Negotiation Journal*, 25(4), 545.

⁴ Kaye, D. D. (2007). *Talking to the Enemy: Track Two Diplomacy in the Middle East and South Asia*. RAND Corporation.

⁵ Nan, S. A., Druckman, D., El Horr, J. (2009). Unofficial International Conflict Resolution: Is There a Track 11/2? Are There Best Practices? *Conflict Resolution Quarterly*, 27(1), 65-82.

уповноважений, комунікатор, рефреймер (переосмислювач, фасилітатор та інші¹ але усі вони стосуються діяльності в рамках «дипломатії другого напрямку» і не потребують введення окремих категорій таких як «півторинна» дипломатія.

Існують також як мінімум два варіанти того, що вимагається від «третьої сторони» – бути професіоналом у цій справі, спеціалізуватись саме на вирішенні таких завдань, як структури на зразок Інституту аналізу та вирішення конфліктів (Institute for Conflict Analysis and Resolution) (прихильником цієї позиції є британець, відомий академічний дослідник Н. Рухана², чи мати особистий авторитет і відповідні навички та досвід – цю позицію відстоює також британець, але професійний дипломат Х. Сондерс. Останній відносить до числа таких навичок і якостей: чутливість до людського виміру проблем і вміння ставитися до учасників не як до недосвідчених стажерів, яких потрібно інструктувати; чутливість до культурної унікальності залучених груп; реалістичні очікування щодо темпів змін людей; відповідний досвід дій в подібних конфліктах та здатність його осмислити, концептуалізувати і використати; вміння допомогти людям побачити спільні елементи в їхньому досвіді та поглядах; здатність бачити всю картину, тримати мету в полі свого зору та не приймати чиєїсь сторони; вміння допомогти учасникам сформулювати свої думки³.

В обох варіантах розвитку подій мета залучення третьої сторони одна й та ж сама створити умови для того, щоб учасники конфлікту могли припинити суперечку, відступити від своїх поточних позицій, брати участь у процесі спільного аналізу основних причин своїх проблем і сформулювати свої ідеї та пропозиції щодо зміни ситуації.

Р. Фішер говорить про роль третьої сторони як про діагностику ситуації та сприяння, щось на зразок консультації, яку надає група експертів або вчених, озброєних навичками та знаннями, яка має допомогти учасникам проаналізувати свій конфлікт⁴. Додає розуміння функцій третьої сторони у врегулюванні міжнародних конфліктів і визначення Г. Келмана, який зазначає, що це не функції традиційного посередника чи арбітра в суперечці. Завдання «третьої» сторони дещо інші, як і очікування від неї. Вона не пропонує рішення, натомість створює умови для того, щоб рішення було сформульоване у взаємодії між сторонами конфлікту, забезпечує сприятливу атмосферу, встановлює норми спілкування та здійснює епізодичні втручання в процес взаємодії, що мають допомогти йому розвиватись⁵.

Спільним у позиціях як Фішера, так і Келмана є ідея, що роль «третьої» сторони виконується підготовленими особами, фахівцями; які мають володіти певними знаннями як про специфіку конфлікту, так і про групову динаміку і фасилітацію. «Третя» сторона повинна бути готова сприяти процесу, уміти заохочувати сторони досліджувати і розуміти аспекти їхнього розуміння конфлікту, стимулювати їх почати пошук потенційних рішень. Важливим завданням є необхідність змінити формат взаємодії в рамках такого процесу. Сторони, в рамках такої комунікації з залученням «третьої» сторони, взагалі відходять від формату переговорів, які й передбачають висловлювання і захист своєї позиції, а працюють в рамках формату подібного до умов воркшопу, спільно працюють, намагаючись знайти рішення проблеми.

При цьому ми розуміємо, що сторонам доволі важко абстрагуватись і уникнути неконструктивної позиції і без залучення «третьої» сторони вони схильні відмовлятися від компромісу. Політичний психолог С. Чатавей, досліджуючи завдання фасилітатора в рамках інтерактивних майстер-класів з розв'язання проблем, зазначає, що без сторонньої допомоги сторони в конфлікті не схильні брати участь у спілкуванні та висловленні своїх точок зору, вони скоріше схильні диктувати свої варіанти, що тільки далі поляризує суперечку⁶. Таким чином, «третя» сторона

¹ Kriesberg, L. (1996). Varieties of Mediating Activities and Mediators in International Relations. *Resolving International Conflicts: The Theory and Practice of Mediation*. Boulder, Colo: Lynne Rienner, 219-234.

² Rouhana, N. N. (2000). Interactive Conflict Resolution: Issues in Theory, Methodology, and Evaluation. *International Conflict Resolution After the Cold War*. Washington, DC: National Academy Press, 318-324.

³ Saunders, H. (2000). Interactive Conflict Resolution: A View for Policy Makers on Making and Building Peace. *International Conflict Resolution After the Cold War*, Washington, DC: National Academy Press, 251-293.

⁴ Fisher, R. J. (2002). Historical Mapping of the Field of Inter-active Conflict Resolution. *Second Track/Citizen's Diplomacy: Concepts and Techniques for Conflict Transformation*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 62.

⁵ Kelman, H.C. (2002). Interactive Problem Solving as a Tool for Second Track Diplomacy. *Second Track/Citizen's Diplomacy: Concepts and Techniques for Conflict Transformation*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 82.

⁶ Chataway, C. J. (2002). The Problem of Transfer from Confidential Interactive Problem-Solving: What Is the Role of the Facilitator? *Political Psychology*, 23(1), 166.

виконує одну з вказаних Л. Крісбергом¹ ролей – фасилітатора, яка полягає в тому, щоб керувати дискусією і скеровувати її у більш продуктивне русло.

Р. Фішер описуючи необхідну професійну та психологічну підготовку представників «третьої сторони» наголошує на необхідності залучення групи людей, які будуть володіти усією сукупністю необхідних навичок і досвіду, від загальних знань про походження і динаміку конфлікту, міжнародні відносини, які є контекстом конфлікту, до розуміння особливостей поведінки людей, навичок міжособистісного спілкування, умінням керувати взаємодією в груповому інтерфейсі².

Дж. Ледерах аналізуючи діяльність з розв'язання конфліктів, запропонував концепцію необхідних здібностей, для тих, хто хоче успішно виконувати роль третьої сторони, яку він назвав концепцією «моральної уяви» (moral imagination). В її основі здатність розуміти і працювати в реальності насильницького сьогодення, надихаючи тих, хто бере участь у подібних суперечках, при цьому поступово виявляти риси бажаного майбутнього і працювати над його досягненням³.

Ледерах висуває чотири ключові якості для «третьох сторін», крім особистих та моральних чеснот: 1) здатність окремих осіб і спільнот уявляти себе в мережі стосунків навіть зі своїми ворогами; 2) практика парадоксальної цікавості – з розумінням ставитись до складності і неоднозначності ситуації, розуміти, що простих рішень не буде, відмовляти від пасток дуалістичних поділів, які ведуть до циклу насильства, готовність постійно досліджувати світ можливостей за межами очевидних аргументів і вузького розуміння реальності; 3) наявність можливості для творчого акту – здатність у будь-який момент вийти за межі вузьких параметрів того, що «загальноприйнято і сприймається як вузький і жорстко визначений діапазон вибору»; 4) готовність ризикувати – «крокувати в невідоме без жодних гарантій успіху»⁴.

Повертаючись до вже згаданих вище «втручань» (interventions) описаних Г. Келманом (хоча сама концепція була запропонована раніше, Дж. Бартоном), зупинимось на них детальніше, оскільки це важлива складова його бачення технології розв'язання міжнародних конфліктів. Вони потрібні для того, щоб стимулювати сторони до аналізу конфлікту і своїх позицій, додати продуктивності їх спілкуванню. Доречні і помірні, такі втручання можуть мати позитивний вплив, як свідчать їх конкретні приклади, наведені П. Джонсом з особистої практики участі в американо-іранських діалогах⁵.

Перший тип втручань, це «теоретичні дані», тобто презентація теоретичної бази накопиченої в ході вивчення конфліктів, загальноприйняті концепції, моделі та емпіричні висновки з теорії. Їх використання дає можливість сторонам відійти від обговорення власне свого конфлікту і подивитись на ситуацію «зі сторони». Другий тип втручань, це «спостереження за змістом», фактично це «інтерпретація змісту сказаного сторонами»⁶, яку може зробити сам фасилітатор, або хтось з учасників, якому пропонується пояснити, який зміст він вкладає в конкретне поняття, як він його трактує.

Третій тип втручань – «спостереження за процесом» і використовується тоді, коли сторонам загрожує потрапляння в глухий кут через неправильне, стереотипне трактування можливостей і позиції протилежної сторони. Наприклад, сторона конфлікту може вважати, що опоненти повністю контролюють своє суспільство, не мають необхідності зважати на його думку, відповідно можуть прийняти будь-яке рішення прийняте на переговорах. Натомість вказані опоненти, розуміють внутрішньополітичні наслідки таких рішень і повинні зважати на громадську думку. «Третя» сторона повинна використовувати в цій ситуації втручання для аналізу учасниками конфлікту правдивості чи хибності характеристики сторін конфлікту⁷.

¹ Kriesberg, L. (1996). *Varieties of Mediating Activities and Mediators in International Relations. Resolving International Conflicts: The Theory and Practice of Mediation*. Boulder, Colo: Lynne Rienner, 219-234.

² Fisher, R. J. (2005). Introduction: Analyzing Successful Transfer Effects in Interactive Conflict Resolution. *Paving the Way: Contributions of Interactive Conflict Resolution to Peacemaking*. New York: Lexington, 1-16.

³ Lederach, J. P. (2005). *The Moral Imagination: The Art and Soul of Building Peace*. Oxford, UK: Oxford University Press, 34.

⁴ Там само, 34-39.

⁵ Jones, P. (2015). *Track two diplomacy in theory and practice*. Stanford: Stanford University Press, 106.

⁶ Kelman, H. C., Cohen, S. P. (1976). The Problem-Solving Workshop: A Social-Psychological Contribution to the Resolution of International Conflicts. *Journal of Peace Research*, 13 (2), 86.

⁷ Kelman, H. C., Cohen, S. P. (1976). The Problem-Solving Workshop: A Social-Psychological Contribution to the Resolution of International Conflicts. *Journal of Peace Research*, 13 (2), 88.

Наступне поняття, важливе для розуміння технологій врегулювання міжнародних конфліктів, також запропоноване Г. Келманом і має назву «сховище довіри» (repository of trust). Виконувати цю роль «третья» сторона змушена, оскільки вона є посередником двох сторін, що глибоко не довіряють одна одній і для того, щоб почати і зберігати між ними взаємодію, необхідно щоб вони довіряли комусь з учасників дискусії. З часом третя сторона повинна поступово відмовлятися від виконання функції «сховища довіри» і сторони повинні навчитись довіряти одна одній. Саме подібну трансформацію, як вважає Н. О'Дочартей, пережили сторони конфлікту у Північній Ірландії, і відзначає внесок саме третьої сторони, зазначаючи, що «розвитку почуття взаємної солідарності між переговорниками з протилежних сторін ... сприяє наявність посередника, з яким обидві сторони можуть законно будувати відносини солідарності, створюючи таким чином відчуття солідарності, яке простягається через їх поділ (divide)»¹.

Висновки.

Неофіційна дипломатія виступає важливим доповненням офіційної, або «дипломатії першого напрямку» (track one diplomacy), здійснюється силами дипломатів, чиновників високого рангу та очільників держав, тоді як неформальні, неофіційні та приватні суб'єкти діють на рівні неофіційної дипломатії, яка колись була практично непомітною під час вирішення міжнародних конфліктів, але з часом посилює свою значимість і перетворюється на усе більш важливий аспект миротворчих зусиль практично у кожній конфліктній ситуації.

Актуальність неофіційної дипломатії пов'язана з тим, що традиційні міністерства закордонних справ мають обмеження для своєї діяльності, викликані низкою причин, серед яких: відсутність офіційних дипломатичних відносин між країнами, необхідність діалогу з нелегітимними гравцями, проблеми доступу, політичні настрої в країні та інші.

В рамках «неофіційної дипломатії», можуть бути два варіанти розвитку подій – заміщення офіційних сторін, дублювання функцій, які вони виконують іншими неофіційними особами або структурами, та другий варіант – залучення «третьої сторони». Щодо російсько-українського конфлікту до військової агресії 24 лютого, яка ознаменувала початок його нового етапу, ми можемо побачити спроби реалізації як першого варіанту: наприклад, проект «Україна: вихід із кризи через діалог» (який реалізувався Центром культурних взаємозв'язків «Кавказький дім» та Посольство Великої Британії в Україні), «Платформа для українсько-російських контактів, діалогу та ініціатив», «Україно-російський діалог між медіа та третім сектором (Інтерньюз-Україна)», так і другого варіанту: «Діалоги: Україна – Росія Галини Похмелкіної», або ж їх поєднання в рамках Мінського формату.

Залучення третьої сторони є поширеним способом організації процесу врегулювання міжнародного конфлікту, який створює умови для того, щоб учасники конфлікту могли припинити суперечку, відступити від своїх поточних позицій, брати участь у процесі спільного аналізу основних причин своїх проблем і сформулювати свої ідеї та пропозиції щодо зміни ситуації. Для досягнення цієї мети третя сторона повинна виконувати роль «сховища довіри» для учасників конфлікту і здійснювати «втручання» у взаємодію сторін.

Під третьою стороною ми розуміємо організацію, особу чи групу осіб, що організують діалог конфліктуючих сторін і сприяють їх спілкуванню та взаємодії. Головне їх завдання – пошук варіантів вирішення проблеми, які потім повинні бути доведені до офіційних розробників політики.

Мета залучення третьої сторони одна й та ж сама створити умови для того, щоб учасники конфлікту могли припинити суперечку, відступити від своїх поточних позицій, взяти участь у процесі спільного аналізу основних причин своїх проблем і сформулювати свої ідеї та пропозиції щодо зміни ситуації.

Дослідниками даного підходу визначено вимоги до третьої сторони, компетенції, якими вона має володіти і саме в цьому полягають перспективи подальших досліджень у цій сфері. Необхідно досліджувати готовність і компетентність іноземних фахівців, залучених до неофіційної дипломатії, зокрема і щодо російсько-українського конфлікту в рамках «Групи Бойсто» (Boisto Group), Центру Марті Ахтисаарі, Центру культурних взаємозв'язків «Кавказький дім» та інших. Аналізу потребує як те, чи спроможні вони бути «сховищем довіри» для сторін конфлікту і чи вистачає їм знань про походження і динаміку конфлікту, розуміння місцевих реалій.

¹ ÓDochartaigh, N. (2011). Together in the Middle: Back-channel Negotiation in the Irish Peace Process. *Journal of Peace Research*, 48 (6), 769.

References:

1. Mizhnarodnyy Tsentr Perspektyvnykh Doslidzhen [International Center for Prospective Studies] (2015). *Analiz dialohovykh initsiatyv shchodo vrehuliuvannia konfliktu v Ukraini* [Analysis of dialogue initiatives on conflict resolution in Ukraine]. <http://icps.com.ua/assets/uploads/files/mapping_of_dialogue_initiatives_ukr_.pdf> (2023, February, 15). [in Ukrainian].
2. Arthur, P. (1990). Negotiating the Northern Ireland Problem: *Track One or Track Two Diplomacy? Government and Opposition*, 25(4), 403-418.
3. Babbitt, E. F. (2009). The Evolution of International Conflict Resolution: From Cold War to Peacebuilding. *Negotiation Journal*, 25(4), 539-549.
4. Chataway, C. J. (2002). The Problem of Transfer from Confidential Interactive Problem-Solving: What Is the Role of the Facilitator? *Political Psychology*, 23(1), 165-189.
5. Fisher, R. J. (1996). Third Party Consultation: A Problem Solving Approach for De-Escalating International Conflict. *Toward a World of Peace: People Create Alternatives*. Suva, Fiji: United States Institute of Peace, 18-32.
6. Fisher, R. J. (2002). Historical Mapping of the Field of Inter-active Conflict Resolution. *Second Track/Citizen's Diplomacy: Concepts and Techniques for Conflict Transformation*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 61-80.
7. Fisher, R. J. (2005). Introduction: Analyzing Successful Transfer Effects in Interactive Conflict Resolution. *Paving the Way: Contributions of Interactive Conflict Resolution to Peacemaking*. New York: Lexington, 1-16. [in English].
8. Hrachevska, T. O. (2012). Neofitsiina dyplomatiiia yak nevidiemna skladova suchasnykh mizhnarodnykh vidnosyn [Unofficial diplomacy as an integral component of modern international relations]. *Hrani* [The Edges], 4(84), 157-160. [in Ukrainian].
9. Jones, P. (2015). *Track two diplomacy in theory and practice*. Stanford: Stanford University Press.
10. Kaye, D. D. (2007). Talking to the Enemy: *Track Two Diplomacy in the Middle East and South Asia*. RAND Corporation.
11. Kelman, H. C. (1995). Contributions of an Unofficial Conflict Resolution Effort to the Israeli-Palestinian Breakthrough. *Negotiation Journal*, 11(1), 19-27.
12. Kelman, H. C., Cohen, S. P. (1976). The Problem-Solving Workshop: A Social-Psychological Contribution to the Resolution of International Conflicts. *Journal of Peace Research*, 13(2), 79-90.
13. Kelman, H. C. (2002). Interactive Problem Solving as a Tool for Second Track Diplomacy. *Second Track/Citizen's Diplomacy: Concepts and Techniques for Conflict Transformation*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 81-106.
14. Kriesberg, L. (1996). Varieties of Mediating Activities and Mediators in International Relations. *Resolving International Conflicts: The Theory and Practice of Mediation*. Boulder, Colo: Lynne Rienner, 219-234.
15. Lederach, J. P. (2005). *The Moral Imagination: The Art and Soul of Building Peace*. Oxford, UK: Oxford University Press.
16. Maksak, H. (2016). Ekspertna dyplomatiiia yak skladova istorii uspiokhu zovnishnoi polityky [Expert diplomacy as a component of the success story of foreign policy]. *Ukrayinska pryzma* [Ukrainian Prism] <http://prismua.org/wp-content/uploads/2016/05/expert_diplomacy.pdf> (2023, February, 15). [in Ukrainian].
17. McConnell, F., Moreau, T., Dittmer, J. (2012). Mimicking state diplomacy: The legitimizing strategies of unofficial diplomacies. *Geoforum*, 43(4), 804-814.
18. Mostova, D. (2020). Riznovydy publichnoi dyplomatii v publichnomu upravlinni [Varieties of public diplomacy in public administration]. *Derzhava ta rehiony. Serii: Derzhavne upravlinnia* [State and Regions. Series: Public administration], 1(69), 18-23. [in Ukrainian].
19. Nan, S. A., Druckman, D., El Horr, J. (2009). Unofficial International Conflict Resolution: Is There a Track 11/2? Are There Best Practices? *Conflict Resolution Quarterly*, 27(1), 65-82.
20. ÓDochartaigh, N. (2011). Together in the Middle: Back-channel Negotiation in the Irish Peace Process. *Journal of Peace Research*, 48(6), 767-780.
21. Pressello, A. (2013). Japan's Twin-Track Diplomacy during the Cambodian Conflict, 1979-84: A "Member of the West" Pursuing an Independent Foreign Policy. *Asian Studies Review*, 37(1), 42-61.
22. Rouhana, N. N. (2000). Interactive Conflict Resolution: Issues in Theory, Methodology, and Evaluation. *International Conflict Resolution After the Cold War*. Washington, DC: National Academy Press, 318-324.
23. Rouhana, N. N. (1995). Unofficial Third Party Intervention in International Conflict: between Legitimacy and Disarray. *Negotiation Journal*, 11(3), 255-270.
24. Saunders, H. (2000). Interactive Conflict Resolution: A View for Policy Makers on Making and Building Peace. *International Conflict Resolution After the Cold War*, Washington, DC: National Academy Press, 251-293.

25. Syvak, T.V. (2019). *Stratehichni komunikatsii u systemi derzhavnoho upravlinnia Ukrainy* [Strategic communications in the system of public administration of Ukraine]. Kyiv: NADU. [in Ukrainian].
26. Tracci, C. (2019). Outsourcing Diplomacy: The Necessity of Unofficial Talks. *Journal of International Affairs* <<https://jia.sipa.columbia.edu/online-articles/outsourcing-diplomacy-necessity-unofficial-talks>> (2023, February, 15).
27. Vysotskyi, O., Vysotska, O. (2020). Technologies of public diplomacy: methodological principles and practical potential. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, 3(1), 140-147.

Zveme vás k účasti v časopise!

EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ

Časopis vychází šestkrát ročně.

Články pro zveřejnění v **prvním (únor)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 28. ledna a musí být publikovány do dne 28. února.

Články pro zveřejnění v **druhém (duben)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 28. března a musí být publikovány do dne 30. dubna.

Články pro zveřejnění v **třetím (červen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 28. května a musí být publikovány do dne 30. června.

Články pro zveřejnění v **čtvrtém (srpen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 1. srpna a musí být publikovány do dne 31. srpna.

Články pro zveřejnění v **pátém (říjen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 28. září a musí být publikovány do dne 31. října.

Články pro zveřejnění v **šestém (prosinec)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 28. listopada a musí být publikovány do dne 31. prosince.

Požadávky k rukopisům:

Objem - 10 - 30 stránek.

Jazyk článků – česky, ukrajinský, angličtina, francouzština, němčina.

U článků podávaných v libovolném jazyce, nezbytně v angličtině musí být uvedeno :

Anotace objemem 1800-1900 znaků, název článku a úplná informace o autorovi: jméno a příjmení, titul, akademický titul, pracovní funkce, postavení, zaměstnání.

Poznámky pod čarou – na každé stránce.

Odkazy na zdroje na konci článku - volitelný.

Bibliografické popisy zdrojů a odkazy by měly být poskytovány na základě norem APA (American Psychological Association).

Ilustrace k článkům (grafické a výkresy) musí být uvedený ve formátu

TIFF nebo JPEG (každá postava v samostatném souboru/dokumentu).

Všimněte si, prosíme, při zpracování ilustrací že v časopisu není použit barevný tisk.

Rukopisy které nesplňují tyto technické požadavky redakční kolégie neregistruje a nebude probírat s účelem tisku a zveřejnění.

Adresa pro korespondenci:

E-mail: admedit@eppd13.cz

eppd13@gmail.com

ediskurs@gmail.com

Web: <http://eppd13.cz>

Adresa:

BEROSTAV DRUŽSTVO, Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

PŘÍKLADY ÚPRAVY BIBLIOGRAFICKÉHO POPISU ZDROJŮ A LITERATURY DLE POŽADAVKŮ APA-STYLE

Všeobecná pravidla:

Bibliografický popis zdrojů a literatury v odkazech na každé stránce a v transliterovaném seznamu literatury (references) musí být zpracován na základě norem APA-Style, v souladu s požadavky APA (American Psychological Association). Níže jsou uvedeny příklady zpracování nejběžnějších bibliografických zdrojů. Více informace dostanete na stránce <http://www.apastyle.org>.

Při úpravě bibliografických popisů zdrojů a literatury dejte si pozor na způsob psaní: rovně a kurzivou (*Italic*) a také na postupnost umístění prvků odkazu.

Paginální odkazy na zdroje a literaturu se uvádí v původním jazyce (v jazyce originálů), totiž nepřekládají se a netransliterují se. Citace jsou také uváděny v původním jazyce článku.

Seznam literatury (references) na konci článku se uvádí latinkou. Pokud se musí uvést odkaz na články v písmu cyrilici (včetně článků v ukrajinštině nebo v ruštině) otištěné dříve v časopisech a sbírkách, doporučujeme tuto variantu struktury bibliografických odkazů v sekci References:

- Jméno a příjmení autora/-ů (transliterace);
- Transliterovaný název článku a jeho překlad v angličtině, který má být umístěn v hranatých závorkách: [];
- Název zdroje (transliterace) a překlad jeho názvy v jazyce anglickém: [];
- Výchozí údaje s anglickým zápisem.

V seznamu literatury (references) místo vydání pro zdroje v jazyce anglickém a ukrajinském se uvádí v angličtině, a název nakladatelství se transliteruje.

Pro automatickou transliteraci názvů zdrojů v písmu cyrilici dá se použít další stránky:

- pro zdroje v ruštině: <http://www.translit.ru>,
- pro zdroje v ukrajinštině: <http://www.slovyk.ua/services/translit.php>.

Odkaz na web-zdroje se má sestavit dalším způsobem: jméno autora web-stránky, název stránky, název web-stránky (píše se kurzivou (*Italic*)), adresu web-stránky oddělenou znaky < >: <URL> a pokud je možné datum poslední návštěvy/ náhledu web-stránky v zaoblených závorkách: () . Název měsíce nahlédnutí do web-stránky se uvádí v jazyce článku.

Pro vaše pohodlí jsou následující příklady uvádění zdrojů a literatury rozděleny podle typu zdroje, a každý se uvádí ve dvou variantách po sobě: první je příklad odkazu na každé stránce, druhý je příklad odkazu na stejný zdroj, jenže jak se má uvádět v seznamu literatury (references).

Monografie:

Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security*. Boston: Addison-Wesley Pub. Co, 99-100.

Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security*. Boston: Addison-Wesley Pub. Co. [in English].

Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution*. New York: Palgrave Macmillan, 5.

Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution*. New York: Palgrave Macmillan. [in English].

Тарасов, В. (1997). *Советская дипломатия в период Корейской войны (1950-1953)*. Москва: Научная книга, 134-150.

Tarasov, V. (1997). *Sovetskaya diplomatiya v period Koreyskoy voynyi (1950-1953)* [Soviet diplomacy during the Korean War (1950-1953)]. Moskva: Nauchnaya kniga. [in Russian].

Калюжнова, Н.Я. Лидина, К.Л. Якобсона, А.Я. (2003). *Регион на перекрестке Востока и Запада: глобализация и конкурентоспособность*. Москва: ТЕИС, 14-21.

Kaljuzhnova, N.Ja., Lidina, K.L., Jakobsona, A.Ja. (2003). *Region na perekrestke Vostoka i Zapada: globalizacija i konkurentosposobnost* [The region at the crossroads of the East and West: globalization and competitiveness]. Moscow: TEIS. [in Russian].

Článek v časopise:

Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714.

Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714. [in English].

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmateriálního štěpení na substátních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75.

doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55>

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmaterialního štěpení na substátních úrovních.

Central European Political Studies Review, 19(1), 55-75. doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55> [in Czech].

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67.

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67. [in English].

Задорожній, О., Медведєва, М. (2006). Імплементация міжнародних стандартів захисту прав людини в сфері боротьби з інфекційними хворобами в національному праві України. *Український часопис міжнародного права*, 1, 64-76.

Zadorozhnyi, O., Medvedieva, M. (2006). Implementatsiia mizhnarodnykh standartiv zakhystu prav liudyny v sferi borotby z infektsiinymy khvorobamy v natsionalnomu pravi Ukrainy [Implementation of international human rights standards to combat infection disease in domestic law Ukraine]. *Ukrainskyi chasopys mizhnarodnoho prava* [Ukrainian Journal of International Law], no. 1, 64-76. [in Ukrainian].

Teze a myšlenky konference:

Григор'єва, Х.А. (2016). Правові аспекти приватного інвестування у створення сільськогосподарських кооперативів. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса)*, 1, 557-559.

Grigorieva, H.A. (2016). Pravovi aspekti privatnogo investuvannya u stvorennia silskogospodarskikh kooperativiv. [Legal aspects of private investment in the creation of agricultural cooperatives]. *Pravovi ta institucijni mekhanizmi zabezpechennia rozvitku derzhavi ta prava v umovah evrointegracii: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktichnoi konferencii (20 travnya 2016 r., m. Odesa)*. [Legal and institutional mechanisms the development of state and law in the conditions of European integration: materials of the International Scientific and Practical Conference (May 20, 2016, Odesa)], 1. 557-559. [in Ukrainian].

Давиденко, М.Л., Сірик, О.М. (2013) Сучасні проблемні питання тлумачення статті 152 Кримінального кодексу України. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.)*, 2, 284-285.

Davidenko, M.L., Sirik, O.M. (2013) Suchasni problemni pitannya tлумachennya statti 152 Kriminal'nogo kodeksu Ukraini. [Current issues of interpretation of Article 152 of the Criminal Code of Ukraine]. *Pravove zhyttia suchasnoi Ukraini: materialy Mizhnarodnoi naukovoї konferencii profesorsko-vikladackogo ta aspirantskogo skladu (m. Odesa, 16-17 travnya 2013 r.)* [The Legal Life of Modern Ukraine: Materials of the International Scientific Conference of the Teaching and Postgraduate Students (Odessa, May 16-17, 2013)], 2, 284-285. [in Ukrainian].

Odkazy na web-stránky:

Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health*. <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864>> (2017, лютий, 01).

Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health*. <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864>> [in English]. (2017, February, 01).

Hadiz, V.R., Chryssogelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> (2017, сентябрь, 18).

Hadiz, V.R., Chryssogelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> [in English]. (2017, September, 18).

Документы, на основании которых власти РФ запрещают деятельность Меджлиса 2016. *15 минут*. <<http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhlisa-foto-2016-02-15-19-18-31>> (2017, ию).

Dokumenty, na osnovanii kotoryh vlasti RF zapreshhajut dejatel'nost' Medzhlisa 2016. [Documents on the basis of which the authorities of the Russian Federation prohibit the activities of the Mejlis]. *15 minut*. [15 minutes]. <<http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhlisa-foto-2016-02-15-19-18-31>> [in Russian]. (2017, June, 22).

Odkazy na právní předpisy a právní dokumentaci:

Zákony a nařízení:

Закон про виконавче провадження ст. 24. 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 19, 194.

Zakon pro vykonavche provadzhennya 1999 (Verkhovna Rada Ukrainy). [Law on Enforcement 1999 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj visnik Ukrainy* [Official Bulletin of Ukraine], 19, 194. [in Ukrainian].

Цивільний кодекс, ст. 56, гл. 6. 2003 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>> (2013, листопад, 21).

Tsyvil'nyy kodeks 2003 (Verkhovna Rada Ukrainy). [Civil Code 2003 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>> [in Ukrainian]. (2013, листопад, 21).

Директива о развитии двусторонних отношений Республики Беларусь с Китайской Народной Республикой 2015 (Президент Республики Беларусь). *Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь*. <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf> (05 мая 2017). *Direktiva o razvitii dvustoronnih otnoshenij Respubliki Belarus' s Kitajskoj Narodnoj Respublikoj 2015* (Prezident Respubliki Belarus'). [The Directive of the bilateral relations development of the Republic of Belarus with People's Republic of China 2015 (The President of the Republic of Belarus)]. *Nacional'nyj pravovoj Internet-portal Respubliki Belarus'*. [National legal Internet-portal of the Republic of Belarus]. <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf> [in Russian]. (2017, May, 05).

Проект Закону про виставкову діяльність в Україні 2005 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> (01 грудня 2005).

Proekt Zakonu pro vystavkovu dijal'nist' v Ukraini 2005 (Verkhovna Rada Ukrainy). [The Draft Law on Exhibition Activity in Ukraine (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> [in Ukrainian]. (2005, December, 01).

Dohody, konvence, doporučení

International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf>> (21 листопада 2016).

International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf>> [in English]. (2016, November, 21).

Рекомендация о развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение 2004 (Международная организация труда). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> (21 листопада 2013).

Rekomendacija o razvitii ljudskih resursov: obrazovanie, podgotovka kadrov i nepreryvnoe obuchenie 2004 (Mezhdunarodnaja organizacija truda) [Recommendation on human resources development: education, training and continuing education 2004 (International Labor Organization)]. *Ofitsiynny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> [in English]. (2013, November, 21)

Dvoustranné dohody

Угода про співробітництво в галузі авіаційного пошуку і рятування 2012 (Кабінет Міністрів України та Уряд Російської Федерації) *Офіційний вісник України*, 29, 130.

Ugoda pro spivrobitnytstvo v galuzi aviatsynogo poshuku i ryatuvannya 2012 (Kabinet Ministriv Ukrayiny ta Uryad Rosiys'koyi Federatsiyi) [Agreement on cooperation in the field of aviation search and rescue 2012 (Cabinet of Ministers of Ukraine and Government of the Russian Federation)]. *Oficijnyj visnik Ukrayiny* [Official Bulletin of Ukraine], 29, 130. [in Ukrainian].

Soudní dokumentace

Dokumentace Mezinárodního soudu

Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <<http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf>> (12 вересня 2017)

Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <<http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf>> [in English]. (2017, September 12)

The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1.

The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1. [in English].

Kauzy [soudní jednání] ECHR (do 31. října 1998)

Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A.

Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A. [in English].

Kauzy [soudní jednání] ECHR (od 1. listopadu 1998)

Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II.

Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II. [in English].

Soudní rozhodnutí soukromých zemí

Постановление по делу № 16-П [2013] КС РФ. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> (21 июня 2016).

Postanovlenie po delu № 16-P [2013] KS RF. [Resolution in the case No. 16-P [2013] of the Constitutional Court of the Russian Federation]. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> [in Russian] (2016, June 21).

Become a Contributor for the Journal**EUROPEAN POLITICAL AND LAW DISCOURSE**

The Journal is issued 6 times per year.

Articles for publication in the first (February) issue of the journal are accepted until January, 28 and will be published until February, 28.

Articles for publication in the second (April) issue of the journal are accepted until March, 28 and will be published until April, 30.

Articles for publication in the third (June) issue of the journal are accepted until May, 28 and will be published until June, 30.

Articles for publication in the fourth (August) issue of the journal are accepted until August, 1 and will be published until August, 31.

Articles for publication in the fifth (October) issue of the journal are accepted until September, 28 and will be published until October, 31.

Articles for publication in the sixth (December) issue of the journal are accepted until November, 28 and will be published until December, 31.

Deadlines for acceptance of articles to the relevant journal issues are approximate. The editorial board may arbitrarily change these dates because of the large number of articles in the editorial portfolio. The dates of journal's publishing are unchangeable: the end of each pair of months.

Requirements to manuscripts

Page Limit is 10 – 30 pages.

The language of articles is Czech, Ukrainian, English, Polish, French and German.

For an article in any language, the following is required in English:

an abstract (1800-1900 characters),

a title of the article and complete data of an author – full first and last name, academic title, academic degree, position, and place of employment.

Footnotes are allowed, no endnotes.

Bibliography after the article is optional.

Bibliography should be arranged in accordance with the agreements of the American Psychological Association (APA).

Illustrations to articles (graphics and images) should be submitted in the TIFF or JPEG format (each image in a separate file). While preparing illustrations authors should take into account that colour printing is not available in the Journal.

The editorial board do not register and do not review for publication manuscripts that do not comply with the aforementioned requirements.

Address for service:

E-mail: admedit@eppd13.cz

eppd13@gmail.com

ediskurs@gmail.com

Web: <http://eppd13.cz>

Mailing Address:

BEROSTAV DRUŽSTVO, Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

RULES AND EXAMPLES OF REFERENCING ACCORDING TO APA-STYLE REQUIREMENTS

General rules:

Bibliographic descriptions of sources and literature in footnotes and transliterated list of sources (references) should be arranged in accordance with the agreements of the American Psychological Association (APA). Below are examples of how to arrange the most common bibliographic sources. For more information see: <http://www.apastyle.org>

When arranging bibliographic descriptions of sources and literature it is necessary to consider regular and cursive (*Italic*) text fonts, as well as the sequence of elements in a reference.

Footnotes should be provided in the original language of a source to which you refer, that is, they are not translated or transliterated. Quotes within the article should be provided in the language of the article.

References at the end of the article should be Latinized. When making bibliographic references to Cyrillic (including Ukrainian and Russian) articles, published in journals and almanacs, we strongly recommend the following structure of references:

- Name of author/authors (transliterated);
- original title of the article transliterated by Latin symbols and its English translation in square brackets [];
- original title of the source transliterated by Latin symbols and its English translation in square brackets [];
- publisher's imprint information in English.

In References, when indicating a city of publication both in English and Cyrillic sources, the name of the city should be given in English, while the name of the publishing house should be transliterated.

For automatic transliteration of Cyrillic sources, you can use the following resources <http://www.translit.ru> – for sources in Russian; and <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php> – for sources in Ukrainian.

When arranging references on website materials, a reference should include author's name, title of the page, name of the site (*typed in Italic font*), site address <URL>, marked by <> symbols, and, if possible, the date when this page was last browsed (in round brackets). The month is provided in the language of the article.

For your convenience, below you can see examples of arranging bibliographic descriptions of sources and literature organized by source type; each one is given in two formats sequentially: the first one is the footnote example; the second is the example of arranging the same source in References.

Monograph:

Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security*. Boston: Addison-Wesley Pub. Co, 99-100.

Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security*. Boston: Addison-Wesley Pub. Co. [in English]

Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution*. New York: Palgrave Macmillan, 5.

Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution*. New York: Palgrave Macmillan. [in English]

Тарасов, В. (1997). *Советская дипломатия в период Корейской войны (1950-1953)*. Москва: Научная книга, 134-150.

Tarasov, V. (1997). *Sovetskaya diplomatiya v period Koreyskoy voynyi (1950-1953)* [Soviet diplomacy during the Korean War (1950-1953)]. Moskva: Nauchnaya kniga. [in Russian]

Калюжнова, Н.Я. Лидина, К.Л. Якобсона, А.Я. (2003). *Регион на перекрестке Востока и Запада: глобализация и конкурентоспособность*. Москва: ТЕИС, 14-21.

Kaljuzhnova, N.Ja., Lidina, K.L., Jakobsona, A.Ja. (2003). *Region na perekrestke Vostoka i Zapada: globalizacija i konkurentosposobnost* [The region at the crossroads of the East and West: globalization and competitiveness]. Moscow: TEIS. [in Russian].

Journal article:

Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714.

Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714. [in English].

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmateriálního štěpení na substátních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75. doi:http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmaterialního štěpení na substátních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75. doi:http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55 [in Czech].

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67.

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67. [in English].

Задорожній, О., Медведєва, М. (2006). Імплементация міжнародних стандартів захисту прав людини в сфері боротьби з інфекційними хворобами в національному праві України. *Український часопис міжнародного права*, 1, 64-76.

Zadorozhnyi, O., Medvedieva, M. (2006). Implementatsiia mizhnarodnykh standartiv zakhystu prav liudyny v sferi borotby z infektsiinymy khvorobamy v natsionalnomu pravi Ukrainy [Implementation of international human rights standards to combat infection disease in domestic law Ukraine]. *Ukrainskyi chasopys mizhnarodnoho prava* [Ukrainian Journal of International Law], no. 1, 64-76. [in Ukrainian].

Conference paper:

Григор'єва, Х.А. (2016). Правові аспекти приватного інвестування у створення сільськогосподарських кооперативів. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса)*, 1, 557-559.

Grigorieva, H.A. (2016). Pravovi aspekti privatnogo investuvannya u stvorennia silskogospodarskikh kooperativiv. [Legal aspects of private investment in the creation of agricultural cooperatives]. *Pravovi ta instituciyni mekhanizmi zabezpechennya rozvitku derzhavi ta prava v umovah evrointegracii: materialy Mizhnarodnoi naukovopraktichnoi konferencii (20 travnya 2016 r., m. Odesa)*. [Legal and institutional mechanisms the development of state and law in the conditions of European integration: materials of the International Scientific and Practical Conference (May 20, 2016, Odesa)], 1. 557-559. [in Ukrainian].

Давиденко, М.Л., Сірик, О.М. (2013) Сучасні проблемні питання тлумачення статті 152 Кримінального кодексу України. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.)*, 2, 284-285.

Davidenko, M.L., Sirik, O.M. (2013) Suchasni problemni pitannya tлумachennya statti 152 Kriminal'nogo kodeksu Ukraini. [Current issues of interpretation of Article 152 of the Criminal Code of Ukraine]. *Pravove zhittya suchasnoi Ukraini: materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferencii profesorsko-vikladackogo ta aspirantskogo skladu (m. Odesa, 16-17 travnya 2013 r.)* [The Legal Life of Modern Ukraine: Materials of the International Scientific Conference of the Teaching and Postgraduate Students (Odessa, May 16-17, 2013)], 2, 284-285. [in Ukrainian].

Web-link:

Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health*. <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864>> (2017, лютий, 01).

Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health*. <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864>> [in English]. (2017, February, 01).

Hadiz, V.R., Chrysosgelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> (2017, сентябрь, 18).

Hadiz, V.R., Chrysosgelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> [in English]. (2017, September, 18).

Документы, на основании которых власти РФ запрещают деятельность Меджлиса 2016. *15 минут*. <<http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhliisa-foto-2016-02-15-19-18-31>> (2017, ию).

Dokumenty, na osnovanii kotoryh vlasti RF zapreshhajut dejatel'nost' Medzhliisa 2016. [Documents on the basis of which the authorities of the Russian Federation prohibit the activities of the Mejlis]. *15 minut*. [15 minutes]. <<http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhliisa-foto-2016-02-15-19-18-31>> [in Russian]. (2017, June, 22).

References to legislative acts and legal documents

Laws and regulations

Закон про виконавче провадження ст. 24. 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 19, 194.

Zakon pro vykonavche provadzhennya 1999 (Verkhovna Rada Ukrainy). [Law on Enforcement 1999 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj visnik Ukrainy* [Official Bulletin of Ukraine], 19, 194. [in Ukrainian].

Цивільний кодекс, ст. 56, гл. 6. 2003 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>> (2013, листопад, 21)

Tsyvil'nyy kodeks 2003 (Verkhovna Rada Ukrainy). [Civil Code 2003 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>> [in Ukrainian]. (2013, листопад, 21).

Директива о развитии двусторонних отношений Республики Беларусь с Китайской Народной Республикой 2015 (Президент Республики Беларусь). *Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь*. <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf> (05 мая 2017). *Direktiva o razvitii dvustoronnih otnoshenij Respubliki Belarus' s Kitajskoj Narodnoj Respublikoj 2015* (Prezident Respubliki Belarus'). [The Directive of the bilateral relations development of the Republic of Belarus with People's Republic of China 2015 (The President of the Republic of Belarus)]. *Nacional'nyy pravovoj Internet-portal Respubliki Belarus'*. [National legal Internet-portal of the Republic of Belarus]. <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf> [in Russian]. (2017, May, 05).

Проект Закону про виставкову діяльність в Україні 2005 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> (01 грудня 2005).

Proekt Zakonu pro vystavkovu dijal'nist' v Ukraini 2005 (Verkhovna Rada Ukrainy). [The Draft Law on Exhibition Activity in Ukraine (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> [in Ukrainian]. (2005, December, 01).

Agreements, conventions, recommendations

International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf>> (21 листопада 2016).

International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf>> [in English]. (2016, November, 21).

Рекомендация о развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение 2004 (Международная организация труда). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> (21 листопада 2013).

Rekomendacija o razvitii ljudskih resursov: obrazovanie, podgotovka kadrov i nepreryvnoe obuchenie 2004 (Mezhdunarodnaja organizacija truda) [Recommendation on human resources development: education, training and continuing education 2004 (International Labor Organization)]. *Ofitsiynny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> [in English]. (2013, November, 21).

Bilateral agreements

Угода про співробітництво в галузі авіаційного пошуку і рятування 2012 (Кабінет Міністрів України та Уряд Російської Федерації) *Офіційний вісник України*, 29, 130.

Ugoda pro spivrobitnytstvo v galuzi aviatsiynogo poshuku i ryatuvannya 2012 (Kabinet Ministriv Ukrayiny ta Uryad Rosiys'koyi Federatsiyi) [Agreement on cooperation in the field of aviation search and rescue 2012 (Cabinet of Ministers of Ukraine and Government of the Russian Federation)]. *Oficijnyj visnik Ukrayiny* [Official Bulletin of Ukraine], 29, 130. [in Ukrainian].

Judicial documents

Documents of the International Court of Justice

Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <<http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf>> (12 вересня 2017)

Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <<http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf>> [in English]. (2017, September 12)

The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1.

The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1. [in English].

ECHR cases (until October 31, 1998)

Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A.

Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A. [in English].

ECHR cases (after November 1, 1998)

Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II.

Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II. [in English].

Judicial decisions of individual countries

Постановление по делу № 16-П [2013] КС РФ. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> (21 июня 2016).

Postanovlenie po delu № 16-P [2013] KS RF. [Resolution in the case No. 16-P [2013] of the Constitutional Court of the Russian Federation]. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> [in Russian] (2016, June 21).